

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 64

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2014

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В. П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О. В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В. І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В. Б.**, д. і. н., проф., член-кор. НАНУ (Київ); **Жоль К. К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Зоська Я. В.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І. М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О. Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лобанова А. С.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Марчук М. Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Огаренко В. М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Огаренко Т. О.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Онищук В. М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н. О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В. І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В. А.**, д. філос. н., проф. (Дніпропетровськ); **Романенко Ю. В.**, д. соц. н., доцент (Київ); **Сіднєв Л. М.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Судаков В. І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В. О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Тарасенко В. І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Хижняк Л. М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н. М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Чигрин В. О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Шавкун І. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шуст Н. Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В. В.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Щербина В. М.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Ядранський Д. М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Яковенко Ю. І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Алексєєв А.** (Російська Федерація); **Длугош П.** (Республіка Польща); **Патрушев В.** (Російська Федерація); **Солецкі С.** (Республіка Польща); **Шуригіна Ю.** (Російська Федерація).

Голова редакційної ради: **Монаєнко А. О.**, д. ю. н., проф.

Головний редактор: **Зоська Я. В.**, д. соц. н., доц.

Заступники: **Сіднєв Л. М.**, д. філос. н., проф., **Коваль В. О.**, к. пед. н.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 2 від 24 вересня 2014 р.

Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом **“Соціологія”**, згідно з постановою президії ВАК України від 14.10.2009 р. № 1-05/4 (Бюл. ВАК України № 11, 2009).

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не рецензує й не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов’язковим електронним варіантом у форматі MS-Word-97, 2000, XP.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на **“Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики”** обов’язкове.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: УДК, анотації англійською (2000 знаків), українською (500 знаків) та російською (500 знаків) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв’язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню даної проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, Список використаної літератури за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail), копія документа про сплату (22 гривні за сторінку) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б, КПУ, кафедра соціології та соціальної роботи.
- Гроші треба перераховувати за реквізитами: КПУ / Філія АБ “Південний” р/р 26002310022201 / ОКПО 19278502 / МФО 313753 За друк статті в збірнику наукових праць **“Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики”**.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>О. В. Пелін</i> ВИЗНАЧАЛЬНІ РИСИ ГЕТЕРОСТЕРЕОТИПІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗАКАРПАТТЯ.....	6
<i>О. Ф. Піронкова</i> ДЕФІНІЦІЯ КОНЦЕПТУ “ПСИХІЧНО ХВОРИЙ” У СОЦІОЛОГІЧНОМУ СЕНСІ	14
<i>М. В. Туленков, О. С. Ковтун</i> ТИПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ.....	21
<i>В. В. Щербина, І. Л. Пенчук</i> СОЦІАЛЬНА ДІЯ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ.....	28

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Р. І. Бакуменко</i> НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ КАК ИНТЕГРИРУЮЩИЙ ФАКТОР НАЦИИ.....	36
<i>Г. Ю. Баршацька</i> БЕЗРОБІТНІ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ	44
<i>Т. А. Занфирова, Я. В. Зоська</i> КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОСНОВНАЯ УНИВЕРСАЛЬНАЯ ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ДОБРОДЕТЕЛЬ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА.....	52
<i>В. В. Зарицька</i> СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ.....	62
<i>С. Л. Катаев</i> СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОБЩЕСТВА В СВЕТЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ.....	71
<i>Ю. П. Коваленко</i> ВНУТРІШНЬОРОЛЬОВИЙ КОНФЛІКТ ПРАЦЮЮЧОЇ ЖІНКИ-МАТЕРІ ЯК ПРОБЛЕМА ЖІНКИ ХХІ СТ.	78
<i>К. В. Настояща</i> ЦІННІСНІ ВЕКТОРИ ОНОВЛЕНОЇ УКРАЇНИ: ВТЕЧА ДО “ІНШОГО” ЧИ ПОВЕРНЕННЯ ДО “СЕБЕ”?	89
<i>Л. М. Нестеренко</i> ВИНИКНЕННЯ МУЗИЧНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ (ЗА ДАНИМИ ЕМПІРИЧНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ) (ЧАСТИНА 2).....	98
<i>С. Є. Пархоменко</i> ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ РОЗРІЗНЕННЯ ХАБАРА Й ДАРУНКА В СОЦІАЛЬНОМУ ПОВСЯКДЕННІ.....	108
<i>В. В. Проскура</i> КРИМІНАЛЬНА СУБКУЛЬТУРА ТА ЇЇ ПОШИРЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ.....	118

<i>І. В. Шапошникова</i> КУЛЬТУРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ ЯК ОСНОВА ТРУДОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	127
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

<i>С. А. Щудло</i> РЕЛІГІЯ В СИСТЕМІ ПІЗНАВАЛЬНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МЕШКАНЦІВ ЗАХОДУ ТА СХОДУ УКРАЇНИ.....	134
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

<i>Г. Ю. Сурміна</i> ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕАТРУ ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ	143
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ КОМУНІКАЦІЇ

<i>А. Ю. Ізрушко</i> ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ МОЛОДІ: ПЕРЕХІД ВІД РАДЯНСЬКОЇ ДО СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ	151
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

<i>Т. О. Серга</i> ОСВІТА ЯК ФАКТОР НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ	159
--	-----

<i>Л. О. Суцєнко</i> СОЦІАЛЬНА ТЕХНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	169
---	-----

<i>О. А. Хомерікі</i> ЯКІСТЬ ОСВІТИ У ФОКУСІ СОЦІОЛОГІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ: АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ	176
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Н. О. Полова</i> ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА НЕБЕЗПЕКИ	185
--	-----

<i>А. Д. Щербань</i> ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ	194
--	-----

<i>Д. М. Ядранський</i> ОСОБИСТІСТЬ У ГІПЕРРЕАЛЬНОСТІ.....	199
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	206

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.647.8

О. В. ПЕЛІН

ВИЗНАЧАЛЬНІ РИСИ ГЕТЕРОСТЕРЕОТИПІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗАКАРПАТТЯ

У статті проаналізовано визначальні гетеростереотипи національних меншин у Закарпатській області України. Розглянуто результати опитування 786 респондентів різних національностей за допомогою анкети з 24 ознаками шкали для вимірювання авто- і гетеростереотипів. Доведено, що важливою рисою гетеростереотипів національних меншин Закарпаття є їх позитивний, модальний характер. Більшість опитаних продемонструвала відмову від традиційних стереотипів політичної міфології на користь ототожнення національних груп з рисами тих їхніх представників, з якими в опитаних здійснювався або здійснюється безпосередній контакт.

Ключові слова: визначальні риси, автостереотипи, гетеростереотипи, національні меншини.

Актуальність дослідження гетеростереотипів національних меншин зумовлена потребою вивчення процесуального підходу до регулювання міжетнічних відносин у поліетнічних регіонах України. Уявлення про стереотипи як про стійкі явища, що несуть у собі численні упередження, негативне ставлення, образи та кривди, потребує корегування. Це уявлення тримається на тому, що більшість стереотипів сформована історичним досвідом міжетнічних відносин між представниками різних національностей, який є досвідом гострої політичної та військової боротьби. Спроби долавання історико-політичних підходів до гетеростереотипів національних меншин можуть полягати в соціологічному дослідженні динамічних стереотипів сьогодення.

Соціологічні дослідження гетеростереотипів здатні спростувати або підтвердити стійкий характер традиційних стереотипів, сприяти їх подоланню або зробити нездоланною перешкодою в розбудові толерантних відносин між народами [1]. Закарпатська область належить до такого поліетнічного регіону України, в якому традиційно низький рівень міжетнічної напруженості дозволяє це робити без зайвого ризику. Проте дослідження має спиратися на перевірену методологію та попередній досвід досліджень.

Питання етностереотипів як засобу впорядкування практичної діяльності за допомогою світогляду досліджували Д. Брейлі, Т. Ван Дейк, У. Ліпман, Р. Олпорт, А. Тешфел, як неминучий наслідок категоризації соціальних подій – Р. Лавлінський [3]. Підходи до дослідження соціальних

стереотипів як міфологічних засобів комунікації зустрічаються в працях В. Чорного [7] та Н. Рудакової [6]. Окремий напрям становлять праці, присвячені особливостям етностереотипів. Дослідниками етностереотипів є відомі українські соціологи і психологи: П. Бузський, П. Гнатенко, В. Євтух, О. Квас, М. Махній, Ю. Сілецький, Т. Тхоржевська та ін.

У сучасних соціологічних працях стереотипи розглядають переважно як “спрощену модель” або “стандартизоване уявлення” про суспільні явища. У цьому аспекті стереотипи вивчають як умову для маніпуляції або “специфічну форму прихованого, анонімного панування, здійснюваного ненасильницьким шляхом” [1, с. 53–55]. Головною ознакою стереотипів визнають факт незалежності від однієї людини або групи та здатність змінюватися тільки в процесі тривалого суспільного розвитку. При цьому висновки ґрунтуються на методологічних припущеннях і практично не спираються на емпіричні дослідження, зокрема етнічних стереотипів.

Мета статті – окреслити визначальні риси гетеростереотипів національних меншин Закарпаття. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: визначити методологічні основи вивчення стереотипів та основні підходи до їх емпіричного дослідження гетеростереотипів; за допомогою соціологічного моніторингу виміряти частоту звернення представників різних національних меншин Закарпаття до рис, якими вони визначають інші національні меншини; за допомогою компаративного аналізу сформулювати групи визначальних рис гетеростереотипів національних меншин Закарпаття.

Більшість соціологів розглядає стереотип як спрощений та емоційно забарвлений образ носіїв тієї чи іншої соціальної групи. Етнічний стереотип розуміють як “схематизований і надзвичайно стійкий образ етнічної групи спільноти, який легко поширюється на всіх її представників [2]. Вважається, що за допомогою етностереотипів реалізується типова та схематизована програма поведінки представників національних меншин. При цьому не завжди звертається увага на той факт, що етностереотип складається з авто- і гетеростереотипів, які іноді програмують поведінку етнічних спільнот у прямо протилежних напрямках.

Методологію дослідження етнічних стереотипів (pattern) пов’язують з працями американського дослідника початку минулого століття У. Ліпмана. На його думку, стереотипи – надзвичайно стійкі та впорядковані схеми, і будь-яка зміна стереотипів сприймається як атака на основи світобудови, як “атака на основи нашого світосприйняття”. Нам важко допустити відмінність між нашим особистим світом і світом узагалі. “Якщо в цьому світі шановані нами люди виявляються негідниками, а зневажувані нами люди – верхом шляхетності, то такий світ діє на нерви. Ми бачимо анархію там, де звичний для нас порядок не є єдиним. Якщо лагідні і справді повинні успадковувати землю; якщо перші будуть останніми; якщо тільки ті, хто без гріха, можуть кинути камінь; якщо тільки кесарю положено ке-

сареве, – то основи самоповаги будуть розхитані в тих, хто влаштував своє життя так, ніби ці максими хибні” [4].

Стереотипи як “бастіони традицій” влаштовують багатьох дослідників у методологічному аспекті. За їх допомогою можна пояснювати багато речей, не намагаючись їх зрозуміти або дослідити. Поняття стереотипу є не тільки гарантією самоповаги, а й зручним засобом приховати “кінці у воду”. За допомогою визнання сталого характеру стереотипу складне й ризиковане дослідження завжди можна підмінити більш простою процедурою визнання.

Емпіричні методи вимірювання етнічних стереотипів було запропоновано Д. Кац і К. Брейлі в 30-х рр XX ст. Вони спиралися на технологію “приписування рис”, найбільш характерних для етнічних груп. У подальшому методики “приписування рис” почали поступатися місцем методу “полярного профілю” (Брігем). Третім етапом в емпіричному дослідженні етностереотипів стала технологія “діагностичного коефіцієнта” К. Макколі і К. Стітта [5]. На їх думку, при використанні відсоткової методики вимірювання стереотипів виникає проблема невключення до шкали рис, які отримують оцінку, близьку до 100%. Тому К. Макколі і К. Стітт запропонували модифікацію методики Брігема, включивши до неї індекс, названий “діагностичним коефіцієнтом”. Порівняння авто- та гетеростереотипів різних етнічних груп дає змогу визначити діагностичні коефіцієнти від 0 до 100. Значення мають коефіцієнти >1 .

Виходячи з аналізу методології дослідження етнічних стереотипів, ми сформуваємо 24 ознаки, які поділялися на відповідні групи: негативні, нейтральні та позитивні. У складі цих груп були визначені суспільно-політичні, побутові й індивідуальні риси етнічних стереотипів.

Відповідно до необхідних методологічних вимог у 2006 р. було оформлено інструментарій соціологічного дослідження чотирьох національностей, які мешкають на території Центральної Європи: українців, поляків, угорців і словаків. Уперше таке дослідження було проведено працівниками кафедри соціології і соціальної роботи УжНУ під нашим керівництвом у 2006 р. Опитано 194 респонденти м. Ужгород. Панельне дослідження проведено студентами кафедри політології і державного управління УжНУ в 2013 р. За квотною вибіркою було вперше опитано 320 респондентів різних національностей, що мешкають у Закарпатті: українців, угорців, росіян, словаків. Власне панельне дослідження побутових етностереотипів було проведено нами в кінці 2013 р. – на початку 2014 р. За квотною вибіркою вперше опитано 272 респонденти словацької національності, що мешкають в м. Ужгород, с. Сторожниця та с. Середнє.

Результати соціологічного моніторингу впевнено довели, що домінують автостереотипи словаків: чесність, доброзичливість, культурність та життєлюбність. Саме такими хотіла би бачити себе більша частина опитаних респондентів. До основних гетеростереотипів словаків Закарпаття що-

до угорців, українців та поляків належать: щедрість, гостинність, відважність та інші риси характеру.

Розрахунок діагностичного коефіцієнта Макколі – Стітта продемонстрував, що до основних гетеростереотипів словаків щодо інших національних груп належать такі стереотипи: щодо угорців – мислять згідно з установленими поглядами – 6,98; старомодні – 3,82; темпераментні – 3,42; самозакохані – 2,57; скупі – 1,12 тощо. А українців навпаки – сприймають гостинними – 3,07; відважними – 4,17; щедрими – 3,99 тощо. Полякам надавали таких рис: освічені – 0,89; культурні – 0,86; чесні – 0,61; доброзичливі – 0,59 тощо.

Отже, побутові гетеростереотипи в системі етностереотипів словаків перебувають під впливом історико-культурних стереотипів, які протягом довгих років формувалися у свідомості етнічних словаків, що призвело до негативного становлення й накопичення конфліктного потенціалу. Порівняльний аналіз виявляє певні розбіжності в побутових етностереотипах. Наприклад, відзначили угорців як темпераментних 40,7% опитаних словаків і лише 22,7% самих угорців. Ще більші розбіжності в побутових етностереотипах відмічених словаками між угорцями та українцями. Так, відзначили угорців як щедрих тільки 11,8% опитаних словаків, але українців – 58,8%.

Чи не може розбіжність етностереотипів бути чинником або наслідком низької етнічної толерантності? Індикатором рівня толерантності обрано рівень міжетнічних конфліктів між словаками та іншими національностями краю. Аналіз рівня міжетнічних конфліктів показав його відносно низький рівень. Згідно з результатами опитувань, на непорозуміння або конфлікти на міжнаціональному ґрунті вказали 26,3% опитаних українців і тільки 20,3% словаків.

Результати двовимірного аналізу показали, що міжетнічна конфліктність перебуває в прямій залежності від інтенсивності спілкування, що підтверджує “гіпотезу контакту” Г. Олпорта про зменшення ймовірності виникнення стереотипів за умови більш інтенсивних контактів між етнічними спільнотами. Згідно з гіпотезою Г. Олпорта, контакт між членами різних соціальних груп сприяє зниженню ворожості в їх відносинах. Вона заснована на припущенні, що негативні стереотипи щодо членів аутгрупи виникають через нестачу контакту з ними, оскільки точність їх сприйняття членами іншої групи прямо пропорціонально залежить від інтенсивності міжособової взаємодії між членами різних соціальних груп. Формування неточних і, як правило, негативних стереотипів членів аутгрупи приводить до появи аутгрупової дискримінації щодо них з боку носіїв цих стереотипів. Повторні контакти між членами різних груп призводять до формування ними повнішого уявлення один про одного.

Результати дослідження доводять, що дуже рідкі контакти не спричиняють непорозуміння або конфлікти на міжнаціональному ґрунті, рідкі та часті сприяють конфліктам 25,0% респондентів. Щоденні контакти зме-

ншують рівень конфліктності до 16,7%. За допомогою результатів дослідження доведено, що найбільш конфліктний потенціал притаманний словакам – мешканцям Ужгороду порівняно з мешканцями Ужгородського району. Розбіжності в рівні міжетнічної конфліктності мешканців Середнього та Сторожниці не виявлено. Значний рівень непорозуміння та конфліктів на міжнаціональному ґрунті притаманний старшому поколінню словаків, а саме старше 50 років. Конфлікти на міжетнічному ґрунті характерні для чоловіків більше, ніж для жінок.

Значна кількість конфліктів на міжнаціональному ґрунті пов'язана з образливими гетеростереотипами словаків. Зокрема, 66,7% тих, хто назвав угорців вузькомислячими, був стороною конфлікту. Частина конфліктів пов'язана з автостереотипами словаків. Так, 50,0% респондентів, які відзначили високий темперамент словаків, були учасниками непорозуміння або конфліктів на міжнаціональному ґрунті. Серед автостереотипів словаків респондентів, які відзначили патріотичність, значний відсоток – 41,7% – мали конфлікти на міжнаціональному ґрунті.

Найменший показник конфліктності спостерігається в респондентів, які відзначили такі стереотипи, як: життєлюбні, товариські, гостинні. Хоча, через аутостереотипи, словаків порівняно з іншими вважають найменш гостинними. Цікавим є те, що 33,3% респондентів, які відзначили доброзичливість щодо поляків, мали конфлікти на міжнаціональному ґрунті. Значний відсоток (45,5%) респондентів, які мали непорозуміння на міжнаціональному ґрунті, вказали стереотип “горді” щодо українців, але більшість респондентів сприймали термін “горді”, як “гордість” за свою націю або ідентичність. Іронічним є те явище, що поширений етностереотип “зарозумілі” в суспільстві приписувався угорцям, а за діагностичним коефіцієнтом Макколі – Стітта, саме угорці мають найменший показник конфліктності (16,7%).

Результати багаторічного річного моніторингу показали стабільність гетеростереотипів щодо природних рис характеру представників усіх етнічних груп та зміну поглядів щодо їх моральних якостей. Зокрема, вимірювання темпераментності в 2013–2014 рр. показало максимальне відхилення за українцями – $\pm 2,3\%$, а за поляками $\pm 1,1\%$ (табл. 1).

Таблиця 1

Вважають представників іншого етносу темпераментними, %

Етнос		Рік опитування		Разом
		2013	2014	
	Угорці	40,0	42,1	41,1
	Поляки	20,0	21,1	20,6
	Словаки	13,8	12,3	13,1
	Українці	26,3	24,6	25,5
Разом		100,0	100,0	100,0

Ще більша сталість оцінок встановлена у вимірюванні зарозумілості. Максимальне відхилення в 2013–2014 рр. за цим показником становило $\pm 1,3\%$ у словаків, а мінімальне – $\pm 0,1\%$ у поляків (табл. 2).

Таблиця 2

Вважають представників іншого етносу зарозумілими, %

Етнос		Рік опитування		Разом
		2013	2014	
	Угорці	37,3	38,9	38,1
	Поляки	30,5	30,6	30,6
	Словаки	22,0	19,4	20,7
	Українці	10,2	11,1	10,7
Разом		100,0	100,0	100,0

Зовсім інші показники встановлені при вимірюванні оцінок відважності. За цим показником встановлено триразове збільшення оцінки в українців і дворазове зменшення подібної оцінки в угорців та поляків (табл. 3).

Таблиця 3

Вважають представників іншого етносу відважними, %

Етнос		Рік опитування		Разом
		2013	2014	
	Угорці	30,0	16,0	23,0
	Поляки	30,5	22,0	28,5
	Словаки	17,5	12,0	14,8
	Українці	17,5	50,0	33,8
Разом		100,0	100,0	100,0

Особливу увагу варто звернути на явну ознаку стереотипу – початковий (2013 р.) збіг оцінок відважності в словаків та українців (17,5%), угорців та поляків (близько 30,0%). Під впливом подій на Майдані стереотипи щодо українців було зруйновано. З аутсайдерів з мінімальним показником відважності на початку 2014 р. вони вийшли в лідери.

Висновки. Визначальною рисою гетеростереотипів угорців, поляків, словаків та українців Закарпаття треба вважати поступове їх позбавлення від впливу історико-культурних факторів, які формувалися протягом довгих років. На зміну історико-культурним стереотипам приходять різнобарвні побутові гетеростереотипи, які формують новий тип соціальних відносин між національними меншинами.

Важливою рисою сучасних гетеростереотипів стає їх позитивний та модальний характер. Перш за все, це торкається гетеростереотипів, які відображають уявлення членів національної меншини про особистісні риси представників інших національних меншин, із якими вони мали або мають безпосередній контакт. Етнічні гетеростереотипи з рівня політичної міфології та маркеру етнічної ідентичності перетворюватися на засіб скорочен-

ня міжетнічних дистанцій та прийняття зважених рішень. У ключові моменти історії негативні гетеростереотипи щодо членів інших національних меншин здатні руйнуватися за рахунок руйнування стереотипів поведінки їх окремими представниками.

Список використаної літератури

1. Губарев-Золотухін Ю. Маніпулювання масовою свідомістю / Ю. Губарев-Золотухін // Архетипіка і державне управління: інституційні форми, механізми та практики : зб. наук. пр. переможців і кращих авторів Першого міжнародного конкурсу молодих учених, Київ, 24 травня 2013 р. / за ред. Е. А. Афоніна, Г. Л. Рябцева. – Київ : НАДУ, 2013. – С. 51–59.
2. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний словник [Електронний ресурс] / В. Б. Євтух. – Режим доступу: <http://archive.is/8gTSH>.
3. Лавлінський Р. О. Процеси формування стереотипу у свідомості людини / Р. О. Лавлінський // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Серія: “Філософія. Культурологія. Політологія. Соціологія”. Сімферополь, 2011. – Т. 24 (63). – № 3–4. – С. 205–210.
4. Липпман Уолтер. Общественное мнение / Уолтер Липпман; пер. с англ. Т. В. Барчуновой; ред. перев. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. – Москва : Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 384 с.
5. Пелін О. В. Побутові гетеростереотипи закарпатців щодо поляків за діагностичним коефіцієнтом Макколі-Стігта / О. В. Пелін // Наукові праці. Соціологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014 – Вип. 222. – Т. 234. – С. 29–32.
6. Рудакова Н. Міфологічні образи та мотиви – підґрунтя фольклорної моделі козащини [Електронний ресурс] / Н. Рудакова. – Режим доступу: <http://philology.knu.ua/files/library/folklore/36/36.pdf>.
7. Чорний В. В. Засоби міфологізації громадської думки / Вадим В'ячеславович Чорний // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій : матеріали Міжнародної конференції (Суми, 20–21 лютого 2008 р.). – Суми, 2008. – С. 107–109.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014.

Пелін А. В. Определяющие черты гетеростереотипов национальных меньшинств Закарпатья

В статье проанализированы определяющие черты гетеростереотипов национальных меньшинств в Закарпатской области Украины. Рассматриваются результаты опроса 786 респондентов разных национальностей с помощью анкеты с 24 признаками шкалы для измерения авто- и гетеростереотипов. Доказано, что важнейшей чертой гетеростереотипов национальных меньшинств Закарпатья является их позитивный, модальный характер. Подавляющее большинство опрошенных продемонстрировало отказ от традиционных стереотипов политической мифологии в пользу отождествления национальных групп с чертами тех их представителей, с которыми у опрошенных осуществлялся или осуществляется непосредственный контакт.

Ключевые слова: *определяющие черты, автостереотипы, гетеростереотипы, национальные меньшинства.*

Pelin A. The Defining Traits of Heterostereotype of National Minority in Transcarpathia Region

The report presents the study of the defining traits of the formation of stereotypes of national minorities Transcarpathian region. The article notes that research relevance of

ethnic stereotypes caused by representation that stereotypes carry many biases, insults and injustices. This vision is based about the fact that most stereotypes are formed by historical experience of interethnic relations between representatives of various nationalities, which is the experience of acute political and military struggle. As to problems of national stereotypes are still timely and the contemporary processes of social and cultural changes make them even more important.

The aim of the paper is to analyze the defining traits of heterostereotype of national minority in Transcarpathia region in Ukraine. In the context of this general aim the author solves the following tasks: description of theoretical and methodological approaches to the study of heterostereotype of national minority; analyze the heterostereotype of national minority in Transcarpathia region; highlight the defining traits of heterostereotype of national minority in Transcarpathia region in Ukraine.

This paper presents the problem of heterostereotype, focusing on relevant sociological and psychological theories of intergroup relations. In the research which was conducted, a hypothesis formulated on the basis of diagnostic coefficient McCauley-Stitt and theory of social identity, about the positive correlation between national heterostereotype and national identity was tested.

The sample was composed of 786 respondents, men and women of different age, with elementary, secondary or university level of education, inhabitants of villages and cities. The semantic differential consisting of 24 dimensions of traits was used to measure the auto- and heterostereotype of national minority in Transcarpathia region in Ukraine.

It is proved that household heterostereotypes in ethnic stereotypes system of Transcarpathians take defining place and function of symbolic communication, they help to decide the analysis of any situation. Historical and cultural stereotypes that serve ideological function, inferior household stereotypes.

Small wonder, that one of the significant indicators of inter-group relations is ethnic auto- and heterostereotypes. The analysis of these indicators allows not only assessing of general state of inter-ethnic relations in the region but also revealing of negative tendencies with the aim of their reduction.

Key words: *defining traits, autostereotypes, heterostereotypes, national minority.*

УДК 316:313.1

О. Ф. ПІРОНКОВА

ДЕФІНІЦІЯ КОНЦЕПТУ “ПСИХІЧНО ХВОРИЙ” У СОЦІОЛОГІЧНОМУ СЕНСІ

У статті досліджено питання встановлення дефініції концепту “психічно хворий” у соціологічному сенсі. Проведено історичний аналіз дефініції концепту “психічно хворий”, виокремлено три етапи її становлення, проаналізовано соціальне значення дефініції концепції “психічно хворий”.

Ключові слова: вербально-поведінкові практики, соціальні практики, психічно хворі, стигматизація.

Трансформації в суспільстві детермінують і трансформаційні процеси в соціальній групі психічно хворих і, як наслідок, зміни у вербально-поведінкових соціальних практиках відносин із цією групою, що ставить перед дослідниками, крім іншого, герменевтичні питання тлумачення дефініції. Деякі європейські країни переживають процес деінституалізації психіатричної допомоги, зокрема в Італії вже визначення “психічно хворий”, “психіатрична лікарня” є неактуальними. Замість них використовують такі: “відвідувачі центру психіатричної допомоги”, “центри психіатричної допомоги”. Змінився й соціальний зміст цих понять. Змінилася раніше прийнятна практика ізоляції психічно хворих у великих установах, посилюється сприяння їх інтеграції в суспільство, створюючи їм навколишні умови, що стимулюють їх соціальну активність і водночас сприяють тому, щоб не піддавати їх занадто значним соціальним впливам [7]. У звіті, підготовленому за підсумками Європейської конференції Всесвітньої організації охорони здоров'я в січні 2005 р., зазначено, що після проведення реформи психіатричної допомоги в Італії в пацієнтів з'явилися більші можливості брати безпосередню участь у житті суспільства [8], що, крім усього іншого, свідчить про важливість впливу дефініцій і їх соціального значення, пов'язаних з феноменом психічної хвороби, на вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії з психічно хворими. Слід також підкреслити той факт, що зміни дефініцій відбуваються в усій галузі, пов'язаній з психічно хворими, що часто відбувається через боротьбу зі стигматизацією (змінюються назви діагнозів, окремих процесів у відносинах з психічно хворими). Ці процеси є характерними й для України.

Незважаючи на соціальну значущість проблеми, у спеціальній соціологічній літературі питання соціальних практик взаємодії з психічно хворими, як і окреслення самої дефініції “психічно хворий” у соціологічному контексті, не набуло належного відображення. Основна частина матеріалів що-

до проблеми відносин з психічно хворими дислокується суто в історико-публіцистичному, медико-прикладному або юридичному ареалах [9; 10; 15].

У наших попередніх працях ми порушували питання соціальних практик взаємодії з психічно хворими; значущість продовження розгляду питання у суто соціологічному контексті є незаперечною [11–14].

Мета статті – сформулювати дефініцію концепту “психічно хворий” у соціологічному сенсі та проаналізувати її особливості.

Для досягнення поставленої мети застосовано такі методи дослідження: аналіз, синтез, контент-аналіз.

Історично дефініція, яка позначає психічно хвору людину, постійно змінювалася. “Юродиві”, “безумці” тощо позначали один і той самий феномен у різні епохи. Відповідно змінювався й соціальний зміст цієї групи населення. У процесі появи психіатрії як галузі медичної науки й подальшої інституалізації психіатричної допомоги в європейській цивілізації формувалася вербально-поведінкова соціальна практика відносин з психічно хворими у вигляді необхідності надання медичної допомоги. Але так само частково збереглися й практики, характерні для домедичної епохи, а саме ізоляція та дистанціювання від хворих. Починаючи з постановки моральної проблеми феномена психічної хвороби, майбутніх пацієнтів ізолювали від суспільства в монастирях або дистанціювали за допомогою “кораблів божевілля”. З появою правової проблеми у відносинах з психічно хворими їх стали ізолювати в “жовтих будинках”, які в подальшому набули форми медичних установ. Говорячи про період їх появи, професор Дж. Рід виділив три функції ізоляції та дистанціювання психічно хворих:

- 1) економічну (примус пацієнтів лікарень до праці за мізерну платню);
- 2) політичну (ізоляція “неугодних” для запобігання протестам, що здійснюється під виглядом допомоги хворим та бідним);
- 3) моралістичну (зміцнення моральних установок, які вимагають коритися можновладцям та працювати) [6].

Таким чином, можна стверджувати, що вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії з психічно хворими у вигляді дистанціювання та ізоляції існували задовго до появи дефініції “психічно хворий”, але зберегли свої колишні соціальні значення й у ній.

Межі нормальності є суб’єктивними, тому різні люди по-різному визначають, що є нормою, а що слід вважати відхиленням від норми, і через це постає питання: які соціальні групи чи окремі індивіди мають право визначати межі нормальності чи ненормальності? Визначення того, яка особа і через яку поведінку є порушником або хворим, залежить від поглядів тих, хто сформулював ці дефініції. Наприклад, можна спостерігати, що останніми роками деякі види поведінки, такі як алкоголізм, гомосексуалізм чи наркоманія, які раніше вважали девіантними й визначали в певних термінах Кримінального кодексу, були змінені. Набуває поширення думка, що ці поведінкові стилі є медичними проблемами, тобто вважаються такими самими

захворюваннями, як нежить чи цукровий діабет. Відповідно з'являються й нові вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії із цими групами, такі наприклад, як медикалізація.

На думку деяких учених, які аналізують історичне ставлення до девіантної поведінки (гомосексуальність, наркотична залежність, алкоголізм, психічне захворювання), ці стилі поведінки спочатку були проблемами морального характеру, потім правового, а наразі медичного. Можна сказати, що в результаті подібного сприйняття люди з відхиленнями від загальноприйнятої норми завжди піддавалися певному соціальному контролю: моральному, правовому, а потім і медичному, що позначалося на дефініції носія психічного захворювання [1; 2].

Якщо розглядати психічний розлад в аспекті поведінкових порушень, то можна звернутися до досліджень П. Конрада і Дж. Шнайдера, які в своєму огляді про медикалізацію девіантності виклали думку, що в різні історичні періоди можна виявити три основні парадигми, від яких залежали значення поняття девіантності: “девіантність як гріх”, “девіантність як проступок” і “девіантність як захворювання” [1; 3].

Деякі представники маргінальних соціальних груп, наприклад, гомосексуалісти чи хворі на СНІД, створюють громадські організації та успішно протистоять у політичній площині офіційним стигматизуючим дефініціям, які подають їх як причину важких соціальних проблем. На відміну від тих, хто живе в середньостатистичній нормі, стигматизовані особи мають власний погляд на феномен своєї окремоті від більшості, його причини та наслідки, що відображається в їх моральних принципах.

Однак люди мають властивість самотійно надавати своїм рисам певної соціальної значущості, тому в соціальних дефініціях, які отримують індивіди, певна риса особистості перетворюється на “показник”, “клеймо” або “ознаку” певного соціального статусу.

Згідно з парадигмою соціальних дефініцій, яка завдячує своїм виникненням працям М. Вебера, соціальну реальність можна розглядати з позиції способу розуміння людьми певних соціальних фактів, саме тому соціальна поведінка людей детермінується їх розумінням соціальних явищ. Згідно із цією парадигмою реальними соціальними фактами, які відображаються в результатах дії, є ті, що люди визначають як реальні. Виходить, що, на відміну від концепції “стимул – реакція”, соціальна поведінка людей детермінується оцінкою або розумінням соціальної реальності. Звідси можна зробити висновок, що основне поняття цієї парадигми – “значення” або “дефініція”.

Таким чином, з процесу взаємодії між людьми виникають загальні поняття, “значення” (дефініції), цінності й норми, які слугують для регулювання та освоєння індивідами соціального світу й взаємодії в ньому. Особливо важливі умови, за яких виникають різні (ясні й неясні) поняття, цінності та норми, бо їх аналіз дає змогу досягнути факт виникнення й становлення різних соціальних організацій і практик взаємодії.

Найбільш важливим постулатом є процес соціальної взаємодії, за допомогою якої окремі особи виробляють певні уявлення про соціальний світ, в якому перебувають. При зміні соціального світ відбуваються зміни в уявленні про нього. Наприклад, соціальні функції сім'ї та уявлення людей про неї істотно змінилися в процесі історичного розвитку людського соціуму. Так, з розвитком доступної освіти зникла така функція сім'ї, як професійна підготовка дітей до майбутньої праці, а економічну функцію витиснула колективна власність на засоби виробництва.

Так само змінювалися функції групи психічно хворих людей. Так, на певному етапі історичного розвитку в психічно хворих була функція трактування божого проведіння, яка надалі втратилася, поступившись місцем стигматизації, необхідності стаціонарування, медикаментозного лікування та ізоляції, які мали економічну (примус мешканців лікарень до праці), політичну (усунення "неугодних" для запобігання бунтів) і моралістичну (необхідності працювати й підкорятися владі) цілі.

Парадигму соціальних дефініцій вивчає етнометодологія, основний постулат якої виходить з того, що, вступаючи у взаємодію, кожен окремий суб'єкт цієї взаємодії має уявлення про майбутній процес перебігу цієї взаємодії, що формується через знання норм та вимог цілого суспільства, на відміну від норм і вимог судження окремої людини, саме тому раціональні риси потрібно шукати в самій поведінці індивіда або, як у нашому випадку, соціальної групи [4; 5].

Засновником етнометодології був американський соціолог з феноменологічною орієнтацією Г. Гарфінкель, який у своїй книзі "Дослідження з етнометодології" висунув чотири припущення:

- 1) соціальна взаємодія ототожнюється з мовною комунікацією;
- 2) ототожнення дослідження з тлумаченням та інтерпретацією дій і мови іншого – співрозмовника;
- 3) існує два шари інтерпретації – розуміння та розмови;
- 4) ототожнення синтаксису повсякденної мови структурній організації розмови.

Виходячи із цього, етнометодологи вважають, що невербальна комунікація між окремими особами має важливішу інформацію, ніж та, яка виражається вербально, бо припускається наявність неявного, фонового знання, що включає певні смисли, які на невербальному рівні та без уваги приймаються учасниками комунікації, тому з'являється необхідність будувати соціологічне дослідження на взаємозв'язку суб'єкта й об'єкта. Таким чином, соціокультурна реальність розглядається як певний потік унікальних та неповторних ситуацій, що можуть виявлятися в процесі комунікацій. Завдяки вербалізації суб'єкт не сприймає цю унікальність, бо спирається на власний досвід і знання, таким чином уніфікуючи та класифікуючи їх. При цьому вельми широко розуміють "мову" людського спілкування, маючи на увазі і вербальні, і невербальні процеси (мова жестів, виразних рухів, ритуали і на-

віль мовчання). Оскільки соціальну реальність можна штучно конструювати, вона характеризується лише ілюзорною видимістю об'єктивності, квазі-об'єктивністю, уявною емпіричною актуальністю та предметністю, саме тому реальність розпадається на безліч різних подій і ситуацій.

Особливість етнометодологічного дослідження полягає в тому, що воно вивчає феномени, які раніше залишалися без потрібної уваги, бо в межах традиційної теоретичної науки етнометодологія створює теорії абстрактних та загальних побудов з метою верифікації даних досліджуваного феномена. Однією з провідних проблем теоретичної побудови в етнометодологічному методі є інтерпретація міжлюдських відносин.

З погляду етнометодології, інтерпретація людських взаємодій з дефініцією “психічно хворий” має тільки фонове, приховане значення, маючи на увазі сенси, які невербально сприймаються суб'єктами комунікації. Справжня ж фігура соціального значення цього визначення прихована в основних вербально-поведінкових соціальних практиках взаємодії з психічно хворими.

Особливості концепту “психічно хворий” у соціологічному сенсі подано в таблиці.

Таблиця

Особливості концепту “психічно хворий”

Історична дефініція, яка визначає носія психічного захворювання	Історичний характер проблеми психічного розладу	Психічний розлад з погляду поведінкових порушень, девіантності	Вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії з психічно хворими	Функція соціальної групи психічно хворих
Юродивий	Моральний характер	Девіантність як гріх	Дистанціювання	Трактування божого проведіння
Безумець	Правовий характер	Девіантність як проступок	Дистанціювання, ізоляція	Економічна, політична, моралістична
Психічно хворий	Медичний характер	Девіантність як захворювання	Дистанціювання, ізоляція, медікалізація	Моралістична

Висновки. Нами проаналізовано соціальне значення дефініції концепції “психічно хворий” й з'ясовано таке:

– психічні розлади раніше вважали проблемами спочатку морального, потім правового характеру, а на сьогодні – медичного характеру, що позначалося на дефініції носія психічного захворювання;

– якщо розглядати психічний розлад з позиції поведінкових порушень, то можна звернутися до досліджень П. Конрада і Дж. Шнайдера, які вважають, що можна виявити три основні парадигми, від яких залежали значення поняття девіантності в різні історичні періоди: девіантність як гріх, девіантність як проступок і девіантність як захворювання;

- вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії з психічно хворими у вигляді дистанціювання та ізоляції існували задовго до появи дефініції “психічно хворий”, але зберегли свої колишні соціальні значення й у ній;
- у процесі історичного розвитку змінювалася функція соціальної групи психічнохворих. Так, на певному етапі історичного розвитку в психічно хворих була функція тлумачення божого провидіння, яка надалі втратилася, поступившись місцем стигматизації, необхідності стаціонарування, медикаментозного лікування та ізоляції, які мали економічну (примус мешканців лікарень до праці), політичну (усунення неугодили для запобігання бунтів) і моралістичну (необхідності працювати й підкорятися владі) цілі;
- з погляду етнометодології, інтерпретація людських взаємодій з дефініцією “психічно хворий” має тільки неявне, фонове значення, маючи на увазі сенс, який мовчазно сприймається учасниками комунікативного процесу. Справжня ж фігура соціального значення цього визначення прихована в основних вербально-поведінкових соціальних практиках взаємодії з психічно хворими.

Список використаної літератури

1. Manning N. The therapeutic community movement: charisma and routinization / N. Manning. – London : Routledge, 1989. – 246 p.
2. Kittrie N. The right to be different: deviance and enforced therapy / N. Kittrie. – Johns Hopkins Press, 1971. – 443 p.
3. Conrad P. Deviance and medicalization: from badness to sickness / P. Conrad, J. Schneider. – Temple University Press, 1992. – 327 p.
4. Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма / Е. В. Осипова. – Москва : Наука, 1977. – 279 с.
5. Мертон Р. Американская социологическая мысль / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс и др. – Москва : МГУ, 1994. – 496 с.
6. Модели безумия: Психологические, социальные и биологические подходы к пониманию шизофрении / под ред. Дж. Риды, Л. Р. Мошера, Р. П. Бенталла. – Ставрополь : Возрождение, 2008. – 412 с.
7. Tansella M. Community psychiatry without mental hospitals – the Italian experience: a review / M. Tansella // Journal of the Royal Society of Medicine. – 1986. – № 79 (11). – Р. 664–669.
8. Охрана психического здоровья: проблемы и пути их решения: Отчет о Европейской конференции ВОЗ на уровне министров. – 2006. – С. 123.
9. Гурович И. Я. Взаимодействие общемедицинской и психиатрической помощи и стигма психиатрических расстройств / И. Я. Гурович // Русский медицинский журнал. – 2001. – Т. 9. – № 25. – С. 1202–1203.
10. Новиков Е. Отверженные. Об отношении общества к психически больным. Этический анализ [Електронний ресурс] / Е. Новиков // Здравый смысл. – 2004. – № 4 (33). – Режим доступа: <http://razumru.ru/humanism/journal/33/novikov.htm>.
11. Пиронкова О. Ф. Отношение общества к психически больным на современном этапе становления психиатрической службы / О. Ф. Пиронкова // Соціологічні дослідження. – 2013. – № 12. – С. 185–192.
12. Пиронкова О. Ф. Надгосударственная категория макросоциальных детерминант формирования вербально-поведенческих социальных практик взаимодействия с психически больными / О. Ф. Пиронкова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 57. – С. 134–139.

13. Пиронкова О. Ф. Семантико-стилистические и синтаксические особенности формирования вербально-поведенческих практик взаимодействия с психически больными периода средневековья / О. Ф. Пиронкова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 59–60. – С. 137–144.

14. Пиронкова О. Ф. Макросоциальные детерминанты отношения общества к психически больным периода новейшей истории / О. Ф. Пиронкова // Материали за 10-а международна научна практична конференция “Бъдещите изследвания”. – София : Бял ГРАД-БГ ООД, 2014. – Т. 31. Психология и социология. – С. 67–70.

15. Справочник базовой информации ВОЗ по психическому здоровью, правам человека и законодательству / Всемирная организация здравоохранения. – 2005. – 199 с.

Стаття надійшла до редакції 18.08.2014.

Пиронкова О. Ф. Дефиниция концепта “психически больной” в социологическом смысле

В статье исследован вопрос установления дефиниции концепта “психически больной” в социологическом смысле. Проведен исторический анализ дефиниции концепта “психически больной”, выделены три этапа ее становления, проанализировано социальное значение дефиниции концепции “психически больной”.

Ключевые слова: вербально-поведенческие практики, социальные практики, психически больные, стигматизация.

Pironkova O. The Definition of the Concept of “Mentally Ill” in the Sociological Sense

Transformation in society determine and transformation processes in social group of the mentally ill and, as a consequence, changes in verbal-behavioral social practices relationship with this group that confronts researchers, among others, and hermeneutic interpretation definitions.

The aim of the study was to establish the definition of the concept of “mentally ill” in the sociological sense and analyze its features. To meet our goal the following methods were used: analysis, synthesis, content analysis. The analysis of the definition of the concept “mentally ill”, we have identified three stages of its formation, which was reflected in the definitions (conditionally whacky, insane and mentally ill), the historic nature of the problem of mental disorder (moral, legal and medical), attitude toward deviance (as sin as transgression and as to the disease), the function of the social group of the mentally ill (interpretation of God’s Providence, economic, political and moralistic) and verbal-behavioral social practices interact with insane (distancing, isolation and medicalization). From the perspective of ethnomethodology interpretation of human interactions with the definition of “mentally ill” is only implicit, background value, having in mind the meaning of that silence is perceived by the participants of the communication process. This figure is of social importance of this definition lies in the basic verbal-behavioral social practices interact with the mentally ill, the historical development, the formation of which is described in this article.

Key words: verbal-behavioral practices, social practices, mental illness, stigma.

УДК 316.422.42

М. В. ТУЛЕНКОВ, О. С. КОВТУН

ТИПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті в межах соціологічного підходу розглянуто основні типологічні чинники корпоративної культури господарської організації в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій сучасного українського суспільства.

Ключові слова: корпоративна культура, господарська організація, типологізація корпоративної культури, типологічні чинники корпоративної культури, критерії типологізації корпоративної культури.

Корпоративна культура, як свідчить проведений аналіз, поряд із такими чинниками, як ієрархія та ринок, є ключовим інструментом корпоративного управління сучасними господарськими організаціями, що функціонують в умовах турбулентного ринкового середовища. Тому останнім часом корпоративна культура все більше розглядається в соціології організацій як інтегрована характеристика, що, немов би у фокусі, вбирає в себе всі особливості господарських структур: системні, інституціональні, ресурсні структурні, функціональні, поведінкові тощо. Водночас у вітчизняній соціології типологічні характеристики корпоративної культури господарської організації є недостатньо вивченими, що істотно обмежує результативність корпоративного управління господарськими структурами в умовах транзитивного суспільства, а саме управління корпоративною поведінкою персоналу сучасних організаційних формувань.

Отже, **метою статті** є здійснення соціологічної типологізації корпоративної культури господарської організації, а також визначення не тільки видового розмаїття цієї культури, а й ключових її ознак, що безпосередньо впливають на формування та функціонування корпоративної поведінки персоналу сучасних організаційних формувань.

Вітчизняні соціологічні дослідження корпоративної культури господарської організації беруть свій початок у середині ХХ ст., про що свідчать праці відомих фахівців, зокрема, А. Погорадзе, Г. Щедровицького, А. Пригожина, М. Лапіна, Ю. Сурміна, О. Свідіна та ін. У вітчизняній соціології організацій та управління окремі аспекти ролі корпоративної культури висвітлено в працях Л. Хижняк, Т. Кригульської, А. Ліпенцевої, Г. Монастирського, А. Михненка, В. Щербини, В. Співака, Н. Могутнкової, Ж. Тощенка, С. Фролова, Б. Мільнера. Що стосується зарубіжних досліджень, присвячених типологізації корпоративної культури, то вони пов'язані, насамперед, із

працями Е. Шейна, Ф. Тромпенаареса, Г. Хофстеде, Р. Куїна, К. Камерона, Д. Денісона, Ф. Зоннефельда, Г. Харрісона та ін.

Аналіз спеціальних літературних джерел свідчить, що проблема типологізації корпоративної культури господарської організації потребує подальшого вивчення та наукового осмислення, а також ґрунтовної соціологічної концептуалізації, оскільки обмежена увага до цієї проблеми гальмує процеси структурної перебудови організаційних формувань, подовжуючи тим самим кризовий транзитний стан українського суспільства.

Для господарських організацій, що функціонують в умовах нестабільного ринкового середовища, є характерною слабка розвиненість корпоративного мислення, а також несформованість власне самої корпоративної культури як ключового інструменту, що визначає рівень ефективності корпоративного управління господарськими структурами. Водночас результати соціологічних спостережень дають змогу виокремити індикатори для визначення певних типів корпоративної культури господарської організації. Серед них можна виділити такі, як: 1) характер відносин (солідаризм – індивідуалізм, інтеграція – фрагментація соціальної залученості); 2) характер керівництва й лідерства (одноосібність – колегіальність; стимулювання конкуренції – стимулювання солідарності; орієнтація на зміни та інновації – орієнтація на стабільність і консерватизм); 3) змінюваність організації (адаптивність (іновативність) – консервативність (стабільність), орієнтація на постійне навчання, розвиток колективу); 4) пріоритетність організаційних цілей (перемога в конкурентній боротьбі, розвиток персоналу, забезпечення стабільного ходу роботи, продукування інноваційного продукту). Але, зважаючи на українські реалії, що склалися в системі корпоративного управління, варто говорити не тільки про типи корпоративної культури як такої, а й про такий індикатор, як рівень сформованості (деформованості) корпоративної культури організаційних утворень. Це, так би мовити, і визначає вектор соціологічної типологізації корпоративної культури господарської організації.

Таким чином, за критерієм сформованості корпоративної культури можна виокремити такі її типи: 1) несформована корпоративна культура, тобто це перехідний рівень цієї культури, на якому корпоративні відносини в організації набувають почуття “спільної долі”; 2) сформована корпоративна культура, тобто це така культура, що відтворюється на основі корпоративності, тобто здатності персоналу працювати в команді, приймати й змінювати правила гри у своїй організації [7]. Саме сформована культура поділяється на типи залежно від особливостей, що домінують. Отже, говорити про типологію корпоративної культури в цьому сенсі можна лише тоді, коли будь-яка організація досягає відповідного рівня у своєму культурному розвитку.

Важливим чинником типологізації корпоративної культури, на наш погляд, є транзитивне суспільство, якому притаманний такий тип корпоративної культури, як *транзитивний*. Цей тип культури може формуватися не тільки під впливом суспільства загалом, але й у результаті таких при-

чин, як зміна культурної політики організації, зміна її керівництва, реструктуризація тощо. Таким чином, транзитивна культура організації – поняття, що позначає особливий тип культури організації, який виникає в результаті переходу культури до нового типу й уособлює перехідну (транзитивну) фазу змін [3, с. 61]. Поряд із цим, якщо в транзитивному типі корпоративної культури актуалізувати аспект не її перехідності, а її руйнування, то можна виокремити ще один тип корпоративної культури, а саме *кризову корпоративну культуру*. У цьому контексті організації, яким притаманний цей тип культури, характеризуються зазвичай несприятливим соціально-психологічним кліматом, дезінтеграцією організаційних зв'язків, великою плінністю персоналу, низьким рівнем його організаційної єдності, неефективним управлінням тощо. Цілком очевидно, що такий тип культури є характерним для тих організацій, що опинились у скрутному соціально-економічному становищі.

Аналіз також засвідчує, що серед критеріїв соціологічної типологізації корпоративної культури можна виділити й такі, як особливості національної культури, рівень соціально-психологічної згуртованості колективу організації, характер системи управління, а також організаційної упорядкованості соціальних відносин. Відповідно до цих критеріїв більш докладно розглянемо найбільш характерні типи корпоративної культури, що широко використовуються в зарубіжній соціологічній думці. Щодо цього, то найбільш вживаною в зарубіжній організаційній практиці є типологія організаційної культури американського дослідника Ф. Тромпенаареса (що не розмежовує організаційну та корпоративну культуру), яка поділяється ним на такі типи:

1) культура, орієнтована на досягнення (“інкубатор”), – для такої культури характерна спрямованість на розвиток людини, її навичок та здібностей. Така культура орієнтована на інноваційність;

2) культура, орієнтована на владу (“родина”), – характеризується жорсткою ієрархічністю, патерналізмом, тісними міжособистісними зв'язками. “Родина” досить ефективна в ситуаціях невизначеності, але, з іншого боку, вона уразлива перед внутрішніми конфліктами;

3) культура, орієнтована на мету (“керована ракета”), – культура орієнтована на мету, характерну для Північно-Східної Європи та Північної Америки (США, Канада). У такій культурі практикується використання проектних груп і команд, рівності прав та відповідальності, незалежно від місця в організаційній ієрархії. У межах такої культури важливим елементом діяльності організації є постійне коригування способів та шляхів досягнення цілей;

4) культура, орієнтована на роль (“Ейфелева вежа”). Така культура базується на жорсткому бюрократизмі, низькому рівні демократичності, жорсткій ієрархії та чіткими функціональними рамками, характерна для німецькомовних країн. Хоча така культура певним чином перешкоджає швидкій адаптації організації до змін, усе ж для неї характерна розвинена сис-

тема підвищення якості соціального ресурсу організації, для чого приділяється багато уваги ротатції кадрів, навчанню та стажуванню, оцінюванню й атестації персоналу [6, с. 121–123].

Варто зазначити, що в спеціальній літературі найбільш популярною є типологія Г. Хофстеде, який для опису культури організації використав крос-культурний підхід, що складається із чотирьох вимірів національної культури:

1) індивідуалізм – колективізм; за допомогою цього виміру описується характер зв'язку індивіда із суспільством, а відповідно виокремлюються такі типи культури – індивідуалістська та колективістська;

2) дистанція влади описує рівень нерівностей у суспільстві як дистанцію до влади; за цим чинником вирізняються типи культури від автократичного – до колегіального;

3) неприйняття невизначеності як чинник, що дає змогу виокремлювати типи культури відповідно до способів прийняття членами організації невизначеності власних перспектив. За цим чинником виділяються такі типи культури, як визначена та невизначена;

4) мужність – жіночність як чинники типологізації культури виокремлюють такі особливості: у “мужніх” суспільствах домінують соціальні цінності, що в основному характерні для чоловіків, але вони здатні визначати спосіб мислення і жінок; у “жіночних” суспільствах домінують цінності, пов'язані із скромністю, пріоритетністю людських відносин, спілкуванням про якість життя тощо;

5) довгострокова орієнтація. Демонструє здатність суспільства до прагматизму та орієнтацію на майбутнє, на протигагу традиціоналізму та тактичній (короткостроковій) орієнтації [4, с. 3–9].

Натомість, аналіз показує, що досить поширеною в сучасній літературі типологією культури є типологічна матриця К. Ханді, який виділяє чотири основні типи корпоративної культури: 1) *рольова культура* – високоформалізована, що детермінує поведінку; 2) *владна культура (культура “ордена”)* – це така культура, що орієнтується на цінності керівника, який є центральною фігурою в ієрархії організації, володіє формальною владою та значним неформальним авторитетом; 3) *командна культура* – це така культура, що характеризується відсутністю чіткої ієрархії, оскільки тут основу організації становить команда, у якій лідерство приймає зазвичай особа, що бере на себе відповідальність за вирішення завдання; 4) *індивідуалістична культура*, яка надає великого значення професіоналізму особистості та достатній свободі дій, що передбачає істотну демократизацію людських відносин. Така культура потребує, як правило, постійного стимулювання професійного зростання членів організації [1, с. 49–52]. Поряд із цим відомий американський дослідник У. Оучі дає власну типологію корпоративної культури, згідно з якою він визначає такі її типи: 1) *ринкова*, яка базується на пануванні вартісних відносин; 2) *бюрократична*, яка базується на жорсткій регламентації організаційної взаємодії; 3) *кланова*, яка

формується усередині будь-якої культури організації, що домінує, наприклад, усередині бюрократичної культури [8].

Цікавою, на наш погляд, виглядає типологічна матриця Дж. Зонненфельда, який поділяє корпоративну культуру на такі види: 1) “бейсбольна команда” – це такий тип корпоративної організації, в якій рішення приймаються дуже швидко, а також заохочується талант, новаторство та ініціативність персоналу; 2) “клубна культура”, для якої характерна лояльність, відданість та спрацьованість персоналу, ефективна командна робота; 3) “академічна культура”, яка передбачає поступове кар’єрне зростання працівників усередині організації. У таких організаціях набирають нових молодих співробітників, які виявляють інтерес до довгострокового співробітництва; 4) “оборонна культура”, яка частіше за все виникає в умовах необхідності виживання організації, що зазнає скорочення персоналу або реструктуризації діяльності [9].

Варто зазначити, що різноманіття трактувань корпоративної культури в контексті господарської організації дало змогу відомому досліднику Г. Харрісону виділити чотири типи культури, які притаманні сучасним організаціям. *Перший тип корпоративної культури* орієнтований на чітке виконання рольових функцій, тому організації з такою культурою прагнуть бути раціональними, передбачуваними та результативними. *Другий тип культури* орієнтований на виконання поточних завдань, тому в центрі уваги такої організації перебуває, насамперед, оперативність, технологічність, швидкість і здатність впоратися з новітніми викликами та вчасно адаптуватися до них. Що стосується *третього типу* корпоративної культури, то він в основному орієнтований на людину, тому в організаціях з такою культурою доброзичливі людські відносини є найважливішими. І нарешті, *четвертий тип корпоративної культури* має орієнтацію на формальну владу в організації, яка намагається жорстко контролювати не тільки внутрішньоорганізаційну поведінку, але й впливи зовнішнього середовища. Такі організації є конкурентоспроможними, що постійно дбають про розширення своєї господарської діяльності [5, с. 7–8].

Аналіз показує, що досить продуктивною останнім часом вважається типологія корпоративної культури К. Камерона і Р. Куїна, які виділяють чотири основних її типи: 1) кланова культура, яка характеризується спільними для всіх цінностями й цілями, консолідованістю, співучастю, індивідуальністю та відчуттям належності до організації, ідентифікацією членів персоналу як “ми”; 2) ієрархічна (бюрократична) культура, що характеризується високою формалізацією відносин. Важливим є підтримання плавного ходу діяльності організації; 3) ринкова культура, яка визначає культурний тип організації, орієнтованої на господарський успіх у певному секторі ринкової економіки; 4) адхократична культура, яка характеризується інноваційним підходом до всіх видів діяльності, а також яскраво вираженим акцентом на індивідуальність і прагненням до ризику [2, с. 68–79].

Розглянуті типології корпоративної культури є, на нашу думку, найбільш типовими, відображають загальні принципи ідентифікації культурних типів корпоративної організації. Це дає підстави виокремити декілька базових ідеальних типів корпоративної культури.

1. *Солідаристська корпоративна культура*, в основі якої лежать колективістські цінності, дружні та доброзичливі відносини в колективі, а також стабільність складу організації. В організаціях з таким типом культури організаційний конфлікт вважається явищем деструктивним, а відповідальність за поразки та здобутки організації несуть усі члени цього колективу. Пріоритетним для таких організацій є розвиток людини та колективу.

2. *Ринково-індивідуалістична корпоративна культура*, яка відображає характер конкурентного ринково-підприємницького суспільства та орієнтує персонал на індивідуальні досягнення, конкурентну боротьбу у внутрішньому та зовнішньому організаційному середовищі.

3. *Інноваційно-адаптивна корпоративна культура*, яка заснована на цінностях постійного розвитку інтелектуального потенціалу організації, а також орієнтує своїх членів на творчий підхід, інноваційність і впровадження нових форм організації діяльності.

4. *Формалізована (бюрократична) корпоративна культура* передбачає жорстку регламентацію поведінки персоналу, що забезпечує стабільне функціонування організації. Цей тип культури можна також позначити як *культуру координації*.

Висновки. Проведений аналіз типологічних засад корпоративної культури господарської організації дає змогу зробити такі висновки:

1. У вітчизняній соціології й досі відсутня однозначна типологія корпоративної культури господарської організації, що певним чином обмежує суб'єктів корпоративного управління у формуванні необхідної корпоративної поведінки персоналу в умовах суспільних трансформацій.

2. Сучасні соціологічні уявлення, що склалися на підставі результатів компаративного аналізу корпоративної культури господарської організації, дають підстави визначити найбільш загальні типи цієї культури (солідаристська, ринково-індивідуалістична, інноваційно-адаптивна, формально-бюрократична (координаційна), транзитивна, кризова), що притаманні сучасному українському суспільству та відкривають широке поле для наукових розвідок корпоративної культури, в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій.

Список використаної літератури

1. Асаул А. Н. Культура организации: проблемы формирования и управления / А. Н. Асаул, М. А. Асаул, П. Ю. Ерофеев, М. П. Ерофеев. – Санкт-Петербург : Гуманистика, 2006. – 201 с.
2. Камерон К. Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон, Р. Куинн. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 320 с.
3. Ковтун О. Формування корпоративної культури господарської організації в умовах транзитного суспільства / О. Ковтун // Український соціум. – 2013. – № 3. – С. 54–63.

4. Колонтай М. М. Влияние национальных культур на становление и развитие менеджмента в разных странах (исследования Гирта Хофстеде) [Электронный ресурс] / М. М. Колонтай. – Режим доступа: <http://old.research.by/pdf/1999n2r06.pdf>.
5. Кокарев М. В. Основы менеджмента / М. В. Кокарев. – Харків : Торсінг плюс, 2010. – 32 с.
6. Хаєт Г. Корпоративна культура / Г. Хаєт, О. Єськов. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 403 с.
7. Могутнова Н. Н. Типы корпоративной культуры на современных российских предприятиях : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Наталья Николаевна Могутнова. – Москва, 2007. – 195 с.
8. Харчишина О. В. Порівняльний аналіз сучасних підходів до типології організаційних культур [Електронний ресурс] / О. Харчишина // Економіка. Управління. Інновації : електронне фахове видання. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/eni/2009_2/zmist.html.
9. Organizational Culture and Changing Culture // Free Management Library [Electronic resource]. – Mode of access: <http://managementhelp.org/organizations/culture.htm#anchor1428305>.

Стаття надійшла до редакції 13.08.2014.

Туленков М. В., Ковтун О. С. Типологические основы корпоративной культуры

В статье в рамках социологического подхода рассматриваются типологические факторы корпоративной культуры хозяйственной организации в условиях глобальных изменений и общественных трансформаций современного украинского общества.

Ключевые слова: корпоративная культура, хозяйственная организация, типологизация корпоративной культуры, типологические факторы корпоративной культуры, критерии типологизации корпоративной культуры.

Tulenkov M., Kovtun O. The Typological Factors of the Corporate Culture

In the current economic, cultural and social conditions, the corporate culture in economic organizations becomes increasingly important as a universal tool for managing organizational processes occurring in both internal and external environment of the economic organization. It emphasizes the need for a better understanding of not only the variety of corporate cultures, but also the dominant values that define a particular cultural type. On this occasion, the article discusses the fragmentary understanding of corporate culture types in economic organization, as well as the typology of leadership in modern social sciences in focus of complex economic, cultural and social conditions for the functioning of organizational forms in modern Ukrainian society.

Thus, the article summarizes the main typologies of corporate culture, attempts to overcome the fragmentation of modern ideas about cultural types of economic organization and leadership. Their integrative typology is been proposed as well.

In addition, the typology of corporate cultures is an important analytical tool to identify the cultural characteristics of economic organization, to assess the current state of the social object and to prioritize the way of its cultural development. Therefore, based on the generalization of the basic set of values that define the cultural types, the authors identify the theoretical indicators of corporate culture and leadership that can be used within the framework of sociological research of corporate cultural forms in economic organization.

Key words: corporate culture, economic organization, typologization of corporate culture, typological factors of corporate culture, criteria of typologization of corporate culture.

УДК 316.2

В. В. ЩЕРБИНА, І. Л. ПЕНЧУК

СОЦІАЛЬНА ДІЯ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ

У статті аналізується рефлексивне осмислення соціальної дії в ситуації постмодерну відомим теоретиком З. Бауманом у порівнянні з класичними концепціями.

Ключові слова: соціальна дія, соціальність, габітат, самоконституювання, са-момонтаж.

Концептуальне оформлення рефлексивного осмислення постмодерністського стану суспільства ще далеке від свого завершення, але потребує дослідження шлях його поступового викристалізовування із сукупності різноманітних ідей.

Для більшості соціологічних версій базовою є категорія “соціальної дії” як одиниці соціальної реальності, що її констатує. У суспільстві, що розуміється як сукупність усіх можливих взаємодій, теоретична соціологія виступає як особливий рід взаємодії. Тому теорії соціальної дії, що виникають в межах так званого загального модерністського проекту, передбачали не стільки пояснення дії, скільки оволодіння дією так само, як і світом. А інтелектуал, що теоретизує, самою своєю рефлексією вважає, що може змінювати суспільство. Думка є дія. А це означає перспективу можливої зміни самого суспільства. Драматизм сьогоденного стану суспільства полягає в усвідомленні болю від придушення дії, вимушеної стати бездіяльністю (яке є гірший спосіб діяння). Цей екзистенційно пережитий стан породжує почуття тривоги, усвідомлення несправедливості того, що відбувається, що породжує відчай і очікування соціальних катаклізмів, які розколюють світ.

Мета статті – виявити логіку трансформації концепції соціальної дії з методологічних позицій постмодернізму на прикладі концепції відомого теоретика Зігмунта Баумана.

Проблему соціальної дії, її передумов, структури, механізму прояву та ефективності в повному обсязі почали обговорювати в соціології лише після М. Вебера, тобто, по суті, в ХХ ст. До цього людську дію деяким чином аналізували переважно з боку її мотивації, технології та ефективності або звужували до господарсько-економічної діяльності як суто економічний або виробничий ресурс, тобто як деяку силу, застосування якої породжує соціальну вартість або багатство. Власне в соціологічну площину обговорення її перевів М. Вебер. Передусім, він звернув увагу на те, за якими критеріями саме соціальну діяльність можна виокремити з усього комплексу інших форм людської активності, завдяки чому формується, реформу-

ється чи трансформується певний соціальний порядок та що саме становить власне суспільний бік людської взаємодії? Що примушує людей діяти задля формування деякого порядку і в його межах? Відповідь економістів – для виробництва та розподілу багатства – явно була спрощеною. Не пояснювали цього й виявлені на той момент фізіологічні та психологічні механізми діяльності як також вродженого прагнення людини до пізнання чи перетворення світу. Усі такі пояснення, очевидно, вели в інший від власне суспільної активності людини бік. Геніальність же М. Вебера полягала у вказівці на суто суспільний бік соціальних відносин, їх спрямованість і акцентованість на сприйняття й оцінку “інших”: це – відносини з “іншим”, задля “іншого”, і в надії на адекватне сприйняття та оцінку “іншого”.

Є момент, важливий саме для аналізу постмодерністської теорії соціальної дії. Між М. Вебером і Т. Парсонсом є відмінності в їх тлумаченні специфіки суспільної активності: М. Вебер акцентував саме на її суспільному, тобто співвідносному характері, тобто він бачив лише їх спільну природу – суспільний характер цієї активності. А Т. Парсонс розглядає її як механізм адаптації, пристосування, що вже передбачає й включає деяку нерівність, де один пристосовується до іншого, і в цьому плані він, очевидно, залежний або якимось підпорядкований.

Прихильники теорії обміну акцентують лише на вартісному чи підвартісному аспекті людської взаємодії. При більш детальному розгляді володарів обмінного ресурсу як основних діячів ці відносини зовсім не обов’язково розглядати як суб’єктно-особистісні. Вони знеособлені, об’єктивовані, бо діють і взаємодіють не стільки самі володарі обмінного ресурсу, скільки самі ці ресурси. А людина виступає скоріше посередником міжресурсної взаємодії. Людина ж зовсім не визначає природу, процес і результат такої взаємодії; ця взаємодія залежить скоріше від об’єктивної обмінної вартості самих ресурсів, а людина тут – посередник, засіб, механізм, щось достатньо другорядне. Отже, теорія обміну хоч і розкрила певну специфіку суспільної активності, проте втрачала при цьому людину, суб’єкта самої цієї активності, у результаті чого обмін здійснюється безвідносно до людини як соціального діяча.

В інтеракціоналістських концепціях акцент зроблено на суб’єктивному рівні людської взаємодії, на тих смислах і значеннях, які її учасники приписують один одному або ситуації. Проте надмірна залученість суб’єктів взаємодії в сам процес взаємодії породжує іншу залежність – від приписуваних значень, їх кодування й розшифровки, суб’єктивних рефлексій та інших оціночних актів. Така чи то фатальна, чи то глобальна (тотальна) залежність від взаємної суб’єктивності позбавляє суспільну взаємодію об’єктивних оцінок і критеріїв оцінювання, породжує хаос, волюнтаризм, включає в процес надмірний обсяг випадковостей, спонукає співучасників шукати якісь допоміжні “знаки”, “дешифрувальні азбуки-шифри”, супутні щасливі й нещасливі обставини тощо. Зрештою, така взаємодія трансфор-

мується в деяке видовище, театр, де наслідок взаємодії визначається не ресурсами й навіть не особистими здібностями, досвідом чи обдаруваннями “соціальних акторів”, а їхніми суть артистичними потенціалами, здатністю “зіграти роль”, видати себе за когось іншого. “Гра” і “вистава” драматизують взаємодію, приносять однобічне чи навіть обопільне задоволення, проте виникає проблема адекватності соціальної взаємодії чи то очікуванням акторів, чи то функціональному призначенню самої ситуації (наприклад, коли політики або інші соціальні суб’єкти маніпулюють настроями, мотивами чи поведінкою своїх контрагентів).

Постмодернізм заперечує раціональність, хоч і з різною масштабністю та інтенсивністю самого заперечення. Як же виглядає соціальна дія в такому контексті?

Найбільше уваги концепції соціальної дії серед постмодерністів приділяв З. Бауман [1]. Термін “постмодерн”, за З. Бауманом, належить до того типу суспільств, які сформувались переважно в Західній Європі й Північній Америці в другій половині XX ст. Постмодерне суспільство поєднує в собі ознаки традиційного (модерного) і новонароджуваного (постмодерного) суспільства, при цьому не зводяться до жодного з них, а й суттєвим чином їх заперечуючи. Постмодерн певним чином завершує історичну еволюцію, яку пройшла Західна Європа, розпочинаючи цей хід десь у XVI–XVII ст.

Водночас модерне суспільство має віджилі моменти, перехідні ознаки й новонароджувані характеристики, які у своїй сукупності визначатимуть обличчя суспільства майбутнього. Відповідно до цього соціологія як теорія цього процесу утримує в собі також перехідні ознаки.

Найпростішим чином постмодерн можна характеризувати як розвинений модерн, що розкрив весь закладений у ньому потенціал і ресурсні можливості. Це означає, що постмодерна суспільна свідомість усвідомлює себе не як модерн у собі, а як модерн для себе. Історичне становлення модерну супроводжувалось прагненням до малообґрунтованого і ще менш продуктивного універсалізму, нав’язливої гомогенізації, нудної монотонності й нічим не обґрунтованого, а тому суто формального прагнення до “остаточної ясності”. Відповідно до цього постмодерн можна характеризувати як, з одного боку, “звільнений” (букв. – емансипований) модерн від хибної свідомості, з іншого – як такий новий соціальний порядок, в якому всі, у тому числі й особливо – приховані, можливості модерну знаходять свою розвинену форму і справжню суть.

Те, що відрізняє постмодерне суспільство від модерного, такою самою мірою має виявлятися у відмінностях між постмодерністською та модерною (класичною) соціологіями. Постмодерна соціологія має рішуче розірвати будь-який зв’язок з класичною соціологією, з її термінологічним апаратом, визначенням предмета й методології та технології дослідження, вихідними принципами, особливо раціоналізації, систематизації й універсалізації.

Уся ця негативістська діалектика постмодерну ґрунтується на тому, як стверджує З. Бауман, що модерн ніяким чином не може бути охарактеризованим як деякий нормальний соціальний порядок, де суспільство в стані глибокої кризи, воно постійно здійснює самозаперечення, самонегачію, саморуїнацію. Відповідно до цього, основним критерієм зрілості, досконалості й науковості постмодерної соціологічної теорії буде її самодистанціювання, заперечення, критика, відхід від класичної соціології.

Що для цього треба зробити в першу чергу? Відмовитись від усіх форм органіцизму, біологізму, екслібризму, взаємного адаптивізму, універсалізму і, нарешті, тоталітаризму, насамперед, від парсонівського й постпарсонівського підходів, ґрунтованих на телеологічній інтерпретації суспільства. Замість цього соціологічна теорія має розпочинати з прямо протилежних аксіом: визначити дезінтеграцію, неврівноваженість, антагонізм, дисгармонію, безлад, дисконсенсус, конфлікт тощо природним, нормальним і очевидним станом суспільства та необхідною передумовою його дослідження чи інтерпретації.

Окремі структурні елементи суспільства завжди перебувають у ньому в неузгодженому й опозиційному один до одного стані, а загальний вигляд будь-якого соціального порядку скоріше нагадує калейдоскоп або коловорот. Для пояснення подібного стану суспільства Дельоз і Гваттарі висувають поняття “різома”. Це термін з ботаніки, де він означає вид трави, відомої під назвою “елевзина”, яка розростається виключно горизонтально, посилаючи в усі боки повзучі нагони, з яких утворюються нові рослини, що потім випускають власні нагони, захоплюючи певну територію, утворюючи в такий спосіб безперервну поверхню без глибини, верху чи низу, центру чи периферії. У концепції постмодернізму його використовують для позначення такої форми розвитку, що відбувається через найпростішу бінарну опозицію [більш дет. див. 2].

Постмодерністська соціологічна теорія повинна також звільнитись від таких метафор, як прогрес, регрес, розвиток, занепад та близьких до них. Локальні випадкові соціальні трансформації, реформації чи деформації між собою не пов’язуються й взаємно між собою не накладаються, хіба що випадковим і незрозумілим або безпричинним способом. Такі події не можуть бути подані лінійним чи якимось іншим однопорядковим способом, їх не можна розглядати за критеріями більшої чи меншої гомогенності, відмінності, органічності, раціональності, доцільності. Єдина очевидна константа в суспільстві полягає в його перманентній змінності, мобільності, трансформаційності, чий чинники, механізми й напрям ніколи не можна заздалегідь вказати, хіба що вгадати. Метафорою такої ситуації найкраще слугує образ броунівського руху. Ще більш точно це можна назвати недетермінованою невизначеністю або невизначеною недетермінованістю [1, с. 238–241].

На думку З. Баумана, традиційна (сюди він включає як раніше існуючі, так і сучасні не постмодерні напрями) соціологія, виходячи з принципу

раціональності, причинності, об'єктивності, незворотності, закономірності, очевидності, вимірюваності тощо, здатна презентувати лише деяку зовнішню видимість реального функціонування суспільства, його дещо змертвілий згаслий зникаючий, застиглий бік або вигляд. Про це свідчать, зокрема, і застосовувані при цьому поняття, такі як “система”, “структура”, “соціальний організм”, “функція”, врешті-решт, само поняття “суспільство”.

Постмодерністська теорія тому прагне витиснути із самого дослідницького поля будь-яке згадування про історичну необхідність, соціальні структури та все з ними пов'язане. Замість структур увага має бути прикута до агентів дії, замість соціальної інтуїції – виключно до габітату (habitat), тобто заселеного людьми простору їхнього “соціального поля” або співжиття; слід враховувати не зовнішні причини чи фактори, а виключно їхні “життєві проекти”. Габітат З. Бауман розшифровує також як простір, в якому оперують агенти соціальної взаємодії. Цей простір доставляє агентам ресурси взаємодії, а також територію з її можливостями вільного вибору й залежностями, які сприяють чи протистоять реалізації агентами їхніх життєвих проектів або “бізнесів життя” [1, с. 240–241].

Проте ці всі життєві “бізнес-проекти” в більшості випадків протистоять (хоч можуть і збігатися) між собою, утворюючи конкурентне, хоч інколи й солідарне, поле взаємодії. Спосіб, яким відшуковуються та поєднуються між собою цілі й засоби реалізації бізнес-проектів, утворюють деякі типи взаємодії, які можуть бути більш вільно чи більш вимушено обиратись і реалізовуватись, утворюючи більш просторі чи більш вузькі “щілини ціледосягання”, в межах яких і розгортається індивідуальна чи колективна соціальна самодіяльність. Як пише з цього приводу сам З. Бауман, “вибір, у межах якого життя актив взаємодії формується й стверджується, виглядає як об'єктивно, так і суб'єктивно процесом самоконституювання” [1, с. 241]. А саме самоконституювання краще розглядати як “самозбирання” чи “самомонтаж” (self-assembly). Виходячи з таких міркувань, З. Бауман пропонує традиційні поняття, такі як “суспільство”, “нормативний порядок”, “група” (клас, етнос, конверсія тощо), “соціалізація”, “контроль” замінити новими термінами: “соціальність” (sociality), “габітат” (habitat), “самоконституювання” (self constitutions); “самозбирання” (самомонтаж) (self-assembly) [1, с. 241].

Чи має, і якщо має, то який саме сенс, така суто лінгвістична операція заміни термінів? Чи не є вона звичайною мовною грою прибічників постмодернізму, в принципі схильних до цього, про що свідчить той авторитет, яким користується серед них засновник теорії мовних ігор Л. Вітгенштейн? Повною мірою відповісти на ці запитання поки що зарано, зважаючи на ту обставину, що цей напрям ще не пройшов повністю весь етап перевірки критикою. Тому поки що вкажемо на ті прагнення, інтенції, яких досягають постмодерністи, прагнучи трансформувати висхідні постулати й принципи соціологічного аналізу. Заміна поняття “суспільство” на “сус-

пільність” або “соціальність” тут, скоріше за все, спрямована на те, аби акцентувати на відкритості, розкритості, поліморфізмі, здатності до змін і трансформацій. Логічно до цього прилягають й інші терміни: габітат вказує лише на деяку тимчасову чи ситуативну ніби заселеність людьми свого соціального простору, який вони завжди не лише можуть, а й зобов’язані змінити, певним чином трансформувати через індивідуальну або групову, висхідну або низхідну соціальну мобільність. Додамо до цього також фізичну (горизонтальну) міграцію, соціалізацію й соціальні комунікації, котрі не дають змоги суспільству особливо застоюватись, застигати у своїй уже набутій якості. Головне, проте, полягає в тому, що тут З. Бауман та його колеги підкреслюють таку характерну для сучасного суспільства ознаку, як його транснаціональні, глобалістські тенденції, які особливо наочно виявляються в прагненні зламати, зрушити, потіснити національні кордони класичного капіталізму або, за їх термінологією, модерного суспільства. Відповідно до цього З. Бауман, виводить основні ознаки постмодерного суспільства. Зокрема, у постмодерному суспільстві габітат стає комплексною системою. Комплексність при цьому тлумачиться не як механічна, а як органічна система. Вона при цьому відрізняється такими сутнісними ознаками: 1) є зовсім або мало передбачуваною у своїх наступних станах; 2) є зовсім або мало підконтрольною чи залежною від зовнішніх статистично розподілених факторів типу “ефекту метелика”. Наслідки цих двох відзнак, у свою чергу, виявляються в такому: системність габітату не може уявлятися та інтерпретуватись із використанням такої метафори, як організм, на чому свого часу наполягали О. Конт та інші фундатори соціології, як також і в структурно-функціоналістському контексті в термінах функціонального/не функціонального. Послідовна трансформація людських габітатів не є також ззовні чи внутрішньо стало мотивованою поведінкою або обмеженою зовнішніми формальними обставинами чи логікою якоїсь іншої детермінації. Тому не має ніякого сенсу прагнення якось передбачити, тим більше визначити подальшу динаміку габітату. Не впливають на значущість (могутність, здатність визначати напрямок руху або його наступні чи кінцеві стани) також розмір, величина та інші характеристики. Статистично мізерний фактор може викликати наймогутніші зміни, а потужний чинник – зовсім не позначатись на еволюції руху.

Постмодерний габітат є складною немеханічною системою також з двох інших причин: 1) він не є доцільно діючим суб’єктом чи агрегатом, виявляючись як деяка доцільно діюча консолідована група чи організація. Нарешті, габітат є заселеною такою кількістю самочинно діючих агентів, поведінка яких настільки різноспрямована й внутрішньо суперечлива, що не може справити скільки-небудь помітного впливу на інший габітат. До того ж кожна реалізована, навіть з успіхом, дія ніколи не вичерпує всього потенціалу можливих дій у межах даного чи інших габітатів, а тому безслідно в більшості випадків гине в стихійній мережі дій, взаємодій і про-

тидій. Звичайно, деяка залежність агентів дії один від одного має місце, але її практично неможливо фіксувати й визначити як наслідок чи суму наслідків. Тому краще, корисніше і продуктивніше виходити з того, що всі дії автономні, нічим не детерміновані, випадкові й безрезультатні або, що теж саме, тотальні та повсюдно результативні.

Автономність агентів дії означає, що вони лише залежні частково, якщо не повністю незалежні, один від одного. У більш широкому контексті це означає, що суб'єкти дії вільні ставити перед собою будь-які цілі, вишукувати для їх досягнення будь-які засоби, входити в кооперативні чи договірні відносини з будь-ким. Усі інші, продовжує далі автор, ко-габітанти (співмешканці, вони ж співдіячі і співшукачі) являють собою сукупність "можливостей" або "проблем", завдяки чому можуть сприяти або гальмувати реалізацію проекту, навіть якщо це "самопроект" з мірою "самоконституювання". Ініціативний суб'єкт має право їх враховувати чи не враховувати залежно від супутніх обставин свого власного само-конституювання. За ідеальних обставин (максимізація можливостей і мінімізація перешкод) агент вільний діяти в обраному напрямі так довго, як довго це дозволяють йому задані обставини, внутрішня податливість чи спротив ситуації.

Територія (простір) соціальної взаємодії разом з учасниками взаємодії (*habitat*) характеризується значною диференційованістю, крім того простору, який агент дії вже засвоїв чи присвоїв і звідки він здійснює свою доцільну активність. Габітат, як місце й простір взаємодії, характеризується також крайньою невизначеністю. Територія взаємодії заселена супротивниками та конкурентами з відмінним визначенням ситуації, різною ресурсною озброєністю, рівнем консолідації й організації чи самоорганізації. Найбільш неприємною чи несприятливою (можливо, також шкідливою) обставиною тут є загальна невизначеність, амбівалентність ситуації, яка в кожен даний чи наступний момент взаємодії залишається значною. Проте будь-яка окремо взята ситуація є достатньо чутливою до тих змін, які відбуваються навколо, а ці зміни, у свою чергу, мають достатньо епідемічний характер. У нашому випадку – це здатність впливати на локальну й загальну ситуацію взаємодії, коли деякий висхідний імпульс чи початкова ініціатива заражає своєю енергією все навкілля, приводить його в рух, викликає дієві хвилі по всій поверхні габітату. Цей загальний рух спонукає всіх співучасників шукати деяку загальну ритміку, патерн, принцип чи правило взаємодії.

Цей пункт є найслабшим місцем цієї концепції. Бо виникає питання: на якій основі можлива наступна організація, особливо якщо мати на увазі енергійне заперечення раціональних форм мислення з боку прихильників постмодернізму. Якщо абстрактно-логічне мислення як досить ефективний механізм узагальнення, уніфікації й координації заперечується, то цю функцію має взяти на себе якась інша форма мислення. Поки постмодерністи не вкажуть на неї, не виявлять її облік і механізм дії, доти постмодернізм буде мати свою власну ахіллесову п'яту.

Висновки. Соціальні трансформації в західних країнах, що впливають на процеси й в Україні, спричинили істотні зміни в соціологічному теоретизуванні. Серед соціологів тривають дискусії стосовно необхідності переосмислення предмета, характеру, специфіки та завдань соціології, її ставлення до надбань класичної соціологічної думки. Незважаючи на певну суперечливість думок, визнається важливість, передусім, змістовної сутності полеміки. Таким чином, новітні уявлення про соціальну дію залишаються не просто дискусійними, але такими, що привертають увагу соціогуманітарного дискурсу.

Список використаної літератури

1. Bauman Z. Intimations of Postmodernity / Z. Bauman. – London : Routledge, 1992. – 268 p.
2. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Е. Вінвіста та В. Е. Тейлора ; пер. з англ. – Київ : Основи, 2003. – С. 361–362.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2014.

Щербина В. В., Пенчук И. Л. Социальное действие в постмодернистской концепции

В статье анализируется рефлексивное осмысление социального действия в ситуации постмодерна известным теоретиком З. Бауманом в сравнении с классическими концепциями.

Ключевые слова: социальное действие, социальность, габитат, самоконституирование, самомонтаж.

Scherbina V., Penchuk I. Social Action in a Post-Modern Concept

In the article the reflexive understanding of social action in a situation of post-modern known theorist Z. Bauman, compared with the classical concepts. Social transformation in Western countries, affecting processes in Ukraine, resulted in significant changes in sociological theorizing. Among sociologists ongoing debate on the need for rethinking of the subject, nature, and the specific tasks of sociology, its relation to the achievements of classical sociological thought. Thus, the latest ideas about social action are not just discussion, but those which attract the attention of social discourse.

Social transformation in Western countries, affecting processes and in Ukraine, led to significant changes in sociological theorizing. Among sociologists ongoing debate on the need for rethinking the subject, nature, and the specific tasks of sociology, its relation to the heritage of classical sociological thought. Despite some controversial opinions, recognizes the importance, above all, the essence of meaningful debate. Thus, new ideas about social action are not just controversial, but those that draw attention to socio-humanitarian discourse.

Key words: social action, sociality, habitat, self constitutions; self-assembly.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 303.094.4:316.3

Р. І. БАКУМЕНКО

НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ КАК ИНТЕГРИРУЮЩИЙ ФАКТОР НАЦИИ

В статье анализируются подходы отечественных и зарубежных исследователей к определению сущности понятия национального сознания и нации. Показана взаимосвязь между такими категориями, как: нация, национальное сознание и национальная идентичность. Проводится теоретический анализ национального сознания как интегрирующего фактора нации в контексте украинского общества.

Ключевые слова: нация, национальное сознание, национальная идентичность.

Категории национального сознания, национально-культурной и этнической идентичности напрямую зависят от толкования такого понятия, как “нация”, поскольку именно нация представляет собой отражение социально-культурных, исторических, этнопсихологических, бытовых особенностей существования форм общностей и показывает их горизонтальную дифференциацию. Понятие нации является одним из ключевых в структуре национального сознания, так как обладает значительным структурообразующим потенциалом и имеет ценностно-идеологический, культурно-смысловой и экзистенциальный аспекты. А формирование национально-культурной идентичности – не что иное, как процесс самоидентификации человека в реальных и символических конструктах этнического и национального пространства. Главным интегрирующим фактором нации является национальное сознание, поскольку отражает её экономические, политические, нравственные взгляды и убеждения, а также характеризует уровень её развития. Национальное сознание включает в себя: потребности, ценностные ориентации, интересы, установки, чувства, стереотипы, настроения, идеи нации. Благодаря национальному сознанию происходит процесс фиксации нацией своей социальной общности как единого организма.

В современном социологическом дискурсе не существует единой стандартной дефиниции нации, которая бы определяла её сущность. Это связано с многогранностью функций, касающихся этого феномена. Кроме того, это объясняется и тем, что её субстанциональность приписывается к подходам как объективного, так и субъективного характера.

В западной и отечественной научной парадигме выделяют следующие подходы к трактовке категории нации. Первый – примордиальный подход. Его представителями являются: Э. Смит, Е. Шилз. Ю. Бромлей,

М. Руткевич, В. Карлов, М. Шульга и др. Они рассматривают нацию как объективно данную реальность, высший этап развития этноса. То есть нация трактуется в качестве расширенной родственной группы, высшей формы этнической общности людей, возникшей в эпоху формирования буржуазных отношений и ликвидации на этой основе феодальной раздробленности, складывания этнической территории и объединения людей, говорящих на одном языке, имеющих общую культуру, традиции, психологию и самосознание.

В. Карлов определяет нацию как социально-политическое образование формационного характера, что объединяет через рыночные отношения большую часть народонаселения этнической общности, имеет самосознание и сформировалось в пределах этой общности [4, с. 36]. Одним из выдающихся представителей примордиального подхода является Э. Смит, который определяет нацию как “совокупность людей, имеющих собственную историческую территорию, общие мифы, историческую память, общую массовую и общественную культуру, общую экономику, юридические права и обязанности для всех членов общества” [8, с. 150].

Субъективистский подход в западной парадигме более известен как конструктивизм и его разновидности: модернизм и этносимволизм. Классиком конструктивистского подхода является Э. Геллнер, который выделяет два основных направления в определении категории “нация”:

1. Два человека принадлежат к одной и той же нации, только если они являются носителями одной и той же культуры, которая, в свою очередь, является системой идей, символов, ассоциаций, поведенческих и коммуникативных механизмов.

2. Два человека принадлежат к одной и той же нации, только если признают принадлежность друг друга к одной и той же нации [2, с. 54].

Основной идеей концепции Э. Геллнера является то, что нации имеют политическое происхождение. То есть этносы приобретают черты нации не вследствие саморазвития на этнической основе, а вследствие политических процессов и, по сути, являются продуктом деятельности самого государства. По определению Э. Геллнера, “нации, как и государства, всего лишь случайность, а не всеобщая необходимость”. Они – “продукты человеческих убеждений, пристрастий и склонностей”.

Еще одним классиком конструктивистского подхода является Б. Андерсон. В своей книге он определяет нацию как искусственный конструкт, предлагая следующие определения: “нация – это воображаемое политическое сообщество и воображается оно, как что-то неизбежно ограниченное, но в то же время суверенное”; “Оно воображаемое, поскольку члены даже самой маленькой нации никогда не будут знать большинства своих собратьев, встречаться с ними или даже слышать о них, в то время как в умах каждого из них живет образ их общности” [1, с. 156]. Он предполагал, что нация существует лишь в воображении индивидов, в силу того, что индивиды идентифицируют себя именно по этому признаку, а не по какому-либо другому.

Украинский исследователь М. Степико также выделяет психологическо-историческую теорию нации, которая была основана Г. Гегелем. Нация рассматривалась как общность людей, объединённая общим происхождением духа, души, воли, самосознания. Задачей каждой нации он считал “выход на сцену истории” для борьбы за мировое господство. Для воплощения данного замысла нация должна создать собственное национальное государство. М. Вебер считал, что понятие “нация”, имеет субъективный характер, а предмет, который она определяет, относится к сфере ценностей человека. Оно базируется на человеческой природе понимания мира, что существует только в ощущении человека, который стремится быть частью социального и политического сотрудничества [9, с. 56].

По своей сути нация является социокультурной, экономической, политической и коммуникативной деятельностью людей, обеспечивающей им цивилизованную жизнь в границах мировой общности. Нация конструирует жизнеспособное общество и государство, которые гарантируют её безопасность и жизненные интересы. В современном мире именно нация исполняет функцию носителя национальной идеи и развития общества в целом. Однако стоит учесть, что те или иные изменения в формировании цели и развития нации могут привести к межнациональным конфликтам. Нация в современном понимании как гражданская и политическая общность – это значительная совокупность людей, что в целом пришли к состоянию политической жизни и имеют волю к суверенному существованию и развитию.

Главным интегрирующим фактором нации является национальное сознание, поскольку оно отражает её экономические, политические, нравственные взгляды и убеждения, а также характеризует уровень её развития. Национальное сознание – сложная модернизированная система духовных феноменов и их образований, которые сформировались в процессе исторического развития нации, отображают основные аспекты её бытия и развития. Национальное сознание включает в себя: теоретические, массовые, собственные национальные, а также ассимилированные вследствие аккультурационных процессов идеи, установки, культурные достижения, образующие духовный универсум нации. В национальном сознании присутствуют доминанты сознания титульного этноса и этнических групп, которые образуют нацию как полиэтническую и политическую общность [5, с. 178].

Национальное сознание не является доминантным по отношению к этническому. Поскольку они имеют существенные различия как по содержанию, так и по масштабам духовной реальности. Национальное сознание включает в себя некоторые элементы этнического сознания. Оно является рефлексией существования и интересов нации, поэтому не содержит тех признаков и интересов, характерных для сознания различных этнических групп, которые соответствуют общезначимым ценностям, целям и идеям. Сущность национального сознания заключается в единстве индивидуального и общественного, национального. Однако это единство возможно, ес-

ли существуют дефиниции в определении национального и этнического сознания. Доминантными признаками национального сознания являются общее гражданство, национальные интересы, территория, юридические права граждан, социальные нормы и культурные традиции.

Национальное сознание в своём существовании, по мнению И. Кресиной, имеет три уровня функционирования: бытовой, теоретический и государственно-политический [5, с. 83].

Первым уровнем функционирования национального сознания является бытовой. Этот уровень характеризуется наличием стереотипов, искаженных представлений, связанных либо с идеализированными, мифологизированными представлениями об историческом развитии нации, её потенциалом на нынешнем этапе развития, либо с политическим нигилизмом, то есть полным отрицанием сложившихся в обществе политических ценностей и традиций. В бытовом сознании имеются как статичные, относительно стабильные ценности, модели поведения, ментальные приоритеты которые выработались в период длительного времени и содержат в себе социальную память нации и выступают нормами её деятельности, которые передаются из поколения в поколение, так и динамичные потребности, цели и интересы, которые формируются по мере повышения социальной мобильности общества. Статичные признаки являются базисом для формирования национального характера, менталитета, исторической памяти как компонента национального сознания. Динамичные признаки характеризуют массовое сознание, в его сознательных и несознательных, активных и пассивных проявлениях, течениях. Синтез динамичных и статичных признаков национального сознания образует чёткую картину функционирования национального сознания. Таким образом, на бытовом уровне национального сознания происходит отбор всего существенного для нации, её развития.

Второй уровень функционирования национального сознания – теоретический. Он представляет собой научно осмысленные и художественные идеи, концепции, программы, мировоззренческие ориентации, отражающие интеллектуальный потенциал нации, её способность на основе рефлексии к самоутверждению и саморазвитию. По мнению И. Кресиной, именно на теоретическом уровне формируется и обосновывается национальная идея. Это можно объяснить тем, что именно на теоретическом уровне происходит отбор тех норм, ценностей, идей и образцов поведения, которые бы способствовали становлению и развитию нации.

Третий уровень, на котором формируются национальные интересы, а также государственная политика нации, является государственно-политический уровень национального сознания. Под национальными интересами понимаются осознанные потребности, которые отвечают системе ценностей нации и расположены в определённой иерархической последовательности [7, с. 67].

Как считает украинский социолог Е. Головаха, национальные интересы не являются всей многомерной совокупностью общественных интересов, они представляют собой синтез интересов нации как интегральной общности. У каждой нации этот уровень развит в соответствии с её историческим путём, политической системой, степенью развития гражданского общества. В рамках духовной реальности государственно политический уровень национального сознания значительно уступает бытовому и теоретическому, поскольку в нём концентрируются только те концепции, идеи, программы, которые отражают гражданские, правовые, политические интересы нации. Однако для процессов развития и становления нации значение этого уровня значительно опережает теоретический и бытовой уровень. Это значение, прежде всего, зависит от уровня осознания национальных интересов политической элиты. Когда государственно-политические структуры не могут обеспечить национальные интересы в системе законодательной деятельности, защитить эти интересы в международных отношениях, возникает политическая нестабильность и экономический кризис государства, что подтверждается социологическими исследованиями “Демократических инициатив” им. И. Кучерива, КМИСу, агентства “Рейтинг”, ИС Академии наук Украины.

Ценности и политические интересы нации, концентрируясь на теоретическом и государственно-политическом уровнях национального сознания, определяют уровень последнего в целом. В то же время национальное сознание является синтетической характеристикой политических ценностей нации, поскольку они базируются на национальном интересе и детерминированы исторической и социальной конкретикой этого интереса. При этом, как заявляет И. Кресина, следует учитывать высокую динамику и мобильность национальных интересов, а также политических ценностей и приоритетов. Это обусловлено быстрыми темпами политической мобилизации, высоким уровнем духовной рационализации на этапе посттоталитарного поиска собственной модели национального развития [5, с. 85].

Национальная самоидентификация, которая лежит в основе национального сознания, строится на национальных интересах, ценностях, исторической доле, культуре. Поэтому существует потребность сохранить эти особенности и не поддаться ассимиляции, а также стремиться к экономическому, политическому и территориальному суверенитету. Феномен национальной самоидентификации является важным для украинской нации, поскольку он определяет смысл его существования. Для Украины эта проблема стоит особенно остро, так как получение независимости, а также интеграция её в европейские, евроатлантические или евроазиатские структуры, изменение территориальных границ, проявления сепаратизма, образования новых внутригосударственных радикальных организаций поставили её перед выбором новой идентичности, которая бы способствовала развитию украинского государства. Необходимость чёткого определения иден-

тификационного пространства в Украине диктуется как познавательной, так и практической задачей. Значение последней является особенно важным, поскольку процессы самоидентификации в украинском обществе происходят одновременно со сменой социально-экономического регулирования. Современный этап социокультурной трансформации в Украине связан с аксиологической переориентацией и сменой политических моделей поведения. Поэтому нестабильность социального пространства имеет диалектический характер внешних ориентаций, приводит к кризису идентичности и диффузии идентитетов [7, с. 79].

Если идентичность является определённой данностью, результирующей процесс идентификации (самоидентификации), то идентификация означает действие, направленное на соотношение одного субъекта с другим, выявление общих или, наоборот, специфических черт, признаков. Национальная идентификация представляет собой процесс отождествления, уподобления личности себя с определенной нацией. Содержанием этого процесса является субъективное ощущение принадлежности к национальной общности на основе устойчивой эмоциональной связи, которая возникает у личности как результат формирования относительно устойчивой системы осознаваемых представлений и оценок реально существующих дифференцирующих и интегрирующих признаков жизнедеятельности нации, а также принятия групповых ценностей и норм [3, с. 100]. Поэтому национальная идентификация как социальный процесс отождествления индивида со своей нацией является особой формой социализации человека, направленной на формирование личности как субъекта определенной национальной общности.

В самом общем виде под национальной идентичностью понимают ощущения коллективной принадлежности к конкретной национальной общности и ее культуре. Западный исследователь Э. Смит так определяет национальную идентичность: “Это абстрактная, многоуровневая конструкция, которая связана с различными сферами жизни и склонная к многочисленным изменениям” [8, с. 105]. По его мнению, основными признаками национальной идентичности являются общая историческая территория, историческая память, общая культура, экономика, единые политические права и обязанности для всех членов данной общности. Понятие национальной идентичности, прежде всего, подразумевает самобытность, историческую индивидуальность, наличие в обществе популярной национальной идеи. Национальная идентичность может ложно объединяться с другими видами идентичностей (религиозной, классовой, этнической), а её идеология приспособляться к другим идеологическим течениям: либерализму, коммунизму, фашизму, большевизму и др.

Довольно часто национальная идентичность отождествляется с политической, этнической или культурной, что не является верным. По этому поводу Л. Нагорная справедливо отмечает: “Естественно, что в националь-

ной идентичности имеются собственные политические и культурные компоненты. Но недооценивать самостоятельное значение политической или культурной идентичности – значит примитивизировать процесс познания логики общественного развития” [7, с. 56]. Базисом национальной идентичности являются территориальные, институциональные и политические признаки. Этническая идентичность базируется на биологических, лингвистических, культурно-религиозных признаках. В отличие от этнической идентичности, национальная идентичность находит своё проявление в горизонтальной идентификации членов общества как сограждан, при этом акцентируя внимание на национальных ценностях, интересах, безопасности.

Выводы. Таким образом, выражая и аккумулируя национальные интересы, а также интересы различных национальных групп, национальное сознание представляет нацию как субъект политических процессов, международных отношений. В условиях политической фрагментации, фрустрации и других явлений, которые сопровождают политическую модернизацию, национальное сознание исполняет представительскую функцию, оберегая нацию от губительного влияния. Концентрируя эвристические идеи, рациональные аргументы, конструктивные решения касательно общественно значимых для нации задач, национальное сознание побуждает граждан к действиям, стимулирует интерес к социально-политическому дискурсу. В этом и заключается мобилизационная функция национального сознания. С одной стороны, национальное сознание оправдывает (через теоретическое осмысление и аргументирование системы национальных интересов) и стимулирует генезис нации. С другой стороны, практическо-политическая сфера нуждается в своей легитимации в национально ориентированных лозунгах, идеях, программах, для того, чтобы быть принятой и одобренной массами, реализованной в их политической деятельности. Таким образом, проявляется легитимационная функция национального сознания. Через проявление на основных уровнях: теоретическом, государственно-политическом, бытовом – национальное сознание выступает системой индикаторов: настроений, которые доминируют в обществе, общественного мнения, степени общественного благополучия и консолидации.

Список использованной литературы

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; пер. с англ. В. Николаева ; вступ. ст. С. Баньковской. – Москва : Канон-Пресс-Ц, 2001. – 288 с.
2. Геллнер Э. Нация и национализм / Э. Геллнер ; пер. с англ. Т. В. Бердиковой, М. К. Тюнькиной ; ред. и послесл. И. И. Крупника. – Москва : Прогресс, 1991. – 320 с.
3. Гнатюк О. Є. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Є. Гнатюк. – Київ : Критика, 2005. – 125 с.
4. Карлов В. В. Введение в этнографию народов СССР / В. В. Карлов. – Москва : Изд-во МГУ, 1990. – С. 26.
5. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз / І. О. Кресіна. – Київ : Вища школа, 1998. – 392 с.

6. Колодій А. Ф. Нація як суб'єкт політики / А. Ф. Колодій. – Львів : Кальварія, 1997. – 134 с.
7. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – Київ : ІПіЕНД, 2002. – 172 с.
8. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт ; [пер. з англ. / наук. ред., авт. передм. П. К. Мишков]. – Київ : Грот, 1994. – 150 с.
9. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен ізадаи формування : монографія / М. Т. Степико. – Київ : НІСД, 2011. – 336 с.

Стаття постуила в редакцію 19.08.2014.

Бакуменко Р. І. Національна свідомість як інтеграційний фактор нації

У статті проаналізовано підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників до визначення сутності категорії національної свідомості й нації. Показано взаємозв'язок між такими поняттями, як нація, національна свідомість і національна ідентичність. Подано теоретичний аналіз національної свідомості як інтегруючого фактора нації в контексті українського суспільства.

Ключові слова: нація, національна свідомість, національна ідентичність.

Bakumenko R. National Consciousness as an Integrating Factor of a Nation

In the present article has been analyzed approaches of ukrainian and other researchers to the definition of a “national consciousness” and “nation” categories.

In this work has been shown a ties between such categories as a: nation, national consciousness and national identity. Theoretical analysis of national consciousness as an integrating factor of a nation in a context of Ukrainian society. Categories of national consciousness, national-cultural and ethnic identity directly depend on understanding of such concept as “nation”. Since exactly nation, is a reflection of the socio- cultural, historical, ethnopsychological, household features existence forms of communities and shows their horizontal differentiation. The concept of the nation is one of key concepts in structure of national consciousness as possesses considerable structure-forming potential and has valuable-ideological, cultural-semantic and existential aspects. And formation of national-cultural identity, nothing else, than process of person self-identification in real and symbolical constructs of ethnic, national space. The main integrating factor of the nation is the national consciousness, because it reflects the economic, political, moral views and belief, and also characterizes the level of its development. The national consciousness includes: requirements, valuable orientations, interests, facilitys, feelings, stereotypes, moods, ideas of the nation. Thanks to national consciousness there is a fixing process by the nation of the social community, as a single organism.

Key words: nation, national consciousness, national identity.

УДК 316.14

Г. Ю. БАРШАЦЬКА

БЕЗРОБІТНІ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Пояснюючи соціокультурні причини стану безробітного, у статті розглянуто соціокультурний портрет соціального типу безробітного, який складається з таких рис: найменше від інших цінують працьовитість; ставлення до міста гірше, ніж в інших громадян; не ідентифікують себе з містом; певною мірою відчужені від міста; перебувають у відносній соціальній ізоляції.

Ключові слова: безробіття, аутоексклюзія, відчуження, самоізоляція, соціокультурна маргінальність.

Безробіття – одна з нагальних соціальних проблем суспільства. Воно несе із собою не тільки бідність значним верствам населення, а й духовну, моральну деградацію людей. Значущою ця проблема є і для міста. Навіть якщо безробіття не дуже велике, люди перебувають у постійному страху, що стануть його жертвами. Так, на запитання: “Які соціально-економічні проблеми міста є, на Вашу думку, найбільш нагальними, які вимагають рішення у першу чергу?” безробіття відзначили 52,2% опитаних.

Мета статті – охарактеризувати соціокультурні причини безробіття, виявити соціокультурні риси безробітних.

Серед соціологів найбільш ґрунтовно розглядала безробітних як маргіналів провідний російський фахівець з цього питання І. Попова. Н. Лапін також зараховує безробітних до маргіналів і вважає, що необхідним є вивчення соціально-психологічних характеристик, які розвиваються під впливом безробіття, як “фактора соціального виключення, при якому втрата професійного статусу тягне за собою погіршення позиції індивіда в його референтних групах” [3].

Серед зарубіжних фахівців проблему безробітних в аспекті соціальної ексклюзії й маргінальності розглядав П. Абрахансон. К. Рабан у праці з маргінальності зараховує безробітних до маргінальних груп разом з емігрантами, етнічними меншинами, іноземними робітниками тощо [1].

Загалом безробіття ґрунтовно вивчають соціологи і фахівці інших галузей. Найчастіше його розглядають в аспекті ринку праці як об’єкта політики держави у сфері зайнятості. Соціокультурним аспектам безробіття присвячено мало праць. Ідеться про виявлення ментальних характеристик безробітних, які зумовлюють їх соціальне становище. Ми саме в такому аспекті розглянемо проблему безробітних як маргіналів. Як відомо, соціологія оперує ймовірнісними величинами. Пояснюючи соціокультурними причинами стан безробітного, ми не маємо на увазі конкретних людей, а намагаємося окрес-

лити соціальний тип особистості безробітного, для якого з вищою ймовірністю, ніж для інших категорій міського населення, притаманні ті чи інші ментальні характеристики. Дослідники виходили з припущення, що певною мірою статус безробітних залежить від специфіки їх соціального типу особистості. Звичайно, йдеться не про те, що безробітні самі винні у своєму становищі. Випереджаючи висновки, скажемо, що згідно із цим дослідженням, є певні соціокультурні характеристики, які сприяють набуттю статусу безробітного і зумовлюють маргінальне становище. Можливо, це парадокс, але, згідно з результатами опитування, найвище працєовитість цінують підприємці, а найнижче – безробітні. Не тільки в особистій долі, а й для суспільства важливу роль відіграють ціннісні пріоритети людей, ті моральні якості, які цінуються найбільше. Для подолання свого статусу безробітні, крім зміни економічних умов, потребують вироблення соціально-психологічних якостей для кращої адаптації до несприятливих життєвих обставин.

Соціально-психологічні, ментальні, соціокультурні риси безробітних ми розглядали в контексті різних проблем міста.

Гендерних відмінностей серед безробітних не виявлено. За віком відносно більша частка безробітних серед молоді та осіб 40–49 років, а 30–39 років значно менше.

Безробіття може бути пов'язано з особливостями розподілу продуктивних сил у місті, зі структурою промисловості й загалом з кількістю та складом робочих місць у місті. Місто Запоріжжя, де проведено дослідження, з цього погляду не є джерелом безробіття. Тому безробітні люблять своє місто не менше, ніж інші жителі. Підтвердженням цього слугують відповіді на запитання про ставлення до міста: “Як Ви вважаєте, наше місто краще чи гірше за інші великі міста в Україні?”. Так, лише 5% зазначило, що гірше за інші міста при середній величині 16%. Переважна кількість безробітних (58%) вважає, що їх місто не краще й не гірше від інших міст. Це помітно більше, ніж у середньому за вибіркою – 46%. Проте ці дані можуть також свідчити про індіферентне ставлення до міста більшості безробітних. Для них місто є таким, як і всі інші міста, не краще або гірше. Це може свідчити про дефіцит емоційності й включеності в соціальне середовище міста.

Опитування проведено в м. Запоріжжя, вибірка репрезентує доросле населення міста від 18 років за основними демографічними показниками й становить 1100 респондентів.

Про ставлення до міста як найближчого соціального середовища можуть свідчити і відповіді на запитання: “Якою мірою Ви згодні з твердженням: “Я пишаюся своїм містом” (табл. 1).

Таблиця 1

**Ступінь згоди з твердженням: “Я пишаюся своїм містом”,
(% до кількості опитаних цієї категорії зарядком (N=1100))**

№	Категорія	Згоден	Не повністю згоден	Не згоден	Важко відповісти
1	Безробітні	36	19	40	5
2	Всі опитані	42	41	11	6

Як видно з табл. 1, безробітні мало пишаються містом, їхнє ставлення до цього гірше, ніж в інших громадян. Можна сказати, що безробітні не ідентифікують себе з містом, перебувають у певній соціальній ізоляції, що є ще одним доказом на користь їх соціокультурної аутоексклюзії.

Безробітні не вбачають причин свого становища в діях держави й місцевої влади. Непрямим підтвердженням цього судження є відповіді на запитання: “Якою мірою служить Вашим інтересам облдержадміністрація?”, тобто основний представник державної влади в регіоні. Пункт “Піклується мало” відзначили 35% безробітних, при середній величині – 48%, щодо мера таке саме співвідношення – 30% і 43%. Іншою причиною помітно меншої критичності безробітних щодо влади може бути те, що вони побоюються її через недовіру, соціальну слабкість, нездатність гідно постояти за себе.

Безробітні більше, ніж інші жителі, відзначають наявність порядку в місті. На запитання: “Якою мірою, на Ваш погляд, влада підтримує порядок у місті?” 77% безробітних відзначили пункт “У цілому є порядок” при середній величині за вибіркою – 61%. Однак безробітні частіше, ніж інші жителі, відзначають авторитарний, насильницький, а не правовий характер регулювання порядку. На запитання: “Якими засобами, на Ваш погляд, підтримується порядок: більше силою, страхом чи законом?” 30% безробітних відзначили пункт “Більше силою і страхом” при середній величині 24%. Отже, вони відчують дефіцит захисту своїх прав з боку закону.

Як і в інших груп маргіналів, соціальний капітал безробітних нижчий, ніж у решти жителів. Згідно з відповідями на запитання, вони не беруть участі в громадських організаціях. Безробітні певною мірою відчужені від міста. Емпіричним індикатором відчуженості є негативні відповіді на запитання: “Чи хотіли б ви виїхати з міста назавсім?”. Цікаво, що позитивних і негативних відповідей на це питання менше, ніж у середньому за вибіркою. Різниця між позитивними й негативними відповідями в середньому за вибіркою – 42%, а для безробітних – 38%. Це, між іншим, відображає їх меншу життєву активність, їм важко навіть подумки кудись їхати, переміщатися. Такий дефіцит життєвого динамізму позначається й на їх можливості знайти підходящу роботу. Безробітні більш загальмовані, менш гнучкі у виборі варіантів соціальної поведінки. Невизначеність, невиразність соціальних практик – характерна риса безробітних як маргіналів. На ці риси вказують й автори праці щодо ментальності безробітних. І. Попова, провідний спеціаліст з маргіналів, зазначає, що серед безробітних досить багато людей, які “всіляко уникають пропозицій і ситуацій, які вимагають від них зусиль, наполегливості, нового погляду. Свідомість людей, які реалізують цю форму поведінки, жорстко охоплена обставинами, що склалися, майбутнє постає для них перспективою, яка визначається зовнішніми силами, вони не роблять спроб побачити або прийняти паралельних шляхів свого розвитку; немає впевненості у своїй здатності змінити ситуацію, бі-

льше того, вони вважають, що робити які-небудь кроки безглуздо. Такі люди характеризуються розгубленістю, і від спілкування з ними залишається враження загальної пригніченості” [1].

Одним із проявів соціокультурної маргінальності є відносна самоізоляція від процесів соціальної комунікації. Підтвердженням цього є відповіді безробітних на запитання: “Чи цікавитеся Ви міськими подіями з міських засобів інформації?” Варіант “Читаю міські газети” відзначили 48% безробітних при середній величині за вибіркою – 63%, у два рази менше, ніж інші городяни, безробітні слухають місцеве радіо. Навіть новини міста по міських телевізійних каналах безробітні дивляться помітно рідше, ніж інші категорії городян (відповідно, 72% і 86%).

Безробітні менше включені в соціальні комунікації міста, що призводить до їх відносної соціальної ізольованості. Фактично йдеться про аутоексклюзію, адже їм ніхто не заважає слухати місцеве радіо й читати місцеву пресу. Посилання на дорожнечу газет у цьому разі необґрунтовані, адже за матеріальним становищем безробітні загалом не бідніші за інших городян.

У літературі зазначено, що в безробітних “явно відчувається дефіцит інформації, яку вони могли б використовувати у своїх пошуках. В одних випадках це пояснюється нерозвинутістю соціальних зв’язків, в інших – низькою якістю наявних джерел інформації” [2]. Так, згідно із цим дослідженням, безробітні менше, ніж решта жителів міста, цікавляться міськими проблемами. На запитання: “Якою мірою Ви цікавитеся міськими проблемами?” 55% безробітних відзначили пункт “Мене мало цікавлять міські проблеми”, при середній за вибіркою – 34%. Це прояв соціокультурної аутоексклюзії, добровільний розрив соціальних комунікацій. Безробітний постає як соціально індіферентна, пасивна, замкнута на своєму світі людина. Ще раз нагадаємо, що йдеться про певні тенденції, про вищу ймовірність прояву цих рис у соціальному типі безробітного, а не в конкретної людини.

Безробітні по-іншому, ніж решта жителів міста, сприймають діючу в місті ієрархію владних структур та інституцій. Так, даючи відповідь на запитання: “Якою мірою такі організації і структури, на Ваш погляд, впливають на міські події, прийняття рішень у місті?” безробітні істотно перебільшують роль мера. Велику роль йому відводить 68% безробітних при середній за вибіркою величині 52%. А роль директорів великих підприємств безробітні, навпаки, дуже недооцінюють порівняно з іншими жителями міста (відповідно, 38% і 54%). Це відображає неправильну орієнтацію в соціальному просторі міста, у його інституційному полі. Простіше сказати, це свідчить про соціальну дезорієнтацію безробітних, що є наслідком їх соціокультурної аутоексклюзії. Підтвердженням цього є й той факт, що 70% безробітних відмовилися оцінити роль міської громади в місті, що в два рази більше, ніж у середньому за вибіркою. У два рази більше також серед безробітних тих, хто не може висловити своє ставлення до корупції в міських органах влади (29% при середній величині 13%). Соціальну дез-

орієнтацію безробітних можна пояснити слабкістю включеності в міські соціальні мережі, слабким досвідом взаємодій з міською владою.

Про наявність або, точніше, про відчуття соціального вакууму, соціальної порожнечі, дефіциту соціальних зв'язків із соціальним середовищем безробітних свідчать і відповіді на запитання “Якою мірою Ви згодні з твердженням, що “Люди в місті байдужі до оточуючих?””. З цим твердженням згодні 40% безробітних при середній величині – 32%. Це, повторюємо, свідчить про тенденцію, і не може поширюватися на всю сукупність безробітних.

Дефіцит віддалених соціальних зв'язків анонімної міської спільноти частково компенсується для безробітних тіснішими зв'язками з найближчим соціальним оточенням, наприклад, сусідами. Так, на запитання: “Якою мірою Ви згодні з твердженням: “Сусіди допомагають один одному?””, серед безробітних ствердно відповіли більше, ніж у середньому за вибіркою (відповідно, 21% і 15%). Найближче соціальне оточення певною мірою співчуває становищу безробітного.

В умовах аутоексклюзії й соціального вакууму в безробітних складно говорити про прийняття конструктивних стратегій виходу зі стану безробітних. Як зазначає І. Попова, “критерієм конструктивності є спрямованість на реальне й позитивне в соціальному (досягнення прийнятного соціального статусу) психологічному (задоволеність, оптимістичність, упевненість у собі) аспектах вирішення життєвої проблеми, що виникла у зв'язку з втратою або відсутністю роботи” [1]. В умовах соціокультурної аутоексклюзії вийти на конструктивні механізми адаптації безробітному складно.

Для безробітних певний інтерес становлять відносини між робітниками і власниками підприємств. За нашими даними, безробітні менше, ніж у середньому за вибіркою, вірять у можливість партнерських відносин між робітником і власниками підприємств. Не згодні з твердженням “Між робітником і власником підприємства можуть встановитися товариські, партнерські відносини” 43% безробітних (при середній величині за вибіркою 33%). Іншими словами, безробітні ставляться до можливих роботодавців уже заздалегідь вороже, з недовірою, упереджено. Така думка безробітних могла скластися за попереднім невдалим досвідом відносин з роботодавцями. Адже вони втратили роботу раніше, що могло бути викликано рішенням роботодавця, яке працівник міг сприйняти як несправедливе. Дослідники відзначають поширеність цієї властивості в безробітних: “Закономірно, що для частини із них властиві обережність, песимізм і пасивна вичікувальна тактика з частими звинуваченнями на адресу інших (роботодавців, служби зайнятості, держави в цілому)” [1].

Висновок про упереджене ставлення до майбутнього можливого роботодавця в безробітних підтверджують і відповідями на інше запитання: “Якою мірою Ви згодні, що партнерські відносини влади, профспілок і підприємців дають змогу вирішувати питання заробітку та умов праці?”.

Згодних із цим твердженням серед безробітних лише 10%, тоді як у середньому за вибіркою – у два рази більше. І те, що не змогли відповісти на це запитання третина безробітних респондентів, при середній величині 20%, свідчить про погане, песимістичне уявлення про механізми регулювання відносин між підприємцями й робітниками.

Соціальна дезорієнтованість безробітних виявляється також у відсутності інформації в безробітних, щоб виробити судження щодо діяльності міської влади. Так, на запитання: “Чиїми інтересами, на Ваш погляд, міська влада, перш за все, керується у своїй діяльності?” 42% безробітних не можуть відповісти при середній оцінці за вибіркою – 19%. Це також свідчить про відчуття статусної приниженості, коли людина не бере на себе сміливість судити про дії влади.

Згідно з даними опитування, безробітні рідше, ніж інші респонденти, користуються комп’ютером та Інтернетом. Якщо скористатися методом абсолютизації тенденцій, який застосовував Ж. Бодрійяр, і тими метафорами, які він використовував у своїй праці “Місто і ненависть”, то можна сказати, що безробітні виключені з інформаційного суспільства, а тому для цього типу суспільства вони є ізгоями. Ж. Бодрійяр зазначав, що такі люди сприймають себе зайвими, людським “сміттям”. Найбільш імовірна реакція цього типу маргіналів на суспільство, якому вони не потрібні, – це ненависть, агресія. Певною мірою цю думку емпірично підтверджують матеріали цього дослідження.

Зважаючи на свій соціальний стан, безробітні, судячи з відповідей на запитання, більше, ніж інші городяни, готові йти при нагоді на політичні акції протесту. Так, частка згодних з твердженням: “У політиці слід уникати крайнощів” помітно менша, ніж у решти громадян (відповідно, 57% і 66%). Ми не вважаємо можливим ставити в соціологічних опитуваннях провокаційні запитання на зразок: “Чи готові Ви до крайніх заходів у боротьбі за свої права?” На нашу думку, ці проблеми необхідно вивчати, виходячи з позитивних, конструктивних позицій, а не з агресивно-протестних. Тому протестний потенціал ми виявляємо побічно, через частку не згодних з крайніми заходами.

Знижений соціокультурний капітал безробітних виявляється не тільки більш рідким використанням сучасних комунікаційних та інформаційних засобів, а й нижчим культурним рівнем, виходячи з традиційних критеріїв частоти читання книг. Так, на запитання: “Скільки приблизно книжок ви прочитали за останній місяць?” було отримано такі відповіді: жодної книги не прочитали третина безробітних (при середній за вибіркою величині – 25%), а більше ніж дві книги прочитали лише 18% при середній – 36%. Культурний рівень безробітних помітно нижчий, ніж інших городян працездатного віку. Ця обставина ускладнює вироблення конструктивних стратегій і механізмів виходу безробітних зі свого несприятливого маргінального становища.

Висновки. Таким чином, соціокультурний портрет соціального типу безробітного складається з таких рис: найменше від інших цінують працьовитість; ставлення до міста гірше, ніж в інших громадян; не ідентифікують себе з містом; певною мірою відчужені від міста; перебувають у відносній соціальній ізоляції, у соціокультурній аутоексклюзії. Вони відчувають дефіцит захисту своїх прав з боку закону. Соціальний капітал безробітних нижче, ніж у решти жителів. Вони виявляють меншу життєву активність, ніж решта жителів. Низький рівень суб'єктивної мобільності, дефіцит життєвого динамізму позначаються й на їх можливості знайти підходящу роботу. Безробітні більш загальмовані, менш гнучкі у виборі варіантів соціальної поведінки. Невизначеність, невиразність соціальних практик – характерна риса безробітних як маргіналів. Їм притаманна відносна самоізоляція від процесів соціальної комунікації. Безробітні менше включені в соціальні комунікації міста, що призводить до їх відносної соціальної ізоляції, соціокультурної аутоексклюзії, тобто добровільного розриву соціальних комунікацій. Безробітний постає як соціально індиферентна, пасивна, замкнута на своєму світі людина.

Для безробітних характерна слабкість включеності в міські соціальні мережі, малий досвід взаємодій з міською владою. Їм притаманне відчуття статусної ниженості, соціального вакууму, соціальної порожнечі, дефіциту соціальних зв'язків із соціальним середовищем. У безробітних нижчий культурний рівень, ніж у середньому в решти жителів.

Риси соціокультурного портрета безробітних, наведені вище, позначені як тенденції, що мають вищу ймовірність порівняно з рештою жителів міста. Ці риси не потрібно сприймати як абсолютну даність.

Список використаної літератури

1. Писарев В. Г. Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Г. Писарев. – Львів, 2010. – 21 с.
2. Ручка А. Субкультурна варіативність українського соціуму / А. Ручка ; за ред. Н. Костенко, А. Ручки. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 288 с.
3. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.
4. Черныш А. М. Понятие маргинальной группы и его теоретическое обоснование / А. М. Черныш, М. А. Черныш // Практична філософія. – 2004. – № 3. – С. 144–151.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2014.

Баршацкая А. Ю. Безработные: социокультурный аспект

Объясняя социокультурные причины состояния безработного, в статье рассмотрен социокультурный портрет социального типа безработного, который состоит из таких черт: меньше, чем другие, ценят трудолюбие, отношение к городу хуже, чем у других граждан; не идентифицируют себя с городом; в определенной степени отчуждены от города; находятся в относительной социальной изоляции.

Ключевые слова: безработица, аутоексклюзия, отчуждение, самоизоляция, социокультурная маргинальность.

Barshatska G. Unemployed: a Sociocultural Perspective

Unemployment – one of the major social problems. Unemployed disorders characterized by weakness in local social networks, poor experience with local authorities. They are characterized by a sense of humiliation status, social vacuum social vacuum, the deficit of public relations with the social environment. Culturally, the unemployment rate is lower than the average for the rest of the population.

Thus, sociocultural portrait unemployed social type includes the following features: the smallest value of other hard work; attitude to the city worse than other citizens; do not identify themselves with the city; to some extent alienated from the city; are in relative social isolation, in social and cultural autoeksklyuzii. They are deficient in protecting their rights by law. Social capital unemployment is lower than the rest of the population.. They show less vitality than other people. Low levels of subjective mobility deficit dynamism of life have an impact on their ability to find a suitable job. Unemployed more inhibited, less flexible in the choice of options for social behavior. Uncertainty, vagueness social practices characteristic of the unemployed as marginal. They are characterized by relative isolation from the processes of social communication. Unemployed Less Included in the social communication of the city, which leads to their relative social isolation, social and cultural autoeksklyuziyi, voluntary social communication gap. Unemployed appears as socially indifferent, passive, closed at its world people. They are characterized by an incorrect orientation in the social space of the city, in its institutional field. This indicates unemployed social disorientation resulting from their sociocultural autoeksklyuziyi.

Unemployed Characterized by weakness involvement in urban social networks, weak experience interactions with local authorities. They are characterized by a sense of humiliation status, social vacuum social vacuum, the deficit of social relations with the social environment. At the cultural level of unemployment lower than the average the rest of the population.

Key words: *unemployment, autoeksklyuziya, alienation, isolation, social and cultural marginality.*

УДК 316

Т. А. ЗАНФИРОВА, Я. В. ЗОСЬКА

КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОСНОВНАЯ УНИВЕРСАЛЬНАЯ ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ДОБРОДЕТЕЛЬ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

В статье рассматриваются добродетели, формирующие человека как личность. Отмечается практическое отсутствие знакомства студентов с природными и приобретенными добродетелями человека. Обосновано, что компетенция может рассматриваться как приобретенная добродетель.

Ключевые слова: воспитание, этика, природные добродетели, приобретенные добродетели, компетентность.

Нет сомнений, что формирование и развитие информационного общества, общества знаний в условиях объявленного Генеральной Ассамблеей ООН “образования для устойчивого развития” предусматривают разработку новой парадигмы образования, поиск новых подходов к философскому осмыслению образования. Под образованием для устойчивого развития понимают “процесс и результат прогнозирования и формирования человеческих черт – знаний, умений, привычек, отношений, стиля деятельности людей и сообществ, черт личности, компетентностей, обеспечивающих постоянное повышение качества жизни” [3]. Следует отметить, что понятие “достаточная жизненная и социальная компетентность” как фактор “прорыва к качественно новому образованию” было внедрено в Украине в конце 1990-х гг. [17].

Из нормативных документов вытекает, что концептуальной основой обновления содержания образования является “компетентностный подход”, под которым понимают “направленность образовательного процесса на формирование и развитие ключевых (базовых, основных) и предметных компетентностей личности”. При этом, по мнению научных работников, ключевые компетенции способствуют достижению успехов в жизни, производительности и конкуренции на рынке труда, сокращению безработицы благодаря развитию гибкого и квалифицированного трудового потенциала человека, развитию среды для инновационных преобразований [14].

Оставляя без внимания анализ определений концептуального содержания термина “компетентность”, отметим связь компетентностного подхода с концепцией опережающего образования [5]. Она предусматривает не только получение глубоких знаний из области науки и техники, но и развитие способностей учеников практически использовать свои знания для управления и усовершенствования будущих технологических процессов в

разных сферах человеческой деятельности. Такая модель должна быть, в первую очередь, направлена на формирование глобальной сферы ума [8]. В течение XVIII в. ум действительно рассматривали как универсальную, общую и главную константу человека. Последняя была объявлена абсолютно автономным органом постижения мира, настоящим судьей во всех делах человеческих. Ценность ума предусматривала также и веру в естественную благоустроенность и разумность самого мира, якобы иманентно пронизанного логосом, убежденность в способностях человека постигнуть этот мир и устроить его на разумных началах [9]. В XIX в. господствовало убеждение в том, что человек владеет не только умом, в меньшей мере ему присущи волевая активность, способность практически, реально преобразовывать окружающий мир с целью удовлетворения собственных потребностей [10].

Тем не менее, в западноевропейской философии, начиная с последней трети XIX в., появляется проект критики ума и его ценностей. Позднее Ю. Хабермас напишет: “Ум сам разрушает человеческое, гуманность, которая возникает именно благодаря уму... процесс образования с самого начала обязан своими импульсами инстинкту самосохранения, которое калечит и деформирует ум, так как востребованным оказывается только ум, как он существует в форме целерационального покорения и подчинения природы инстинктов, то есть инструментального ума” [24].

Как утверждает “Антропологический манифест”, XX в. стал веком желаний. Человек в рамках западной цивилизации незаметно для себя превратился в неудержимого потребителя. Оказавшись в полной зависимости от гедонистического принципа удовлетворения своих потребительских интересов, человеческое существо превратилось в “потребляющего человека” – homo consumens [10]. Стоит вопрос: каким будет XXI в., если не остановить негативные тенденции, ведущие к тому, что историческое существование становится проблематичным? Именно в связи с этим особое значение приобретает создание таких условий в учебно-воспитательном процессе, которые оказывали бы содействие пониманию, воспитанию и самовоспитанию основных, гуманистических добродетелей молодого человека.

Цель статьи – обосновать, что компетентность относится к основным универсальным гуманистическим добродетелям представителя информационного общества.

Ответ на важнейшие вопросы XXI в. дает итальянский ученый-энциклопедист А. Печчеи, инициатор создания Римского клуба. Он пишет: “...Суть проблемы, которая возникла перед человечеством на нынешней стадии его эволюции, заключается именно в том, что люди успевают адаптировать свою культуру в соответствии с теми изменениями, которые вносят в этот мир, и источники этого кризиса находятся внутри, а не вне человеческого существа... И решение всех этих проблем должно исходить, прежде всего, из изменения самого человека, его внутренней сущности. Проблема в итоге сводится к человеческим качествам и пути их усовер-

шенствования. Так как лишь через развитие человеческих качеств и человеческих способностей можно добиться изменения всей ориентированной на материальные ценности цивилизации и использовать весь ее огромный потенциал для благих целей” [15]. В сущности, этот вывод поддерживается в большинстве работ как зарубежных, так и отечественных философов.

В соответствии с философским определением, целостная совокупность внутренних качеств личности, которые воплощают человеческий идеал в его моральном совершенстве, является добродетель – фундаментальное моральное понятие, которое характеризует готовность и способность личности сознательно и твердо следовать добру [23]. Исследованию феномена “добродетель” посвящена фундаментальная философская работа А. Макинтайра “После добродетели”, в которой осуществлена попытка обозначить путь преодоления морального хаоса и беспорядка нашего времени через возрождение глубинной этики добродетелей, присущих ей реальных критериев блага и совершенства [12]. А. Макинтайр выделяет в природе добродетели три взаимосвязанных аспекта.

Во-первых, это качество человека, которое формируется в ходе его участия в разных социальных практиках, благодаря чему человек оказывается способным реализовать внутренние цели-блага, которые конституируют эти виды практик. Принимая участие в практиках, человек развивает в себе как специфические личностные качества, необходимые для достижения внутренних целей-благ конкретных практик, так и коммуникативные качества, или добродетели, необходимые для взаимодействия с другими участниками практик. Речь идет о *справедливости, мужестве и правдивости*.

Во-вторых, это такое качество, благодаря которому человек оказывается способным выстроить всю свою жизнь как последовательный нарратив, единство и целостность которого задает перспективы поиска высшей цели как блага всей жизни, противостоя всем соблазнам, проявлениям зла, с которыми можно столкнуться в ходе этого поиска. Именно в контексте жизненных нарративов конкретных моральных субъектов происходит решение конфликтов между ценностями и нормами разных практик, которые часто возникают между их участниками.

В-третьих, А. Макинтайр определяет добродетель в контексте традиций семьи, рода, общества, города, государства и т. д. Значимость традиций для нравственной жизни заключается в том, что именно традиции задают контекст развития практик и поиска блага морального субъекта.

Следует подчеркнуть, что, описывая природу добродетели в контексте этих трех аспектов (практики, нарративного единства жизни и традиции), А. Макинтайр утверждает, что любая добродетель и мораль как сфера добродетелей исторически, культурно и социально детерминированы. В античном мире термин “добродетель” (*αρετή*), в соответствии с исследованием А. Ф. Лосева, кроме морального совершенства, обозначал и

добротность, и доблесть, и достоинство, и благородство, и воспитанность, и “совершенство, и душевную или духовную силу” [11].

Высшая добродетель, по Платону, отвечает созерцанию вечных идей и имеет название “мудрость”. Целенаправленному и активно действующему уму у Платона отвечает мужество. В конце концов, совершенная чувственность, по Платону, является сложным концептом (σωφροσύνη), который тяжело перевести точно на какой-либо европейский язык, который означает совокупность качеств человека, таких как воздержание, самоконтроль, сдержанность и благоразумие и т. д. (“Ничего лишнего” и “Познай самого себя”).

По Аристотелю, добродетель – это внутренний порядок или склад души; середина между господством чистого ума и господством оголенной чувственности (что-то среднее между двумя крайностями). Внутренний порядок человек приобретает в сознательном и целенаправленном усилии. Среди важнейших Аристотель выделяет две группы добродетелей: моральные (*мужество, щедрость, правдивость, великодушие, вежливость, справедливость, дружба*) и умственные (*наука, искусство, ум, мудрость и благоразумие*) [23].

Иудео-христианское понимание добродетелей основано на языке понятий повинности, долга, обязанности, вообще правильного. Порядок этики божественного закона предусматривал наличие божественного законодателя, данных им содержательных предписаний-заповедей, а также непременно и санкций, которые применялись к исполнителю или нарушителю осуждающих предписаний. Ссылка на авторитет божественного законодателя служила достаточным основанием для признания этих предписаний несомненными, легитимными и обязательными для выполнения [1]. Главными добродетелями в ортодоксальном христианстве являются *любовь, вера, надежда*, а также *благоразумие, мужество, справедливость, воздержание*. Архимандрит Платон (Игумнов) в работе “Православное нравственное богословие” разделяет добродетели на естественные и приобретенные [2]. Естественные добродетели – это добродетели естественных сил и способностей души, то есть *ума, чувства и воли*. Они даются человеку от рождения. Естественные добродетели – ясность ума, скорость мысли, надежность памяти, искренность чувства, стойкость воли. Приобретенные добродетели, по архимандриту Платону, – это добродетели, усвоенные человеком в процессе интеллектуального и морального формирования, которое является результатом полученного образования и воспитания. Приобретенные добродетели видоизменяют в своем развитии внутренние источники способностей человека и сами становятся его второй природой, которая позволяет человеку действовать наиболее плодотворно в плане достижения высшего морального назначения в жизни. Приобретенными интеллектуальными добродетелями он считает творческую мощь *ума и совокупность мудрости, знаний и компетенции*. Обратим внимание на включение архимандритом Платоном *компетенции* в перечень добродетелей.

В исламском представлении, высказанном арабо-мусульманским философом-энциклопедистом Мискавайхом (930–1030 гг.), в соответствии с платоновской традицией, выделено три главных добродетели, которые отвечают трем частям души: *мудрость, мужество, воздержание*. Их гармония образует четвертую добродетель – *справедливость*. Следом за Аристотелем Мискавайх определяет добродетель как “середину” между излишком и недостатком [23].

Основатель положительной психологии М. Селигман, наоборот, на основании исследования большого количества литературных источников с помощью трех основных критериев отбора сделал вывод, что практически все религиозно-философские учения разных времен и народов единодушно называют шесть основных добродетелей: *мудрость и знания, мужество, любовь и человечность (гуманизм), справедливость, воздержание, духовность* [19, с. 178].

На основе обзора философского содержания добродетелей следует вернуться к основной цели статьи и ответить на вопрос: можно ли считать компетентность приобретенной добродетелью? Такую мысль сделал достоянием гласности архимандрит Платон, но не обосновал ее. В педагогической литературе, на научно-практических конференциях продолжают дискуссии относительно понимания и точного определения этого термина. И это не удивительно, так как проблема определения таких сложных понятий, как “компетентность”, относится к сфере социолингвистики, в аспекте которой “компетентность” является достаточно сложным концептом, имеющим ядро и периферию. Это предполагает множество определений, и продолжение поиска единого, наиболее точного определения – тупиковый путь. Можно сказать иначе: такие понятия, как “компетенция”, “компетентность”, – это символические образы (*symbolic representation*). Они не несут в себе отнесенности к реально существующим объектам, которые стоят за ними, в отличие от аналогового способа (*analog representation*), таких понятий, как, например, “птица” [21]. Итак, ответ на вопрос, что такое компетентность, следует искать с позиции не объективизма (нахождение единого и абсолютно истинного определения), а конструктивизма [4].

Новая парадигма образования, основанного на идее компетентностного подхода, которую разработала Организация Объединенных Наций вместе с такими международными организациями, как Совет Европы и Организация экономического сотрудничества и развития, не может не отображать ценностей западного мира. Именно поэтому следует подчеркнуть, что значение термина “компетентность” тесно связано с идеей конкуренции как главной движущей силы общества. В английском языке, как и в других европейских, “компетенция” (*competence*) и “соревнование” (*competition*) – однокоренные слова. Термин “компетентность” был введен в дискурс менеджмента Р. Уайтом в значении эффективного взаимодействия человека с окружающей средой. Категория компетенции стала включать в себя лич-

ностные составные с учетом мотивации и, как следствие, была расширена до понятия “компетентностная мотивация”.

Совсем иное содержание концепт “компетентность” имеет в украинском и русском языках, где термин “компетентность” означает профессионализм, глубину знаний и опыта. С позиций конструктивизма, чтобы доказать основную мысль статьи о том, что компетентность является добродетелью, следует оттолкнуться от противоположного концепта – “некомпетентность”, которая проявляется в любой сфере общественной деятельности. По данным Всемирной организации здравоохранения, от некомпетентности врачей люди умирают в 33 тысячи раз чаще, чем из-за авиакатастроф. Даже в странах с развитой медициной каждый десятый пациент – жертва врачебной ошибки. Например, в США в 2010 г. от врачебной некомпетентности пострадали 180 тысяч человек, в Канаде – 24 тысячи. Великобритания ежегодно отчитывается о 70 тысячах жертв медицины, Германия признает 100 тысяч врачебных ошибок [6]. Главный терапевт Российской Федерации О. Чучалина на национальном конгрессе терапевтов “Новый курс: консолидация усилий из здравоохранения нации” заявила, что, по мнению ведущих ученых-медиков, низкая продолжительность жизни русского населения объясняется, прежде всего, многочисленными врачебными ошибками: не менее трети диагнозов в России ставятся неправильно [7]. Кстати, в Украине вообще нет подобной статистики, что вовсе не означает отсутствие врачебной некомпетентности, о чем свидетельствует множество публикаций в прессе.

Первенство и триумф русской (советской) космонавтики сменились целым рядом неудач вследствие низкой квалификации и профессиональной некомпетентности руководителей области и большинства предприятий, что привело к существенному увеличению сроков изготовления продукции и значительному снижению качества спутников и ракет-носителей [20]. Относительно педагогической некомпетентности, то во многих научных работах сформулированы основные требования к профессиональной компетентности учителей, однако практически отсутствуют данные о примерах их некомпетентности. Хотя, по результатам некоторых исследований, почти треть педагогических ошибок объясняется педагогической некомпетентностью учителей [22].

Социальная некомпетентность повышает энтропию любой социальной системы, которая способствует ее переходу от состояния порядка к состоянию беспорядка. Порядок в системе является сдерживающим, обеспечивающим постоянность началом, беспорядок тянет за собой деструктивные изменения. Соответственно, энтропия как характеристика соотношения порядка и беспорядка в системе может характеризовать и соотношение между проявлениями способности системы к самосохранению и саморазвитию.

Относительно решения проблемы социальной некомпетентности делается неутешительный вывод, что ближайшей к осуществлению является

та модель, в которой 20% стран (собственно, “золотой миллиард”) смогут обеспечить своим 80% граждан общее повышение уровня компетентности за счет техническо-финансовых преимуществ и результативной пропаганды. Что же касается остальных, то ведущие отечественные обществоведы описывают новую структуру социума, характеризующуюся количественным преобладанием низших, социально незащищенных слоев, которые не имеют достаточной компетентности. И для поддержания собственных систем в состоянии адекватности власти необходимо иметь в этих странах круг “контактёров”, которые владеют соответствующим уровнем компетентности. Но, в отличие от западных обществ, где элитарные группы поддерживают у своих граждан иллюзию компетентности, аутсайдеры себе этого позволить не могут, да и не имеют на то серьезной мотивации [18].

Можно и дальше приводить примеры некомпетентности в разных областях общественной деятельности, но уже можно сделать вывод, что профессиональная или социальная некомпетентность человека – зло для общества. Соответственно, наоборот, компетентность любого человека в любой сфере деятельности – добродетель. Разумеется, приобретенная, так как её необходимо воспитывать, начиная с юного возраста.

Нельзя сказать, что вопрос воспитания добродетелей вообще отсутствует в средней и высшей школе. Так, в учебной Программе “Основы христианской этики” для 11 класса выделен раздел “Христианские моральные добродетели” [13]. Однако здесь компетентность не рассматривается как добродетель, зато употребляется термин “компетентностный подход” как составная системы научного подхода к методологии обучения “Основам христианской этики”. Понимая, что анализ этой программы является предметом отдельной статьи, следует отметить, что в рамках христианства существуют разные этики, которые иногда отличаются между собой. Даже коренная для христианства идея первородного греха и спасения понимается в протестантской этике совсем иначе, чем в православной. Возникает вопрос: какая этика христианства имеется в виду в Программе “Основы христианской этики”: протестантская или православная? Это актуальный вопрос, если признать, что этика экономической жизни в этих двух конфессиях отличаются между собой.

Кроме того, по нашему мнению, не следует относить к христианской этике другие универсальные добродетели. Она является указанием пути возвращения к Богу, то есть в полной мере религиозна. Все евангельские добродетели заключаются в выполнении двух главных заповедей: “Возлюби Господа Бога твоего всем сердцем твоим, и всей душой твоей, и всеми помыслами твоими” и “Возлюби ближнего твоего, как самого себя”. Поскольку основой этой жизни является гармония человеческой воли с Божьей и с тем высшим миропорядком, из которого может перейти человек, то и подготовка к этому переходу заключается в подчинении своей греховной воли принципам Божественной истины. Эти принципы – *вера* (иметь по-

льную уверенность в существовании Бога и в правдивости истин, записанных в книгах Святого Письма), *надежда* (успокоение сердца в Боге с уверенностью, что Он непрестанно беспокоится о нас и нашем спасении, даст нам все необходимое для жизни и обещанное блаженство, если мы будем выполнять заповеди Его), *любовь* (это привязанность нашего сердца к Богу). Теоретически-методологические средства не способны актуализировать индивидуальный духовный опыт человека. Религиозное чувство или дается, или достигается тяжёлой повседневной духовной работой, которая направляется “чувствами сердца”. В конце концов, следует отметить, что декларирование компетентного подхода в качестве составной методологического подхода к обучению основам христианской этики вовсе не означает признания компетентности как добродетели.

Выводы. Термин “компетентность” следует понимать и использовать в дискурсе конструктивистского подхода. Разные страны понимают этот термин, исходя из своих исторических особенностей и социально-экономических условий развития. Наличие компетентных людей является благом для общества, компетентность повышает уровень приведения в порядок общественных систем, некомпетентность, наоборот, повышает энтропию системы. Вследствие этого компетентность следует рассматривать как приобретенную универсальную добродетель и включить её в перечень универсальных добродетелей, которые приобретают чрезвычайно большое значение в информационном обществе.

Список использованной литературы

1. Артемьева О. В. Теоретические основания этики добродетели [Электронный ресурс] / О. В. Артемьева // Философия и этика : сб. науч. труд. к 70-летию академика РАН А. А. Гусейнова // Сайт Института философии Российской АН. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/uplfile/ethics/biblio/SK/artemieva.html>.
2. Архимандрит Платон. Православное нравственное богословие [Электронный ресурс] / Архимандрит Платон // Информационно-аналитический портал “Православие и современность”. – Режим доступа: <http://www.lib.eparhia-saratov.ru/books/09i/igumnov/igumnov1/97.html>.
3. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування [Електронний ресурс] / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : монографія / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К. І. С., 2004. – 112 с. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/en_33582maket_competence_eng_ost.pdf.
4. Бродский А. И. Нормативная этика: от объективизма к конструктивизму [Электронный ресурс] / А. И. Бродский // Этическая мысль : ежегодник. – Москва : ИФ РАН, 2000. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/uplfile/root/biblio/em/em1/9.pdf>.
5. Висоцька О. Є. Концептуальні засади випереджаючої освіти для сталого розвитку / О. Є. Висоцька // Освіта для сталого розвитку : наук.-метод. посіб. – Дніпропетровськ : Роял Принт, 2011. – 200 с.
6. Врачи убивают в 33 тысячи раз больше, чем самолеты [Электронный ресурс] // Портал информационного агентства УНИАН. – Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/vrachi-ubivayut-v-33-tysyachi-raz-bolshe-chem-samolety.html>.
7. Главный терапевт России: причина низкой продолжительности жизни в стране – врачебные ошибки [Электронный ресурс] // Портал информационного агентс-

тва БИЗНЕС\$ИНФО. – Режим доступа: <http://www.biznesinfo.ru/company-1013/articles-765.html>.

8. Горшенин В. А. Опережающее образование – основа мировоззрения в XXI веке [Электронный ресурс] / В. А. Горшенин // Обозреватель-Observer”. – 1997. – № 9. – Режим доступа: <http://www.rau.ru/observer/N09-97/index.htm>.

9. Критика универсальных ценностей разума в западноевропейской философии XIX–XX вв. // Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества : материалы III Международной науч.-практ. конф., (Одесса, 21–22 мая 2010 г.). – Одесса, 2010. – Т. 1. – С. 89–94.

10. Лазарев Ф. В. Антропологический манифест [Электронный ресурс] / Ф. М. Лазарев. – Режим доступа: <http://www.madn.org/content/articles/Antropol%20manifest.htm>.

11. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития / А. Ф. Лосев. – Москва : Искусство, 1992. – Т. VIII. – Кн. II. – 569 с.

12. Макинтайр А. После добродетели / А. Макинтайр ; пер. с англ. В. В. Целищева. – Москва : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 384 с.

13. Навчальна програма “Основи християнської етики” для 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. – Острого : Вид-во Національного ун-ту “Острозька академія”, 2010. – 160 с.

14. Овчарук О. В. Развитие компетентного подхода: стратегические ориентиры международной спільноти [Электронный ресурс] / О. В. Овчарук // Компетентный подход у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : монографія / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К. І. С., 2004. – 112 с. – Режим доступа: http://www.undp.org.ua/files/en_33582maket_competence_eng_ost.pdf.

15. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – Москва : Прогресс, 1985. – 312 с.

16. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентного підходу в українській освіті [Електронний ресурс] / О. І. Пометун // Компетентный подход у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : монографія / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К. І. С., 2004. – 112 с. – Режим доступа: http://www.undp.org.ua/files/en_33582maket_competence_eng_ost.pdf.

17. Про Концепцію загальної середньої освіти (12-річна школа) : Постанова Колегії МОН України, Президії АПН України від 22.11.2001 р. № 12/5–2 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2712/.

18. Розумний М. Соціальна некомпетентність та шляхи її подолання [Електронний ресурс] / М. Розумний. – Режим доступа: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/26.pdf>.

19. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / М. Селигман ; пер. с англ. – Москва : София, 2006. – 368 с.

20. Сравнительный анализ финансирования гражданских космических программ России, Китая, Индии и США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tssonline.ru/articles2/sputnik/sravnitelnoi-analiz-finansirovaniya/>.

21. Стуф А. Что есть компетенция? Конструктивистский подход как выход из замешательства [Электронный ресурс] / А. Стуф, Р. Мартенс, Х. Хероен ; пер. с англ. – Режим доступа: <http://www.ht.ru/press/articles/print/art26.htm>.

22. Тридцать ошибок учебно-воспитательного процесса в общеобразовательной школе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravlib.ru/pedagogika7.html>.

23. Философская энциклопедия. – Москва : Директмедиа Пабблишинг, 2006. – 400 с.

24. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас. – Москва, 2003. – С. 121.

Статья поступила в редакцию 04.08.2014.

Занфірова Т. А., Зоська Я. В. Компетентність як основна універсальна гуманістична чеснота представників інформаційного суспільства

У статті розглянуто чесноти, що формують людину як особистість. Відзначено практичну відсутність знайомства студентів з природними й набутими чеснотами. Обґрунтовано, що компетенцію можна розглядати як набуту чесноту.

Ключові слова: виховання, етика, природні чесноти, набуті чесноти, компетентність.

Zanfirova T., Zoska Ya. Competence as Basic Universal Humanist Virtue of Representatives of the Information Society

The article states that the development of the information society requires a new paradigm of education that uses factor "sufficient life and social competence." Emphasized that the conceptual basis of updating the content of education is competency based approach. The attention that should be changing the internal state of the man himself, carried the development of human skills and abilities in the educational process should be created for understanding basic education and self humanistic virtues of youth.

The article deals with an understanding of the virtues. The authors made a philosophical definition of virtue as an integrated set of internal personality traits that embody the human potential in his moral perfection.

Three interrelated aspects of human virtues, formed as a result of participation in various social practices; thanks man is able to build him his own life as a serial narrative; formed in the context of family traditions, family, city, society and state.

In the article the virtues that form the human personality. Different countries understand the term, based on their historical characteristics and socio-economic conditions of development. Proved that competence can be regarded as acquired virtue. The term "competence" should be understood and used in the discourse of constructivist approach. Availability of competent people is good for society, competence increases organize social systems, incompetence, however, increases the entropy of the system.

Key words: education, ethics, natural virtues acquired virtues, competence.

УДК 316

В. В. ЗАРИЦЬКА

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

У статті розкрито сутність і зміст соціальної технології розвитку емоційного інтелекту студентів як складової соціального капіталу на основі характеристики, аналізу поняття й сутності технології як такої, її основних параметрів, ознак, факторів впливу на розвиток емоцій і їх зв'язку з інтелектом, особливостей розвитку емоцій у процесі підготовки студентів до професійної діяльності.

Ключові слова: технологія, емоційний інтелект, соціальна технологія розвитку емоційного інтелекту, соціальний капітал.

Студентська молодь є значним прошарком нашого суспільства, вона визначає його соціально-економічний і духовний потенціал. Цей вік юності найбільш чутливий до всіх соціальних перетворень, тому цей факт ми врахували у вузівській підготовці спеціалістів. Як зазначає І. Д. Бех, розвиваючи емоційний інтелект, ми врахували й той факт, що під час професійної підготовки основною соціальною домінантою професійного зростання є її професійно-пізнавальна діяльність, яка потім трансформується у власне професійну діяльність, пов'язану з духовними та емоційними пошуками, коли професійну діяльність розглядають не як невідворотний тягар життя, а як один із способів здійснення життя й особистої самореалізації, пошук покликання та життєвого призначення [1, с. 246]. Отже, життя має бути емоційно насиченим, з розумними проявами емоцій і доброзичливими соціальними стосунками. Оскільки професійна діяльність є засобом самоактуалізації особистості в соціально схвалюваних видах діяльності, то, як вважав А. Адлер, вона є найважливішою (поряд з любов'ю та дружбою) цінністю людини. Загальновідомо, що певна частина студентів дивиться на підготовку до професійної діяльності тільки як на шлях до заробітку, а потім страждають від того, що вибрали не ту справу, на яку здатні, і яка принесла б моральне й емоційне задоволення. Виходячи із цього, необхідна своєчасна корекція професійних уявлень, а також оцінка власних можливостей та емоційно позитивне сприймання змісту професійної підготовки в період навчання студента в навчальному закладі. Це можливо за умови моделювання реальних професійних відносин і розробки відповідних соціальних технологій входження студента в ці відносини як повноцінного суб'єкта.

Мета статті – розкрити сутність і зміст технології розвитку емоційного інтелекту студентів як соціальної технології, зокрема, у навчальному процесі на основі аналізу й висвітлення в науковій літературі поняття

та сутності технології, її основних параметрів, характерних рис; урахування певних факторів, які впливають на розвиток емоцій, стадій розвитку емоцій і їх зв'язку з інтелектом на кожній з них; надання пропозицій щодо врахування певних моментів у процесі розвитку окремих емоцій, особливостей розвитку емоційного інтелекту як складової соціального капіталу в процесі підготовки студентів до професійної діяльності.

Саме поняття “технології в освіті” увійшло в повсякденний обіг в освітніх закладах у середині ХХ ст., коли були введені технічні засоби в навчальний процес, хоча поняття “технологія” в російській мові було зафіксовано ще у ХVIII ст. в працях Федора Полікарповича, де воно використано для характеристики процесу навчання катехізисного читання (учень шукає відповіді на запитання вчителя в тексті).

У науковій літературі поняття “технологія” визначають у широкому і вузькому розумінні. У широкому – як систему засобів організації й упорядкованої доцільної практичної діяльності відповідно до мети, специфіки, логіки процесу перетворення (трансформації) того чи іншого об'єкта, а у вузькому – як сукупність знань про способи обробки матеріалів, виробів і методів здійснення якихось дій; а ще конкретніше – як сукупність операцій, які здійснюються певним чином і в певній послідовності, що приводять до результату [7, с. 22].

Соціальну технологію тлумачать як такий соціальний капітал, який відображає соціологічний інтерес до технології як до соціального продукту, що охоплює результати дій людських у будь-яких сферах діяльності, особливо в тих, які керовані емоційно [8, с. 345–347].

Головними параметрами будь-якої технології, наприклад, Н. Нікітіна і М. Глухова [7, с. 22], називають такі: детальне визначення кінцевого результату; поділ процесу його досягнення на послідовні взаємопов'язані етапи; поетапне виконання певних дій; однозначність виконання в технології процедур, операцій; можливість використання технології іншою людиною після спеціального навчання.

Розробники технологій стверджують, що процес діяльності тільки тоді можна називати технологією, якщо він заздалегідь прогнозований, визначені кінцеві властивості продукту й засоби його одержання, цілеспрямовано сформовані умови для проведення цього процесу, і він “запущений” [12, с. 246–247]. Технологія має певні ознаки, які ми враховували при розробці технологій розвитку емоційного інтелекту, а саме: універсальність (можливість застосування на різних за специфікою об'єктах для розв'язання подібних або таких, що часто виникають, завдань); конструктивність (націленість на вирішення конкретних проблем перевіреними та обґрунтованими способами); результативність (орієнтація на кінцевий результат, що перевіряється); оперативність (можливість реалізувати технологію в оптимальний термін); відносна простота (наявність проміжних етапів і операцій, доступність для фахівця певної кваліфікації); надійність

(наявність деякого запасу міцності, механізму, що дублюється); гнучкість (здатність до адаптації в умовах, що змінюються) [11, с. 151–152].

Під час розробки технологій розвитку емоційного інтелекту враховано багато факторів, які містять і соціальний аспект, зокрема, такі, які запропоновані В. Плишевським: особисті якості студента, що можуть забезпечити його ідентифікацію (ступінь усвідомлення соціальних норм, адекватність самовизначення, напруженість внутрішнього життя й заглибленість у себе), індивідуалізацію (емоційну замкнутість, розумність і здатність до контролю, відповідальність, сміливість, заповзятливість), персоналізацію (чуйність та відкритість, домінантність почуттів і схильностей, організаторські здібності, самодостатність, самостійність, спрямованість на справу, високий рівень мислення) [9, с. 42]; особливість ситуації, що в одних випадках вимагає застосування конкретної технології, а в інших – комплексного використання всіх відомих способів, прийомів, методик; орієнтація на відносини “суб’єкт-суб’єкт”, “суб’єкт-об’єкт”, “суб’єкт-процес”, “суб’єкт-результат”, “суб’єкт-умови”, “суб’єкт-засіб” тощо; професіоналізм спеціаліста, який впроваджуватиме цю технологію; практично-дієвий підхід, що враховує історично сформовані системи суспільної та соціально-педагогічної практики, різні типи й напрями соціалізації, форми регульованої та самостійної діяльності; внутрішній психологічний стан людини, який визначається емоційними переживаннями [11, с. 150–151].

Л. Виготський [3, с. 92], аналізуючи вчення К. Бюлера, який експериментально довів, яке вагоме місце посідають емоції в розвитку різних психічних процесів, по суті, показує загальну технологію розвитку емоцій та їх зв’язку з інтелектом людини, не називаючи цей процес технологією. К. Бюлер схематично розділяє розвиток поведінки людини залежно від прояву емоцій та інтелекту на три стадії: інстинкт, дресура, інтелект, – послідовне проходження яких людиною показує тісний взаємозв’язок емоцій та інтелекту, хоча не називає цей процес розвитком емоційного інтелекту.

Так, на першій стадії – інстинкт – задоволення є кінцевим результатом. Це момент, який характеризує інстинктивні процеси, пов’язані з голодом, спрагою тощо. Перші моменти насичення супроводжуються вираженою ознакою задоволення, але в міру завершення інстинктивного акту настає емоційне переживання, яке лежить у кінці інстинктивної діяльності.

Друга стадія, за К. Бюлером, – дресура, тобто функціональне задоволення, коли людина одержує задоволення не стільки від кінцевого результату, скільки від самого процесу діяльності: тут задоволення перемістилося з кінця до його змісту, до самого процесу функціонування.

Третю стадію – інтелект – К. Бюлер характеризує як таку, яка пов’язана з емоційним очікуванням задоволення, тобто емоційним переживанням, яке виникає на початку самого процесу, коли ні результат дії, ні саме виконання дії не є центральним пунктом у цілісному переживанні людини, а коли цей центральний пункт переміщується на самий початок.

На основі аналізу досліджень К. Бюлера, Л. Виготський робить два важливих висновки. Перший полягає в тому, що задоволення, яке людина одержує в самому процесі діяльності, є необхідним біологічним моментом для вироблення навички, для якої потрібно, щоб сама діяльність, а не її результати знаходила в собі весь час підтримувальний стимул. За цих умов діяльність перетворюється на інтелектуальну, тому що вона характеризується такою організацією емоційного життя, коли людина виражає емоційне переживання на початку цієї діяльності; саме задоволення приводить тут у рух діяльність людини по-іншому, ніж на перших двох стадіях.

Другий важливий висновок полягає в тому, що емоційні процеси не є осілими, а ключовими в нашому житті; вони не мають закріпленого раз і назавжди місця. Рух від кінцевого задоволення до одержання задоволення перед початком виконання дій – це тільки надзвичайно часткове вираження всієї багатогранності емоційного життя, з якого складається реальний зміст розвитку емоційного життя людини й впливає на її соціальні зв'язки.

Відповідаючи на запитання, чому інтелектуальні переживання людини виявляються у формі сильних емоційних переживань, Л. Виготський спирається на дослідження К. Левіна [3, с. 98], який довів, що афект входить до будь-якої структури, з якою він пов'язаний, що емоційна реакція не може зустрічатися в ізольованому вигляді, що вона є своєрідним результатом цієї структури психічного процесу, що емоційні реакції можуть виявлятися як у зовнішніх рухах (наприклад, у спорті), так і внутрішньо (наприклад, у шахматній грі). Таким чином, можна зробити висновок про те, що центр емоційного життя людини переноситься від немозкового механізму в мозковий, тобто емоції тісно пов'язані й зумовлені інтелектуальною діяльністю людини, що черговий раз доводить правомірність дослідження емоційного інтелекту як окремого виду інтелекту. Зокрема, у випадку розвитку розуміння й контролю власних емоцій, І. Оришкевич [8, с. 24] пропонує таку технологію:

1. Не зациклюватись на негативних емоціях, а спробувати “перемкнути” свої думки на інші справи.
2. Якщо людина дуже знервована або відчуває якусь провину, сором чи щось інше, треба спробувати знайти причину цього стану і розібратися в ній.
3. Якщо поганий настрій, то можна звернутися до друзів, знайомих по допомогу, а не тримати негативні почуття в собі.
4. Якщо все ж переповнюють негативні емоції й людина не знає, як їх позбутися, то треба спробувати пожартувати над собою, сказати собі, що це не варто здоров'я.

Т. Тимофєєва [13], спираючись на дослідження Д. Гоулмана і його висновок про те, що людина стає успішною не стільки завдяки логічному інтелекту (IQ), скільки завдяки емоційному інтелекту (EQ), а також враховуючи те, що кожна людина народжується з обов'язковим потенціалом емоційної сенситивності, емоційної пам'яті, емоційної обробки інформації,

емоційного навчання, доводить, що ці чотири вроджені компоненти емоційного інтелекту можна успішно розвивати з дитячого віку й називає два блоки занять: теоретичний і практичний. Вони характерні для роботи з людьми будь-якого віку, що доводить соціальну зумовленість емоційного інтелекту. Зокрема, у роботі зі студентською молоддю, яка має свої особистісні та професійно спрямовані особливості, до цих блоків можуть бути включені:

- до теоретичної частини: ознайомлення студентів з поняттям, сутністю, змістом емоційного інтелекту та його роллю в професійній діяльності будь-якого спеціаліста;

- до практичної частини: діагностування студентів з виокремлених компонентів емоційного інтелекту з метою виявлення рівня їх розвитку на даний час; розробка системи вправ, спрямованих на розвиток тих складових емоційного інтелекту, які розвинуті слабо, з наступним обговоренням результатів роботи студентів для усвідомлення ними того, наскільки поліпшується їх рівень здатності розуміти, аналізувати, контролювати, регулювати власні емоції та емоції інших, успішно їх використовувати для досягнення успіхів у професійній діяльності, у спілкуванні, у взаємодії з іншими людьми.

Під час розробки технологій розвитку емоційного інтелекту ми враховували думку Р. Кашапова про необхідність включення в технології спонукання студентів до аналізу власних суджень і буденних уявлень, які допомагають знаходити причини багатьох емоційних переживань, що дає змогу людині впоратись з несприятливими емоційними станами, бо часто причинами хвилювань бувають думки або інтерпретація подій, які й не повинні були її турбувати як такі. Так трапляється у випадку, коли людина не здатна логічно мислити, бо люди, які вміють чітко визначити сутність проблеми, здатні знаходити вихід із ситуації спокійно, без зайвих хвилювань [6, с. 392]. А якщо ситуація стосується іншої людини, то вони здатні емоційно позитивно відгукуватись на переживання інших людей, тобто виявляти емпатію відповідно до ситуації [10, с. 232]. Причому в процесі підготовки студентів до ефективної професійної діяльності слід розвивати різні форми емпатії: емоційну, когнітивну й соціальну [5, с. 622–625].

Емоційна форма емпатії, як правило, виникає при безпосередньому сприйнятті переживань іншої людини та в ситуації її неблагополуччя виявляється як сум, печаль, співчуття. Емпатійне переживання може бути з будь-яким знаком емоційного стану суб'єкта. При переживанні задоволеності, радості людина не так гостро потребує емоційного чи ділового відгуку, ніж у тому випадку, коли відчуває неблагополуччя.

Когнітивна емпатія до інших людей дає змогу впоратись з важкими переживаннями. Чим тісніші зв'язки між людьми (наприклад, друзями, рідними), тим більша емпатія можлива між ними, доводить В. Крисько [5, с. 624–625], вона є дієвою й результативною. Емпатія притаманна гуманній

людині у випадку з незнайомими людьми, а у випадку близьких стосунків вона найбільш очевидна.

Соціальна емпатія виступає як механізм соціального сприйняття, тобто емоційне співчуття іншій особі, яке виявляється у формі відгуку однієї людини на переживання іншої людини. Соціальна емпатія заснована на здатності людини уявляти собі, що переживає інша людина, як вона оцінює навколишній світ.

Емпатія як феномен міжособистісного контакту безпосередньо регулює стосунки людей і визначає моральні якості людини. У процесі емпатійної взаємодії формується така система цінностей, такий соціальний капітал, які в подальшому визначають поведінку особистості щодо інших людей, що надзвичайно важливо в професійній діяльності.

Соціальний капітал ми трактуємо як здатність розумно використовувати емоції в спілкуванні та взаємодії з людьми, засновані на соціальній емпатії. У зв'язку із цим психологи Західної Європи, аналізуючи соціальну емпатію, відзначають два моменти. По-перше, позитивне ставлення до іншої особи означає визнання цієї особистості в її цілісності. Разом з тим, подібні відносини не виключають негативної реакції суб'єкта на те, що його партнер по спілкуванню чи по роботі переживає й відчуває в цей час. По-друге, відчуваючи емпатію щодо іншої людини, суб'єкт може залишатися емоційно нейтральним: жити деякий час начебто у світі переживань і почуттів іншої людини, не виражаючи ні позитивних, ні негативних суджень про неї. Однак експерименти в галузі розуміння людини людиною, проведені російськими вченими, довели, що люди завжди тією чи іншою мірою виявляють емоційне ставлення до іншої людини, на основі чого вони роблять висновок про те, що людській психіці притаманна єдність свідомості й переживання, афекту та інтелекту, тобто відображення дійсності завжди знаходить відбиток у свідомості через афективне ставлення до неї [5, с. 624].

Аналіз наукової літератури з проблеми розвитку емоцій дає підстави стверджувати, що емоції відіграють важливу роль у життєдіяльності людини та в професійній діяльності зокрема. У вищеназваних підходах доводиться необхідність звернути увагу на можливості розвитку емоцій та шляхів їх використання у практичній діяльності, але не пропонується чіткої технології розвитку емоційного інтелекту як окремого виду, який є складовою соціального капіталу особистості. Обґрунтувавши необхідність розвитку емоційного інтелекту студентів як важливої складової їх підготовки до професійної діяльності й напрацювання соціального капіталу, ми пропонуємо чітку технологію розвитку емоційного інтелекту під час вивчення студентами конкретних навчальних дисциплін, наприклад, "Конфліктологія". Курс "Конфліктологія" збагачено знаннями і практичними вправами для напрацювання досвіду використання емоційного інтелекту

при розв'язанні чи запобіганні конфліктам, перевірено ефективність цієї роботи. Технологія вивчення цього курсу побудована таким чином:

- 1) оволодіння теоретичним матеріалом з конкретної теми відповідно до програми, де окремим пунктом у переліку питань є питання емоційно-когнітивного характеру та причетності емоційного інтелекту до визначення сутності, змісту, структури, шляхів розв'язання чи запобігання конфліктам;
- 2) виконання завдань до кожної теми, пов'язаних із самодіагностуванням студентів, для виявлення ними власного рівня розвитку того аспекту емоційного інтелекту, на який зроблено наголос при вивченні цієї теми;
- 3) поряд з діагностиками до кожної теми в навчальному посібнику є перелік вправ, виконання яких дає змогу студентам реально відчувати рівень своїх здатностей у розв'язанні конкретних конфліктних ситуацій, краще усвідомити цінність знань з емоційного інтелекту, напрацювати досвід його доцільного застосування в запропонованих конфліктних ситуаціях;
- 4) оцінювання рівня знань з емоційного інтелекту й набуття досвіду їх використання відбувається шляхом самоаналізу студентами своїх дій під час розв'язання запропонованих у навчальному посібнику вправ та конфліктних ситуацій або запропонованих самими студентами;
- 5) підсумки аналогічної роботи студентів щодо цінності емоційного інтелекту для розв'язання конфліктів і можливих ускладнень підбивають на практичних заняттях після обговорення варіантів розв'язання конкретних конфліктних ситуацій у тих чи інших умовах та можливих їх наслідків; аналізують напрацьований соціальний капітал.

Більш чітко технологію розвитку емоційного інтелекту під час вивчення курсу “Конфліктологія” подано на рисунку.

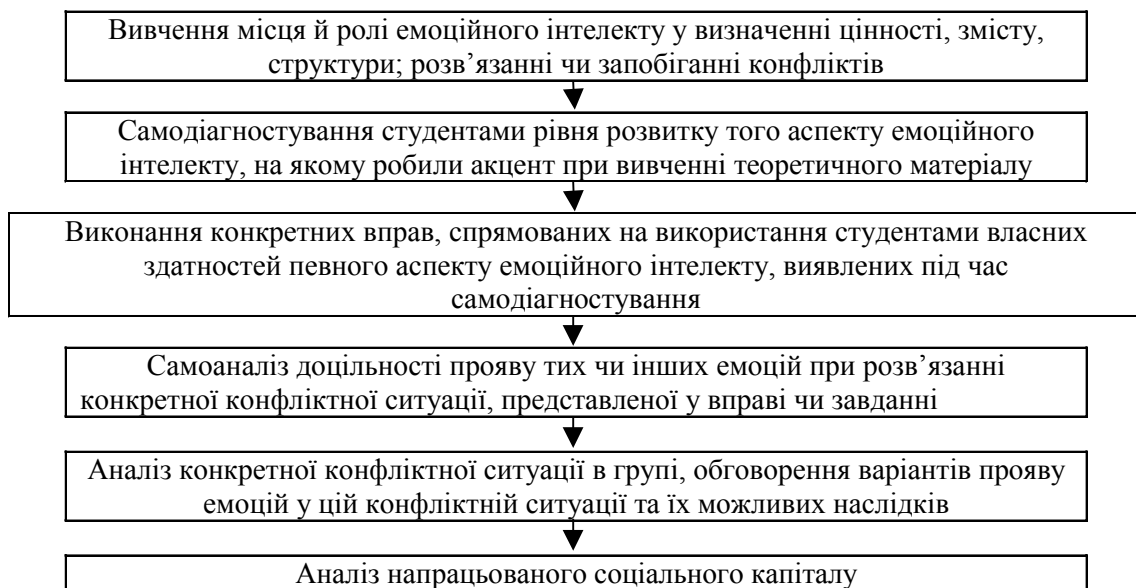

Рис. 1 Соціальна технологія розвитку емоційного інтелекту в процесі вивчення дисципліни “Конфліктологія”

Вивчення навчального курсу “Конфліктологія” за наведеною технологією сприяло тому, що студенти чітко усвідомили: по-перше, цінність емоційного інтелекту для розв’язання конфліктів будь-якого характеру (професійноспрямованих, міжособистісних, міжгрупових, міжнародних тощо); по-друге, необхідність глибоких теоретичних знань про особливості його розвитку; по-третє, силу впливу індивідуальних особливостей особистості на цей розвиток; по-четверте, важливість вибору настільки доцільного варіанта технології конструктивного розв’язання конкретного конфлікту, щоб запобігти виникненню можливих негативних наслідків у близькому чи далекому майбутньому; по-п’яте, значущість уміння вибудовувати стратегію й тактику переговорів таким чином, щоб не ускладнювати стосунки між сторонами, що конфліктують, не вдаватися до небажаних маніпуляцій і розв’язати конфлікт на користь обох сторін.

Встановлено, що соціально-технологічне забезпечення розвитку емоційного інтелекту досить різнобічне, тому розвиток конкретних здатностей, які входять у його зміст, потребують своєрідних технологій, але існують спільні ознаки будь-яких технологій: загальні риси, фактори, параметри, позитивні емоційні переживання та аналогічні форми емпатії.

Висновки. Студентська молодь визначає соціально-економічний і духовний потенціал суспільства як найбільш чутливий до всіх соціальних перетворень. Професійно-пізнавальна діяльність студентів тісно пов’язана з духовними, емоційними пошуками й вимагає розумних проявів емоцій та розвитку доброзичливих соціальних стосунків, які сприяють накопиченню професійно-цінного соціального капіталу.

Практична професійна діяльність передбачає застосування професійно виправданих технологій у кожному конкретному випадку. При розробці технологій розвитку емоційного інтелекту необхідним є врахування соціального аспекту. Це продемонстровано на прикладі вивчення курсу “Конфліктологія”. Встановлено, що соціально-технологічне забезпечення розвитку емоційного інтелекту необхідне для розвитку конкретних здатностей керувати власними емоціями в спілкуванні та взаємодії в процесі розв’язання конфліктів і здійснення переговорів з конструктивними наслідками.

Список використаної літератури

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2003. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 344 с.
2. Большой толковый социологический словарь (Collins) : пер. с англ. – Москва : Вече : АСТ, 2001. – Т. 2 (П – Я). – 528 с.
3. Выготский Л. С. Лекции по психологии / Л. С. Выготский. – Санкт-Петербург : Союз, 2006. – 144 с.
4. Гройсман А. Л. Самовнушение и психическая саморегуляция / А. Л. Гройсман // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 7. – С. 27–36.
5. Крисько В. Г. Социальная психология : словарь-справочник / В. Г. Крисько. – Москва : Харвест : АСТ, 2001. – 688 с.

6. Курс практической психологии или как научиться работать и добиваться успеха : учеб. пособ. / автор-состав. Р. Р. Кашапов. – Екатеринбург : АРД ЛТД, 1996. – 444 с.
7. Никитина Н. И. Методика и технология работы социального педагога : учеб. пособ. для студ. пед. училищ и колледжей, обучающихся по специальности “Социальная педагогика” / Н. И. Никитина, М. Ф. Глухова. – Москва : Гуманитарн. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 399 с.
8. Оришкевич В. М. Вміння контролювати свої емоції / В. М. Оришкевич // Психолог. – 2008. – № 2 (290). – С. 23–25.
9. Плишевский В. Г. Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе / В. Г. Плишевский. – Москва : Социально-технологический ин-т МГУС, 2001. – 95 с.
10. Психология личности: тесты, опросники, методики / авт.-состав.: к. п. н., доцент Н. В. Киршева, Н. В. Рябчикова. – Москва : Геликон, 1995. – 236 с.
11. Соціальна педагогіка: теорія і технології : підручник / за ред. У. Д. Звереві. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
12. Соціальна робота: технологічний аспект: навч. посіб. / за ред. А. Й. Капської. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
13. Тимофеева Т. Дорога до успіху. Розвиток емоційного інтелекту дитини / Т. Тимофеева // Психолог. – 2008. – № 9 (297). – С. 12–14.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014.

Зарицкая В. В. Социальная технология развития эмоционального интеллекта как составляющая социального капитала

В статье раскрываются сущность и содержание социальной технологии развития эмоционального интеллекта студентов как составляющей их социального капитала на основании характеристики, анализа понятия и сущности технологии как таковой, ее основных параметров, черт, факторов влияния на развитие эмоций и их связи с интеллектом, особенностей развития эмоций в процессе подготовки студентов к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: технология, эмоциональный интеллект, социальная технология развития эмоционального интеллекта, социальный капитал.

Zarytska V. Social Technologies for Development of Emotional Intelligence as a Component of Social Capital

The article reveals the essence and meaning of social technology for development of emotional intelligence of students as part of social capital on the basis of performance, analysis of the concept and nature of the technology itself, its basic parameters, characteristics, factors of influence on the development of emotions and their relation to intelligence features of emotions in preparing students for professional careers.

Professional students' cognitive activity is closely connected with the spiritual, emotional and requires reasonable search of emotions and social development of friendly relations that contribute to the accumulation valuable professional and social capital.

Practical professional activity involves the use of professional and reasonable technology in each case. With technology development of emotional intelligence is necessary to pay attention of the social aspect, that was shown in studying the course of “Conflictology”.

Key words: technology, emotional intelligence, social technology for developing emotional intelligence, social capital.

УДК 316

С. Л. КАТАЕВ

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОБЩЕСТВА В СВЕТЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ

Факторами, которые вызвали украинскую революцию и вооруженное противостояние на Донбассе, является состояние депрессии в обществе, наличие острых социальных дисфункций в Украине, вызванных систематическим нарушением прав и свобод граждан со стороны государства, высоким уровнем коррупции, отказом правящей элиты от европейской интеграции. Эти факторы вызвали необходимость смены элиты, процесс которой вызвал острое силовое противостояние. Объяснение событий, происходящих в Украине, возможно с позиций теории элит В. Парето, теории дисфункций Р. Мертона и других социологических теорий.

Ключевые слова: социология, украинская революция, вооруженный конфликт на Донбассе, Вильфредо Парето, Роберт Мертон.

Наиболее важными аспектами социально-политической ситуации в современной Украине является смена элит и вооруженное противостояние на Донбассе. Для анализа этих явлений можно использовать классические социологические теории. В частности, это функционалистские теории Т. Парсонса и Р. Мертона, теория циркуляции элит В. Парето.

Цель статьи – применить теоретические положения социологических теорий для анализа социально-политических проблем украинского общества.

Ведущие украинские социологи принимают участие в обсуждении современной ситуации на Донбассе и причин украинской революции. Можно упомянуть публикации таких социологов как: И. Кононов, А. Антипович, И. Бекешкина, Е. Копатько. Эти проблемы активно обсуждались на Львовском социологическом форуме и Харьковских социологических чтениях.

События последних месяцев в Украине очень часто именуют украинской революцией. Рассмотрим, в каком смысле можно использовать этот термин. Является ли это просто яркой метафорой или все же наименованием серьезных социальных перемен?

Революция в марксистском понимании означает смену общественно-экономической формации, изменение производственных отношений, коренную ломку социального строя. Ничего подобного в результате украинской революции не произошло. Как была в Украине частная собственность, так она и осталась. Неоднократно новой властью провозглашался тезис о незыблемости частной собственности. Таким образом, если руководствоваться марксистской теорией социальной революции, события в Украине нельзя назвать революцией.

Но классическая социология располагает и иными теориями революции. В условиях идеологического и методологического плюрализма можно исполь-

зовать иные, немарксистские теории социальных преобразований. Одной из таких теорий является теория циркуляции элит итальянского социолога первой трети XX в. Вильфредо Парето. Рассмотрим основные положения этой теории и проанализируем в свете данной теории украинскую революцию.

Теория циркуляции элит призвана объяснить стремление общества к динамическому социальному равновесию. Согласно ей, в обществе есть две группы элит: правящий класс, который возглавляется властвующей элитой, и неправящий класс (контрэлита). Инструментом управления общества являются согласие и сила. Обществом правит элита. Элита стремится включить в правящий класс узкий круг своего общения. Элита теряет свои социальные корни и становится замкнутой кастой, а на смену ей приходит контрэлита. Момент смены элит у В. Парето называется революцией.

Именно этот процесс и произошел в Украине. Произошла смена элит: контрэлита заняла место правящей элиты, насильственно свергнув последнюю.

Есть разные представления о сущности элит. Можно выделить по крайней мере две основные, которые резко противостоят друг другу. Согласно одной из теорий, к элите принадлежит лучшая часть общества, обладающая властью. Это может быть элита финансовая, административная, политическая, научная и т. д. Согласно другой теории, к элите могут принадлежать только люди, обладающие высокими духовными качествами, — это духовные аристократы. Важнейшим качеством такой элиты является способность интересы общества ставить выше личных интересов.

Разновидность подобной теории разрабатывал В. Парето. Он считал, что к элите могут принадлежать только те люди, которые обладают соответствующими врожденными психологическими (интеллектуальными и организационными) качествами. Вместе с тем, он отмечает, что социальные условия не всегда способствуют тому, чтобы все люди, имеющие подобные врожденные психологические свойства, могли войти в правящую элиту общества. Те из них, кто по тем или иным причинам не может войти в правящую элиту, составляют контрэлиту. Правящая элита, считает В. Парето, охраняет свою структуру и привилегии с тем, чтобы передать их по наследству. В результате ухудшается состав элиты, поскольку нет отсева (устранения) людей нетворческих, неинициативных, вообще неспособных. Когда этот процесс выходит за рамки меры, контрэлита при поддержке масс свергает власть прежней элиты и устанавливает собственное господство. Этот цикл может повториться точно так же и с ней и, как правило, считает В. Парето, повторяется, поскольку имеет место циркуляция элит в истории.

Приведем краткую цитату из работы В. Парето, где в сжатом виде излагается его теория: “Феномен новых элит, которые в ходе непрерывной циркуляции, возникая в низших стратах общества, поднимаются в его высшие страты, там захватывают себе пространство и впоследствии приходят в упадок, вымываются и исчезают, представляет собой один из са-

мых важных исторических фактов, и его необходимо принять во внимание, чтобы понять крупные социальные движения” [1, с. 269].

Самое важное, чем отличаются правящая элита и контрэлита, это структура приоритетов, мотивов социального действия. Представители правящей элиты исходят из соображений сохранения и закрепления своего положения, своего социального статуса и привилегий. Они теряют чувство нового, не способны к реальным изменениям в обществе ради интересов этого общества. Представители контрэлиты исходят в своей политической деятельности из внутренних потребностей общества в переменах. Контрэлита – носительница нового.

Пользуясь более детальными пояснениями В. Парето, проанализируем произошедшие события в Украине. В. Парето рассуждал абстрактно, называя условно действующие в обществе социальные силы буквами А, В, С, Д, где А – правящая элита, В – контрэлита, С – массы, Д – новая элита, которая раньше была контрэлитой, а после революции стала правящей элитой.

Пусть А – это элита, которая в недавнем прошлом находилась у власти, в нашем случае – это власть, олицетворяемая бывшим президентом В. Януковичем. В – элита, которая оттеснила от власти элиту А, чтобы самой занять её место. В нашем случае – это майдан, партии, объединённые в парламентскую коалицию: С – остальная часть населения, включающая неадаптированных людей, тех, кому недостает энергии, характера, ума, одним словом – людей, оставшихся вне элиты. В нашем случае – это часть населения Украины, наблюдающая за происходящими событиями по телевизору.

Бывшая правящая элита использовала антимайдан, “титушек”, “беркут” и т.п. Контрэлита использовала силы майдана и тех, кто симпатизировал ему.

Далее цитата В. Парето: “Одни С были бы беспомощны, как армия без командиров; они приобретают значимость и вес только тогда, когда их возглавляют А или В. Очень часто и даже почти всегда именно В оказываются во главе их, в то время как А усыпляют себя надеждами на собственную безопасность и презирают С. Впрочем, именно В могут лучше прельстить и привлечь к себе С именно потому, что они не обладают властью и их обещания рассчитаны на более долгий срок. Однако А иногда мечтают опередить В, в надежде на то, что им удастся угодить С мнимыми уступками, не делая их слишком реальными. Если В постепенно занимают места, принадлежащие А, благодаря медленной инфильтрации, если социальная циркуляция не прерывается, то С лишаются лидеров, которые могли бы побудить их к бунту, и наблюдается период процветания. Но обычно А стремятся противодействовать этой инфильтрации, однако такое противодействие может оказаться неэффективным, порождая лишь недовольство и не давая ощутимого результата. Если такое противодействие эффективно, то В могут захватить власть, только сразившись с А и обратившись к помощи С. Когда успех окажется на их стороне, В захватят власть и начнет формироваться новая элита Д, которая по отношению к В сыграет ту же роль, которую прежде играла элита В по отношению к элите А” [1, с. 270–272].

Причиной смены элит является созревание условий для циркуляции элиты. Важным условием этого процесса является насыщение властвующей элиты элементами, препятствующими дальнейшему развитию общества. Другим условием является созревание контрэлиты, которая сконцентрировала достаточно ресурсов для взятия власти. Среди этих ресурсов ключевыми являются количество людей, способных для активной политической деятельности, и готовность социального окружения поддержать контрэлиту в ее стремлении заменить прежнюю властвующую элиту.

Таким образом, теоретически события, произошедшие в последние месяцы в Украине, – это процедура смены элит, которая, согласно теории В. Парето, и является революцией.

Отметим также следующее обстоятельство. С помощью своей теории В. Парето объяснял и оправдывал приход к власти Б. Муссолини. Любая революция, по К. Марксу или по В. Парето, сопровождается значительной социальной платой: сильнейшей социетальной травмой, образующей глубокий шрам на исторической памяти общества, падением жизненного уровня и ухудшением общего социального состояния людей. На наш взгляд, еще лет десять Украина будет приходить в себя от нынешних социальных потрясений.

В определенном смысле общественно-экономический кризис, который переживает в настоящее время Украина, имеет дисфункциональное значение и может рассматриваться как системное дисфункциональное явление. Дисфункции могут быть как детерминантами кризиса, так и последствиями его. Под кризисом понимается неспособность (или частичное нарушение способности) системы выполнять свои основные функции.

Дисфункция – это свойство определенного действия, что способствует разрушению системы, препятствует действию других функций. Дисфункция приводит к дестабилизации системы, уменьшению ее жизнеспособности. Дисфункциональные явления (коррупция, нарушение прав и свобод граждан) оказывают негативное влияние на социальную систему, нарушают ее целостность, мешают ее положительной деятельности. Дисфункции уменьшают адаптацию или приспособление системы к определенным изменениям, снижают работоспособность системы. Понятие дисфункции предложил Р. Мертон для совершенствования структурно-функциональной модели общества Т. Парсонса.

Проявлением дисфункции является ненадлежащее осуществление основных функций социальной системы, например выборочное применение законов. Дисфункции опасны для конкретных субъектов, лиц и организаций, являющихся жертвами некачественного выполнения определенных функций. Они влекут за собой негативные последствия на социетальном уровне, снижая потенциал социальной системы в ее противодействии хаосу, дегуманизации, варваризации общества. Естественным для процесса изменений является временное возникновение дисфункций, кризиса, девиации, деструкции.

Дисфункции могут возникать в случаях несоответствия социокультурных, экономических, политических и других предпосылок для полно-

ценного осуществления реформ, осуществляемых в обществе, как это произошло на пути Украины к евроинтеграции.

В определенном смысле дисфункции могут рассматриваться как факторы, способствующие развитию, социальным изменениям. Одним из механизмов социальных изменений благодаря дисфункциям является деконструкция. С её помощью система перенастраивается, обновляется или, говоря языком информационных технологий, перезагружается и становится более пригодной для функционирования в новых условиях существования. Под деконструкцией понимается диалектическое разрушение системы с одновременным и последующим ее восстановлением уже с другими свойствами и качествами. Под диалектическим разрушением понимается не уничтожение системы, а ее коренное переоснащение, существенное переоборудование основных структур. Именно такой тип деконструкции свойственен украинской революции.

Накануне революции украинское общество находилось в состоянии глубокой депрессии. Депрессия социума – это депрессивное состояние общества, массовое депрессивное самочувствие социума.

Социальная депрессия – это депрессия, вызванная социальными причинами, бедностью, безработицей, дефицитом общения, массовым нарушением прав и свобод личности, политическое бесправие социума.

Временное измерение депрессии – это уничижительное отношение к истории, негативное переживание исторического прошлого: голодомора, войны, террора и депрессивное видение будущего, пессимизм, ожидание конца света и т. п.

Пространственное измерение депрессии – это ощущение себя на периферии жизненного мира, пространства социальных отношений, расположение на периферии жизненного пространства, провинция, с самоощущением отодвинутости от центра мировых событий.

Субъективная социальная депрессивность – ощущение неполноценности своего жизненного статуса, социального положения, ущербности, жертвой несправедливости, загнанности.

Объективная депрессия – это реальный недостаток жизненных благ, ограниченность материальных и иных ресурсов и возможностей реализоваться.

Объективная и субъективная депрессии далеко не всегда совпадают. Бывает, что на фоне объективной депрессии человек ощущает оптимизм, веру в лучшее будущее, легко переносит недостаток жизненных благ, не комплексует по поводу своей бедности, радуется жизни и умеет находить позитивные впечатления.

А может быть и наоборот. При благоприятных объективных обстоятельствах человек может ощущать уныние, пессимизм, потерянность жизненной перспективы и поэтому находиться субъективно в депрессии.

Депрессия психологически предшествует социальному взрыву, так как социум чувствует в депрессии угрозу своему существованию. Состояние апатии и депрессии в Украине сменилось вооруженным противостоянием власти и оппозиции, элиты и контрэлиты.

Ослабление государства из-за противостояния элит привело к усилению сепаратистских настроений на востоке Украины.

Одной из причин войны на украинском востоке является конфликт исторической памяти по поводу личности С. Бандеры, ментальная эпидемия, зараженность вирусами мемов. Все это инспирируется, поддерживается информационной войной со стороны России и пророссийских журналов на Донбассе.

Обратим внимание, что в Запорожье не возникло резкого противостояния с центральной властью, хотя, как и в Донбассе, Луганске “бандеровцы” здесь воспринимаются враждебно. Дело в том, что благодаря отсутствию информационных провокаций в данном регионе запорожцы не поверили, что к власти в Киеве пришли “бандеровцы”. Значимо также то, что в данном регионе важным фактором украинской идентичности является принадлежность к предкам запорожских казаков. На Донбассе существует острый дефицит основ для украинской идентичности, фактически в исторической памяти жителей Донбасса мало что сохранилось значимого для такой идентичности. А вот такие мемы, как “бандеровцы”, оказались сильнее украинских идентификационных мемов, вроде “запорожских казаков”.

Мемы могут вызвать “ментальную эпидемию”, формируя устойчивые образцы в сознании авторитарной личности. Мемы образуют симбиоз эмоций, информации, установок определенного типа. Так, мем “бандеровец” тут же воспроизводит в сознании жителя востока Украины образ врага, украинца из Западного региона, националиста.

В мемфонд Донбасса входят также мем “фашистская хунта”, который тоже является элементом исторической памяти, оставшийся с советских времен, когда это выражение использовалось для клеймения политических режимов Чили во времена Пиночета, Португалии во времена Салазара и т. п.

Подобно вирусу мем распространяется в массовом сознании и порождает ментальную эпидемию. Мем “бендеровец” является частью конфликта исторической памяти между востоком и западом Украины. Этот конфликт переносится на современную почву, порождая взаимную ненависть между ополченцами Донбасса и бойцами антитеррористической операции.

Мемы особенно сильно воздействуют на людей, которые не привыкли рефлексировать по поводу мотивов своих поступков, влияют на толпу, а также на тех, кого Т. Адорно называл авторитарными личностями.

Власть толпы, или охлократия, господствует в оккупированных ополченцами непризнанных республиках Донецка и Луганска. Охлократия сопровождается хаосом, насилием, отсутствием условий для безопасной жизни. Охлократия действует не в интересах всего народа, а в интересах стихийной толпы, лишённой субъектности. По мнению Аристотеля, охлократия не может существовать долго. Но она неизменно сменяется тиранией. Только жесткая власть, с помощью насилия способна сломить сопротивление охлократии. Она глуха к доводам рассудка и может быть подчинена только страху.

Доводы рассудка и разума не слышат также люди, охваченные ментальной эпидемией. Напротив, они будут еще более ожесточены перед разумными аргументами, настраивая себя на месть и насилие.

Выводы. Таким образом, факторами, которые вызвали украинскую революцию и вооруженное противостояние на Донбассе, являются состояние депрессии в обществе, наличие острых социальных дисфункций в Украине, вызванные систематическим нарушением прав и свобод граждан со стороны государства, высокий уровень коррупции, отказ правящей элиты от европейской интеграции. Эти факторы вызвали необходимость смены элиты, процесс которой вызвал острое силовое противостояние. Вооружённое противостояние на Донбассе вызвано цивилизационным расколом между жителями востока и запада Украины, информационной войной, властью охлократии на Донбассе, которую поддержала оружием и другими средствами Россия.

Список использованной литературы

1. Парето В. Социалистические системы / Вильфредо Парето // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. – Москва : Университет, 2002. – Ч. 1. – С. 269–272.
2. Мертон Р. К. Явные и латентные функции / Р. К. Мертон // Американская социологическая мысль : Тексты / под ред. В. И. Добренко. – Москва : Изд-во Международного ун-та бизнеса и управления, 1996. – 560 с.

Статья поступила в редакцию 07.08.2014.

Катаев С. Сучасний стан суспільства в світлі соціологічної теорії

Факторами, які викликали українську революцію й збройне протистояння на Донбасі, є стан депресії в суспільстві, наявність гострих соціальних дисфункцій в Україні, викликаних систематичним порушенням прав і свобод громадян з боку держави, високим рівнем корупції, відмовою правлячої еліти від європейської інтеграції. Ці фактори викликали необхідність зміни еліти, процес якої викликав гостре силове протистояння. Пояснення подій, що відбуваються в Україні, можливе з позицій теорії еліт В. Парето, теорії дисфункцій Р. Мертона та інших соціологічних теорій.

Ключові слова: соціологія, українська революція, збройний конфлікт на Донбасі, Вільфредо Парето, Роберт Мертон.

Kataev S. Current Status of the Company in the Light Sociological Theory

The events of recent months in Ukraine are very often referred to as the Ukrainian revolution. In the article, in what sense can we use this term. Is this just a vivid metaphor, or still the name of serious social change?

The factors that caused the Ukrainian revolution and the armed opposition in the Donbas is a state of depression in the community, the presence of acute social dysfunctions in Ukraine caused by the systematic violation of the rights and freedoms of the citizens of the state, high levels of corruption, the refusal of the ruling elite of European integration. These factors have necessitated the change of elites, the process that was highly violent confrontation.

The reason for the change of elites is the maturation of the conditions for the circulation of elites. An important condition for this process is the saturation of the ruling elite of barriers to the further development of society. Another condition is the maturation of the counter-elite, which concentrated enough resources to take power. Among these resources is the key number of people able to political activity and willingness of the social environment to support the counter-elite in its quest to replace the former ruling elite.

Explanation of the events taking place in Ukraine is possible from the standpoint of the theory of elites Pareto theory dysfunction R. Merton and other sociological theories.

Key words: sociology, ukrainian revolution, the armed conflict in the Donbas, Vilfredo Pareto, Robert Merton.

УДК 316: 305

Ю. П. КОВАЛЕНКО

ВНУТРІШНЬОРОЛЬОВИЙ КОНФЛІКТ ПРАЦЮЮЧОЇ ЖІНКИ-МАТЕРІ ЯК ПРОБЛЕМА ЖІНКИ ХХІ СТ.

Статтю присвячено визначенню поняття “роль”. Розкрито аспекти, з яких складається соціальна роль. З’ясовано наслідки одночасного виконання декількох ролей, що можуть стати причиною виникнення рольового внутрішньоособистісного конфлікту. Висвітлено основні проблеми рольового конфлікту працюючої жінки-матері. Виділено пропонувані дослідниками ефективні стратегії зниження рольового конфлікту в працюючих жінок-матерів.

Ключові слова: роль, соціальна роль, особистість, рольовий конфлікт, індивід, поведінка, внутрішньоособистісний конфлікт, жінка-мати.

За весь період свого життя особистість пов’язана з виконанням великої кількості ролей, діапазон і кількість яких зумовлені різноманіттям соціальних груп, видів діяльності та відносин людини. Т. Ньюком, говорячи про численні ролі, які доводиться виконувати одній особі, зазначав: “Дивно, як більшості з нас вдається виконувати настільки багато різних ролей при мінімумі конфліктів” [16, с. 302]. Безумовно, виконання багатьох соціальних ролей може привести до перетинання й навіть протиставлення їхніх рольових норм і вимог.

Мета статті – дослідити поняття “роль”; розкрити аспекти, з яких складається соціальна роль; з’ясувати наслідки одночасного виконання декількох ролей, що можуть стати причиною виникнення рольового внутрішньоособистісного конфлікту особистості; визначити основні проблеми рольового конфлікту працюючої жінки-матері.

Поняття “роль” використовують у соціології, соціальній психології, антропології та психіатрії. Кожен з нас виконує безліч соціальних ролей, і іноді деякі з них можуть суперечити одна одній або бути зовсім несумісними. Поглинання людиною соціальних ролей має функцію розташування особистості в соціальному просторі (соціальній структурі), закріплення за особистістю певного соціального статусу [17, с. 10]. Дж. Болдуїн і Дж. Мід пояснювали процес засвоєння ролі схильністю дитини до імітації [17, с. 10]. Проведені Н. Камероном, Т. Сарбіном, Х. Гафом в 1940-х рр. дослідження підтвердили наявність у дитини таланту до засвоєння ролей [31, с. 349]. У ході засвоєння та інтеграції нових ролей у процесі соціалізації в дитини складається “Я-концепція”. Велике значення також має механізм ідентифікації, завдяки якому індивід ототожнює себе з тими або іншими

ролями. З поняттям “ролі” тісно пов’язані також інші поняття: “рольові очікування”, “рольова напруженість”, “комплекс ролей”, “рольові вимоги”.

Уперше поняття “роль” почали застосовувати в 1920-х рр. у соціальній психології Дж. Мід, Р. Парк та ін. [17, с. 11], а з 30–40-х рр. XX ст. поняття “роль” стали активно використовувати в соціальних науках [17, с. 11].

У 1936 р. Р. Лінтон дав визначення ролі, згодом визнане класичним: “Роль – динамічний аспект статусу” [17, с. 12]. Р. Лінтон розумів статус як позицію в соціальній структурі, з яким пов’язані визначені права й обов’язки, а роль інтерпретував як розігрування статусу в поведінці, що відповідає “рольовим очікуванням”, пов’язаним із цим статусом [21, с. 75]. Р. Мертон увів категорії “комплексу ролей” (комплекс рольових очікувань, пов’язаних із цим статусом) і “рольового конфлікту” (висування до індивіда несумісних рольових вимог або рольових очікувань) [21, с. 76]. Функціоналістське розуміння ролі зазнало критики як статичне, що передбачає пасивне прийняття індивідом ззовні заданих соціальною структурою ролей. Водночас розробляли альтернативні, динамічні концепції ролі в інтеракціонізмі, у феноменологічній соціології, в етнометодології. Підкреслювали активну участь індивідів і груп у створенні ролей у процесі соціальної взаємодії, а статичне розуміння ролі визнавали неадекватним [17, с. 12]. Великий вплив на антропологію зробила концепція статусу та ролі, розроблена Е. Гоффманом: він увів у 1961 р. поняття “рольової дистанції”, що означає психологічне дистанціювання індивіда від тих ролей, які він змушений грати перед людьми, незважаючи на те, що вони суперечать його “Я-концепції” [17, с. 13]. Дослідження Е. Гоффмана в психіатричних лікарнях і тоталітарних організаціях, у якому був простежений вплив групового тиску на прийняття ролей і сформульована “теорія ярликів”, вплинуло на деякі напрями досліджень у соціології. Американськими соціологами Дж. Мідом і Р. Мінтоном були сформульовані основні положення рольової теорії [17, с. 13].

Вітчизняні дослідники в галузі соціології почали активно розробляти рольову теорію в 1960-х рр. Це було зумовлено тим, що поняття “роль”, на думку Е. Кузьміна, є фундаментальною для соціальної науки, тому що роль є ланкою зв’язку між соціально-психологічними явищами та соціальними особливостями [14, с. 10]. І. Кон, визнаючи це положення, пише: “Належність індивіда до групи виражається у визначених функціях (ролях), у яких фіксуються його обов’язки і права стосовно групи” [14, с. 11].

А. Свенцицький звертав увагу на те, що будь-яка роль не є чистою моделлю поведінки. Головною сполучною ланкою між рольовим очікуванням й рольовою поведінкою є характер індивіда. А це означає, що поведінка конкретної людини не укладається в чисту схему, вона є продуктом унікального, властивого тільки йому способу інтерпретації та тлумачення ролей [17, с. 13].

Соціальна роль складається із сукупності трьох аспектів: системи очікувань, вимог, що існують у суспільстві щодо поведінки людини; системи знання правил і норм, які людина висуває до себе при виконанні ролі; і поведінки людини, що спостерігається під час виконання цієї ролі [17, с. 14]. Прийняття та виконання ролі має складну структуру, у якій можна виділити три компоненти: когнітивний – знання ролі: уявлення про права, обов’язки й норми поведінки, пов’язані із цією роллю; емоційний – ставлення до ролі, ступінь емоційної залученості в роль; поведінковий – поведінка, що спостерігається при виконанні ролі [19, с. 193].

Недотримання норм і вимог соціальної ролі, внутрішня суперечливість “індивідуальної рольової концепції”, важкість одночасного виконання декількох ролей можуть стати причиною виникнення рольового внутрішньоособистісного конфлікту особистості [17, с. 14].

У контексті діяльнісного підходу розглядає проблему внутрішньоособистісних конфліктів О. Леонтьєв. На його думку, різноманітні відносини, в які вступає людина у процесі діяльності, об’єктивно суперечливі. Тому й мотиви, породжені цими видами діяльності, можуть також вступати в суперечність один з одним. Суперечності різних мотивів можуть стати початком конфліктів, які за певних умов фіксуються й входять до структури особистості [17, с. 15].

В основі розуміння внутрішньоособистісного конфлікту, як зазначають О. Донченко і Т. Титаренко [11, с. 24], повинно бути таке поняття, як суперечність. Діалектична суперечність, яка виникає в особистості на різних етапах життя, – це невід’ємна властивість саморозвитку особистості як суб’єкта життя. Епіцентром виникнення суперечностей є самосвідомість особистості. Ілюзії самосвідомості часто породжуються тим, що в людини під впливом певних життєвих обставин виникають значні суперечності, розбіжності між реальним та ідеальним образом “Я”. Стан внутрішньоособистісного конфлікту виникає тоді, коли порушується відповідність між сферами діяльності особистості: операціональною, мотиваційно-цільовою, змістовною [17, с. 15].

Т. Юферова [29, с. 114] розглядає сутність внутрішньоособистісного конфлікту через поняття “афект неадекватності”. Афект неадекватності виникає тоді, коли в людини формується завищена самооцінка, завищені домагання в діяльності або сфері спілкування й потреба збереження їх [17, с. 15].

У дослідженнях І. Кона [13], М. Гомеллаурі [7; 9], О. Феденка, В. Галицького, Ф. Василюка, Т. Титаренка, Ю. Юрлова, Г. Ложкіна [15], Н. Чепелева [26], Н. Повякеля, Е. Зеєра, С. Кузікова, Т. Левченка сутність внутрішньоособистісного конфлікту інтерпретується через поняття рольового конфлікту, “конфлікту ролей”.

Визначаючи внутрішньоособистісний конфлікт, передусім, як рольовий конфлікт особистості, І. Кон аналізує кілька видів внутрішньоособистісного рольового конфлікту: “По-перше, такий конфлікт може бути між-

рольовим. Зміст такого конфлікту полягає в тому, що різні соціальні ідентичності й ролі (скажімо, професійні та сімейні) не збігаються й часто суперечать одна одній. По-друге, конфлікт може бути внутрішньорольовим. У цьому разі кожна “соціальна роль” є відносинами, які його учасники можуть визначити й визначають по-різному. І, по-третє, він може виступати як конфлікт ставлення індивіда до виконуваних ролей. Тоді враховують те, що ставлення індивіда до виконуваних ролей вибіркове: одні функції й види діяльності сприймають як органічні, центральні, невіддільні від власного “Я”, інші – як більш-менш зовнішні, периферійні, штучні. Будь-яка перебудова рольової системи супроводжується відповідними змінами в “образі Я”. Втрата соціально й особистісно значущих ролей, не компенсована одержанням нових, рівноцінних або кращих ролей, зазвичай, “переживається болісно” [13, с. 261].

У дослідженнях М. Гомелаурі [9, с. 48] внутрішньоособистісний конфлікт так само пояснюється як конфлікт ролей. З погляду науковця, подібний конфлікт виникає щоразу, коли дві або більше потреби, тенденції, ролі є несумісні. Він виявляється головним чином у процесі безпосереднього спілкування особистості з іншими людьми [17, с. 14].

О. Феденко і В. Галицький [21, с. 115] тлумачать внутрішньоособистісний конфлікт як конфлікт внутрішніх суперечностей. Вчені зауважують, що “зовнішня проблемна ситуація також може породити внутрішній конфлікт між тим, що поставлено перед суб’єктом, і тим, чого він мусить досягти. Це пояснюється тим, що подібний конфлікт виражає невідповідність труднощів зовнішніх завдань і внутрішніх можливостей людини. Крім того, подібний внутрішньоособистісний конфлікт може з’явитися при необгрунтовано заниженій або завищеній самооцінці” [21, с. 144].

Останніми роками внутрішньоособистісний конфлікт активно вивчають Ф. Василюк, Т. Титаренко, Ю. Юрлов [7; 11]. Вони розкривають внутрішньоособистісний конфлікт як один із видів критичних життєвих ситуацій (поряд зі стресом, фрустрацією й кризою). Конфлікт виникає в результаті зіткнення двох внутрішніх спонукань, відображених у свідомості у вигляді самостійних цінностей. Внутрішній конфлікт відбувається у формі особливого “ціннісного переживання”. Показником внутрішньоособистісного конфлікту є сумнів у справжній цінності мотивів і принципів, якими керується в житті суб’єкт [17, с. 16].

В основі внутрішньоособистісного конфлікту лежить суперечність між різними мотивами, цілями, цінностями майже однієї сили, але протилежно спрямованими. Ці суперечності мають три основні рівні розвитку. Для того, щоб виник внутрішньоособистісний конфлікт, необхідна наявність особистісних і ситуативних умов. Існує діалектичний взаємозв’язок між ситуацією й особливостями особистості при виникненні внутрішньоособистісного конфлікту [17, с. 16].

Знання проблем виникнення й подолання внутрішньоособистісних конфліктів – неодмінна умова подальшого освоєння навичок спілкування, регулювання та розв’язання конфліктних ситуацій [17, с. 15].

Рольовий конфлікт визначають як ситуацію, у якій індивід, що займає певний статус, стикається з несумісними рольовими очікуваннями і виявляється не в змозі виконувати рольові вимоги [19, с. 194].

Багато дослідників відзначають, що для успішності професійної діяльності та поведінки індивіда важливе значення мають умови, які впливають на сприйняття й виконання індивідом професійної ролі. До таких умов зазвичай зараховують: знання ролі; уміння виконувати цю роль та інтеріоризацію виконуваної ролі, що безпосередньо пов’язана з її значущістю для індивіда [20; 22; 23; 26].

Відсутність хоча б однієї із цих умов при формуванні рольової поведінки призводить до рольового конфлікту, за якого індивід виявляється не в змозі виконувати рольові вимоги. Ступінь гостроти та глибини рольових конфліктів, крім інших факторів, залежить “від суворості рольових вимог; що суворіше визначені вимоги ролей і жорсткіше треба їх дотримуватися, то складніше їх виконавцеві ухилитися від виконання цих вимог і тим більше ймовірно, що ці ролі можуть викликати серйозний рольовий конфлікт” [15, с. 37].

А. Гомеллаурі звертає увагу, що “конфлікт ролей особистості виникає щоразу, коли дві або більше потреб, тенденцій, ролей є несумісними. Цей конфлікт виникає, якщо ролі, які виконуються особистістю, прийняті нею, особистісно значущі та мають сильно діючі взаємовиключні соціальні очікування з боку одного або групи “значущих інших” [8, с. 58].

Внутрішньоособистісний рольовий конфлікт індивід переважає або як свідоме завдання, або як суб’єктивні проблеми, тобто у формі емоційної сигналізації конфліктності. Рубіжні форми прояву цього конфлікту – стрес, депресія, особистісна криза.

У класичній соціології під рольовим конфліктом можна розглянути конфлікт працюючої жінки-матері, що виникає через поєднання материнства і роботи протягом повного дня, традиційних моделей догляду за дітьми й домашніми обов’язками [34, с. 80]. Саме в працюючої заміжньої жінки, що має дітей, виникає найбільше проблем при комбінуванні ролей. “Почуття провини перед дітьми – це одна з найбільших проблем, що постають перед працюючими матерями”, – говорить психотерапевт А. Еден [21, с. 74].

Заміжня працююча жінка включена одночасно у виконання таких ролей: дружини, господарки будинку, матері, колеги, професіонала. Окремо потрібно виділити роль жінки, оскільки вимоги цієї ролі можуть включати частково вимоги попередніх, а можуть і зовсім відрізнятися. У деяких дослідженнях відзначено, що саме ця роль найчастіше ігнорується жінками як менш важлива, що часто призводить до стресового стану [6, с. 55].

Проблема рольового конфлікту працюючої жінки дуже актуальна на сьогодні і є предметом досліджень багатьох вітчизняних і зарубіжних учених: В. Агеєва, Ю. Альошиної, М. Баскової, З. Хоткіної, Г. Ложкіного, К. Хорні [1; 10; 12; 15; 24]. Значна частина досліджень спрямована на виявлення способів послаблення напруги, спричиненої об'єднанням ролей сімейної та професійної сфер. Шляхи зменшення рольового напруження, запропоновані дослідниками цієї проблеми, можна поділити на три основні групи:

1. Зміни в соціально-економічних умовах життя жінки.
2. Структурні зміни в сімейній системі.
3. Зміна установок, ціннісних орієнтацій, вироблення ефективних психологічних стратегій самою жінкою.

Вітчизняні дослідники переважно пропонують соціально-економічні способи зниження рольового напруження. З. Хоткіна [25, с. 24] називає це “матеріалістичним поглядом на проблему, створення умов для гармонійного сполучення ролей”. Л. Васюніна [5, с. 6] також наголошує, що для успішної реалізації жінкою обох функцій (трудівниці й матері) потрібні певні умови, зокрема, залучення жінок у сферу виробництва не повинно випереджати розвиток сфери послуг. Автором запропоновано зміни в організації та мотивації жіночої праці. Ряд вітчизняних учених бачать вихід у переорієнтації жінки з виробництва на родину. Дослідження радянських соціологів [18, с. 89] доводять невисоку продуктивність праці жінок, які мають малолітніх дітей.

Ще одну можливість зменшення рольового конфлікту, що також можна зарахувати до соціально-економічної групи, дослідники бачать у занятті жінок “статевоспецифічною роботою”, тобто роботою, яка буде продовженням традиційних фемінних особливостей жінки. Тоді вимоги професійної ролі не будуть суперечити вимогам сімейних ролей і рольовий конфлікт зменшиться. На думку зарубіжних авторів, таких як С. Агассі та В. Берга, якості жінок-робітниць повинні бути продовженням традиційних фемінних особливостей [1, с. 99].

Соціально-економічні шляхи вирішення рольового конфлікту досить значні й добре розроблені. Але основний недолік таких способів для жінки полягає в тому, що зниження її рольового конфлікту є результатом дій інших людей.

Друга група стратегій – структурні зміни в сімейній системі. Основна частка домашньої роботи покладена на дружину, незалежно від того, працює вона чи ні [17, с. 16]. Така завантаженість справами заважає успішному комбінуванню домашніх і професійних обов'язків жінкою.

Стратегії зменшення рольового напруження, які можна зарахувати до психологічних, стосуються зміни внутрішніх установок жінки, її ціннісних орієнтацій і самосприйняття. Психологічні тактики зниження рольового на-

пруження пов'язані з процесом сприйняття жінкою себе, своєї життєвої ситуації тощо [17, с. 16].

Л. Ясна [29, с. 29] визначає, що причини суперечностей між професійними й родинними обов'язками жінок, які працюють, мають подвійну природу, зумовлену ціннісно-нормативними орієнтаціями самої жінки та безпосереднім соціальним оточенням.

До першого типу причин можна зарахувати зіткнення у свідомості жінки різних систем цінностей: з одного боку, участь у суспільній праці, особиста незалежність, свобода планування та проведення дозвілля, спілкування з друзями, а з іншого – цінності родини, дому, дітей.

Другий індикатор рольового конфлікту працюючої жінки – сприйняття жінкою свого чоловіка, як такого, що не схвалює її професійної діяльності. Тісний кореляційний зв'язок негативного ставлення чоловіка до роботи дружини й наявність у неї високого ступеня прояву рольового конфлікту був показаний у більшості проведених раніше досліджень. Схвалення та підтримка чоловіком роботи дружини знижує відчуття жінкою рольового конфлікту, що було доведено як у зарубіжних [30, с. 86], так і у вітчизняних дослідженнях [3, с. 11].

Третім показником рольового конфлікту працюючої жінки є почуття провини перед родиною за те, що мало приділяє їй уваги. Почуття провини є одним з головних показників рольового конфлікту. Тобто почуття провини перед родиною як феномен сприйняття своєї сімейної ситуації значно впливає на відчуття жінкою психологічного дискомфорту. Спираючись на аналіз місця почуття провини перед родиною в комплексному відчутті жінкою рольового конфлікту, ми вважаємо його важливим індикатором рольового конфлікту працюючої жінки [17, с. 19].

Нестача часових і фізичних ресурсів – один із найпростіших і очевидних показників рольового конфлікту. Дефіцит часу часто є результатом необхідності виконувати велику кількість справ і невміння керувати своїми часовими ресурсами [17, с. 19].

Виконання численних ролей певним чином впливає на психічне й фізичне здоров'я жінок. Деякі сполучення професійних і сімейних ролей можуть створювати проблеми. Так, високий рівень відповідальності більш ніж в одній ролі часто призводить до стресу. Коли жінка виконує три свої основні ролі (подружню, батьківську, професійну), може виникати почуття незадоволеності в якійсь одній із них, що іноді може спричинити депресію. Однак робота допомагає жінці легше подолати напруження в подружніх стосунках, тоді як невдале виконання батьківської ролі посилює стрес, що виявляється при виконанні професійних ролей.

У 1990 р. була опублікована стаття, у якій аргументовано доведено, що не стільки важлива кількість ролей, скільки їхня якісна оцінка [17, с. 20]. Гарна робота або щасливий шлюб, а в кращому разі те й інше, можуть захистити жінку від стресу [12, с. 110].

Однак виконання численних і різноманітних ролей може мати й позитивні сторони, коли, наприклад, це пов'язано з проявом багатогранності особистості. У таких випадках психологічне напруження зменшується. За певних умов численні ролі не тільки не виснажують енергію особистості, а навпаки, збільшують її. Вирішальним фактором тут є ступінь включеності в кожен роль [17, с. 20].

Для зниження відчуття рольового конфлікту в жінок важливо виділити такі види стратегій: уникнення почуття провини перед родиною; рольове переструктурування; використання допомоги інших людей і різних психотехнік для психологічного самоаналізу [17, с. 20].

Почуття провини – один із найяскравіших індикаторів того, що жінка відчуває рольовий конфлікт. Барбара Берг стверджує, що для того, щоб позбутися відчуття рольового конфлікту, жінка спочатку повинна позбутися почуття провини [30, с. 86]. Соціолог Дж. Бернард зазначає, що “першо-чергова складова успіху жінок-професіоналів – керування почуттям провини щодо своїх дітей” [10, с. 110].

Наступна стратегія – це усвідомлення своїх власних установок, цілей, ціннісних орієнтацій і, якщо потрібно, їх зміна. К. Харе і К. Майєр [35, с. 139] наголошують, що для вирішення будь-якої конфліктної ситуації, у тому числі й внутрішньоособистісного рольового конфлікту, необхідно виділити особисті цілі. Когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти установок будуть відрізнятися. Усвідомлення своїх установок, цінностей – важлива стратегія, що дає змогу розставити пріоритети. Роль будуватиметься людиною за допомогою “індивідуальної рольової концепції”, що містить у собі вимоги ролі, норми й санкції. Ту саму роль жінки можуть “навантажити” різною кількістю норм і вимог. Оцінка себе буде відбуватися шляхом порівняння своїх дій зі своєю рольовою моделлю.

Ц. Кассель [35, с. 141], аналізуючи різні стратегії поєднання ролей і розв'язання рольового конфлікту, зазначає, що жінка сильніше конфронтована і на роботі, і вдома, ніж чоловік, і вона змушена розвивати нові й нові стратегії поведінки, які допомагають подолати рольовий конфлікт. Зовсім позбутися відчуття рольового конфлікту, остаточно згладити всі стресогенні фактори життя навряд чи вдасться жінці, яка одночасно працює, виховує дітей і господарює, але шляхом усвідомлення того, як можна із цим боротися, жінка зможе зменшити пов'язані зі стресом симптоми.

Ставлення до своїх ролей, рольове переструктурування впливає на відчуття жінкою рольового конфлікту [30, с. 86]. Виділено три типи рольового переструктурування [35, с. 134], пов'язані з ефективністю вирішення рольового конфлікту. Перший тип – “рольова перебудова”, пов'язаний із переоцінкою жінкою своїх ролей; зменшенням вимог усередині ролей і передачею частини своїх обов'язків іншим людям або інститутам. І це найефективніший тип. Другий тип – “рольове подолання” – характеризується відмовою від виконання деяких ролей і концентрацією на тих, що залиши-

лися. Третій тип – “реактивна рольова поведінка” – характеризується як експансія ролей, тобто спроба жінки виконувати всі ролі, причому вимоги усередині ролей не дуже тверді. Це найменш ефективний спосіб вирішення рольового конфлікту. Перші два типи, особливо особистісне рольове перебудування, подаються як найбільш перспективні тактики комбінування ролей. Однак за результатами досліджень можна зробити висновок, що серед більшості жінок переважає все-таки третя стратегія [32, с. 359].

Висновки. Вивчення рольового конфлікту з погляду суб’єктивної реальності жінок, сприйняття ними своєї життєвої ситуації дає змогу зробити висновок, що ефективні стратегії зниження рольового конфлікту повинні бути пов’язані зі зміною сприйняття жінкою своєї життєвої ситуації й виробленням індивідуальних тактик побудови рольових ієрархій. Тип рольового перебудування – “рольова перебудова” – пов’язаний зі зміною ціннісно-нормативного ставлення до ролей, що виконуються, повинен виступати як найбільш дієва стратегія зниження рольового напруження й рольового конфлікту.

Крім кількісно-ситуаційних факторів і стратегій зниження рольового конфлікту, пов’язаних із ціннісно-нормативними орієнтаціями особистості, можна виділити ще одну групу, що впливає на розбіжності в ступені виразності рольового конфлікту. Це група особистісних і мотиваційних характеристик жінки [9, с. 58].

На те, як жінка справляється з комбінуванням ролей професійної і сімейної сфер, впливає велика кількість факторів. Це й особистісні особливості жінки, її вік і вік її подружнього життя, об’єктивна соціально-економічна, політична ситуація в країні та багато іншого.

Список використаної літератури

1. Агеев В.С. Психологическое исследование социальных стереотипов / В. С. Агеев // Вопросы психологии. – 1986. – № 1. – С. 95–101.
2. Алешина Ю. Е. Рольовой конфликт работающей женщины / Ю. Е. Алешина, Е. В. Лекторская // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 80–88.
3. Антонюк Е. В. Представление супругов о распределении ролей и становление рольовой структуры молодой семьи : автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.07 / Е. В. Антонюк. – Москва, 1992. – 22 с.
4. Баскакова М. Е. Замужняя женщина: семья или работа? / М. Е. Баскова // Семья в России. – Москва, 1995. – С. 101–108.
5. Васюнина Л. А. Труд и социальная защита женщин при переходе к рыночной экономике: (политэкономический аспект) : автореф. дис. канд. экон. наук / Л. А. Васюнина. – Санкт-Петербург, 1995. – 19 с.
6. Величенко Е. А. Проблема изменения моральных гендерных стереотипов в рамках русской и западной типов культур / Е. А. Величенко. – Москва, 1989. – 186 с.
7. Герасимова Н. Є. Сучасні погляди на проблему дослідження внутрішньоособистісного конфлікту / Н. Є. Герасимова // Психологія : зб. наук. пр. – Київ, 2001. – Вип. 13. – С. 63–68.
8. Гомелаури М. А. Рольовое поведение в установках / М. А. Гомелаури // Проблемы социальной психологии. – Тбилиси, 1976. – С. 56–89.
9. Гомелаури М. Л. Рольовой конфликт и вопрос мотивационного значения социальных ожиданий / М. Л. Гомелаури // Социологические исследования. – Тбилиси : Мецниереба, 1971. – С. 41–76.

10. Динамика социально-психологических явлений в изменяющемся обществе / отв. ред. А. Л. Журавлев. – Москва : ИПРАН, 1996. – 226 с.
11. Донченко Е. А. Личность, конфликт, гармония / Е. А. Донченко, Т. М. Титаренко. – Киев : Политиздат Украины, 1989. – 174 с.
12. Женщины и социальная политика (гендерный аспект) / под ред. З. А. Хоткиной. – Москва, 1992. – 246 с.
13. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – Москва : Политиздат, 1984. – 335 с.
14. Кузьмин Е. С. Социально-психологические особенности личности / Е. С. Кузьмин // Социальная психология личности. – Ленинград, 1974. – С. 8–12.
15. Ложкін Г. В. Конфлікти у сумісній діяльності / Г. В. Ложкін, С. В. Сьомін, Т. В. Петровська. – Київ : Сфера, 1997. – 300 с.
16. Ньюком Т. Исследование согласия / Т. Ньюком // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. – Москва : Прогрес, 1965. – С. 302–322.
17. Пампуха Л. О. Гендерні стереотипи в структурі рольового конфлікту жінки-керівника : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Л. О. Пампуха ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – 32 с.
18. Регуляция социально-психологического климата трудового коллектива / под ред. Б. Д. Парыгина. – Ленинград : Наука, 1986. – 239 с.
19. Родыгина Л. Н. Социально-психологические аспекты межролевого конфликта работающей женщины / Л. Н. Родыгина // Семья и личность (психолого-педагогические, социологические и медико-психологические проблемы) : тезисы докладов Всесоюзной конференции. – Гродно, 1981. – С. 192–196.
20. Свенцицкий А. Л. Социальная психология управления / А. Л. Свенцицкий. – Ленинград : ЛГУ, 1986. – 176 с.
21. Социальная психологи. История. Теория. Эмпирические исследования / под ред. Е. С. Кузьмина, В. Е. Семенова. – Ленинград : ЛГУ, 1979. – 288 с.
22. Третьяченко В. В. Управлінські команди: методологія та теорія, формування і розвиток : монографія / В. В. Третьяченко. – Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля, 2004. – 300 с.
23. Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тэйлор, Г. Форд. – Москва : Республика, 1992. – 351 с.
24. Хорни К. Женская психология / К. Хорни. – Санкт-Петербург, 1993. – 132 с.
25. Хоткина З. А. Динамика представлений работающей женщины о соотношении ее социальных ролей : дипломная работа / З. А. Хоткина ; факультет психологии МГУ. – Москва, 1990. – 85 с.
26. Чепелева Н. В. Динамика внутренних конфликтов студентов в процессе их профессиональной идентификации / Н. В. Чепелева, Н. И. Повякель // Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика : матеріали 3 Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ ; Чернівці, 1995. – С. 391–394.
27. Шевчук М. В. Психологічні механізми трансформації ціннісних орієнтацій студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / М. В. Шевчук. – Київ, 2000. – 21 с.
28. Юферова Т. И. Поведение аффективных детей в конфликтных ситуациях / Т. И. Юферова // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 113–123.
29. Ясная Л. В. Женщина на работе и дома: проблемы и возможности / Л. В. Ясная // Семья и социальная структура. – 1987. – С. 27–40, 138.
30. Berg B. The crisis of the working mother. Summit / B. Berg. – 1986. – 265 p.
31. Cameron N. A. The Psychology of Behaviour Disorders: A Biosocial Interpretation / N. A. Cameron. – Boston etc., 1947. – 354 с.

32. Harrison A. Interrole conflict, coping strategies, and role satisfaction among single and married employed mothers / A. Harrison, J. Minor // *Psychology of women quarterly*. – 1982. – Vol. 6 (3). – P. 354–360.

33. Hoffman O. L. Changes in family roles, socialization, and sex differences / O. L. Hoffman // *Childhood socialization* (Handel G., Ed.). – NY., US. – 1988. – P. 299–324.

34. Huser W. A study of husbands and wives from dual-career and traditional-career families / W. Huser, C. Grant // *Psychology of women quarterly*. – 1978. – Vol. 3 (1). – P. 78–89.

35. Maynard M. A comparison of female professionals role profiles with occupational adjustment and life satisfaction / M. Maynard // *Journal of employment counseling*. – 1993. Vol. 30 (3). – P. 133–142.

36. Robinson Sh. Professional women: Job role stresses and psychosocial variables / Sh. Robinson, E. Skarie // *American mental health counselors association journal*. – 1986. – Vol. 8 (3). – P. 157–165.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2014.

Коваленко Ю. П. Внутриличностный конфликт работающей женщины-матери как проблема женщины XXI века

Статья посвящена определению понятия “роль”. Раскрыты аспекты, из которых состоит социальная роль. Выяснены последствия одновременного выполнения нескольких ролей, которые могут стать причиной возникновения внутриличностного ролевого конфликта личности. Разобраны основные проблемы ролевого конфликта работающей женщины-матери. Выделены предлагаемые исследователями эффективные стратегии снижения ролевого конфликта у работающих женщин-матерей.

Ключевые слова: роль, социальная роль, личность, ролевой конфликт, индивид, поведение, внутриличностный конфликт, женщина-мать.

Kovalenko U. Unally Conflict of Working Women-a mother as a Problem of Women of the XXI Century

The article is devoted to the definition of “role”. Solved what is the social aspects of the role. Clarified the consequences of simultaneous execution of multiple roles, which can cause intrapersonal role conflict personality. Disassembled the main problems of role conflict of working women and mothers. Selected offer researchers an effective strategy for reducing role conflict in working women-mothers.

Study of role conflict from the point of view of the subjective reality of women, their perception of their life situation allows to make a conclusion that effective strategies to reduce role conflict should be associated with a change in the perception of the woman of his life situation and elaboration of individual tactics build of role hierarchies. The type of role structure – role perestroika was associated with changes in the normative relationship to the roles performed, should act as the most effective strategy to reduce role strain and role conflict.

How the woman copes with the combination of the roles of professional and family spheres, is influenced by a number of factors. This and the personal characteristics of the woman, her age and the age of her married life, socio-economic, the political situation in the country and much more.

Key words: role, social role, identity, role conflict, individual, behavior, intrapersonal conflict, the woman-mother.

УДК 31.316.733

К. В. НАСТОЯЩА

ЦІННІСНІ ВЕКТОРИ ОНОВЛЕНОЇ УКРАЇНИ: ВТЕЧА ДО “ІНШОГО” ЧИ ПОВЕРНЕННЯ ДО “СЕБЕ”?

У статті проаналізовано динаміку ціннісної сфери українського соціуму під час революційних подій. Розглянуто наявні тенденції й зроблено припущення щодо ймовірних сценаріїв подальшої динаміки ціннісних векторів. Для розуміння й пояснення різноспрямованих тенденцій у ціннісній сфері залучено соціологічні теорії культурної традиції Е. Шилза і С. Ейзенштадта. Спираючись на зазначені підходи, концептуалізовано власне бачення цього феномена, проаналізовано його структуру та функції, верифікацію ціннісної сфери. Автор відстоює позицію, що заявлений концепт культурної традиції в цьому сенсі може поставати адекватним інструментом соціокультурного аналізу ціннісних конфігурацій і їх динаміки, зокрема в умовах вітчизняних постреволюційних соціокультурних реалій. У цьому контексті порушено питання архітекτονіки української культурної традиції, складної взаємодії її наявних структурних компонентів: матричних і накладених (первинних і вторинних) культурних моделей, які відскакуються тими чи іншими ціннісними детермінантами. У цьому сенсі матрична національна культура постає як консервативна складова культурної традиції, тоді як усі інші (радянська, російська, європейська, глобальна) утворюють креативну її складову. Так, разом з поступовим зменшенням ролі однієї макрокультури (давно принесеної і фактично вже меморіальної радянської), посилює вплив інша, уже зовсім інокультурна макросистема – глобальна. Загалом цей процес і видається саморухом культурної традиції, її беззупинного функціонування.

Ключові слова: ціннісна сфера, ціннісний вектор, культурна традиція, креативна складова, консервативна складова, макрокультурні моделі.

Динаміку розвитку сучасної цивілізації навряд можна визначити однією характеристикою, власне як і означити ці зміни як розвиток. Питання не тільки в тому, що апологети постмодерної парадигми давно відправили це поняття в історичний музей, а ще й у тому, що різновекторність і динаміка соціальних змін скоріше нагадує потужну флуктуацію, яка чим далі тим більше набирає обертів, стаючи подібною на загальнопланетарну глобальну центрифугу. Звісно, йдеться про ті суспільства й етноси, життєдіяльність яких вписана в координати існування глобальної ойкумени, що охоплює простір суспільств модерного та постмодерного типів. Саме в зазначеному просторі й триває ціннісна динаміка різних суспільств з тим чи іншим вектором змін, які важко назвати еволюційними з огляду на зворотні тенденції в тих чи інших спільнотах. Ідеться перш за все, про такі трендові явища в ціннісній сфері євразійських суспільств, коли при тривалому декларуванні проєвропейських цінностей через маніпулятивну політику владних кіл і особливостей національного характеру (патерналізм,

колективізм) спільнота рухається в прямо протилежному від декларованого напрямку, оголюючи всю палітру негативів традиційного суспільства кланового штибу (тоталітаризм, дезінформація, корупція, кумівство). На противагу цьому в постмодерних суспільствах, зокрема західноєвропейських, триває актуалізація й поширення постматеріальних цінностей, теми екологічної свідомості та соціальної відповідальності. Ареал поширення цієї ціннісної домінанти активно триває в напрямку східноєвропейських країн Євросоюзу, де частково зберігаються традиційні ціннісні вісі модерного суспільства. Актуальним це становище зі значним превалюванням традиційних цінностей є характерним і для України, де, однак, потужна динаміка останніх політичних подій вже активно конструює нову ціннісну реальність. Звичайно, ідеться про те, що сучасне українське суспільство внаслідок цих подій одномоментно переформатовується за калькою західноєвропейських суспільств. Але стверджувати, що воно зовсім не змінилося внаслідок уже історичних подій нещодавнього минулого, було б хибним.

Мета статті – аналіз динаміки ціннісної сфери українського суспільства внаслідок політичних подій.

Хоча ціннісна сфера є досить інертною, можна відслідкувати певні тенденції.

Так, зіставляючи дані досліджень ціннісних вісей європейського континенту, проведених за методикою Ш. Шварца за 2008–2012 рр. (М. Руднев, В. Магнум [1].), ми бачимо, що загалом населення території України серед десяти базових цінностей на перше місце висуває Безпеку, потім йдуть цінності турботи про людей і природу, тобто Доброзичливість і Універсалізм. Далі – дві консервативні цінності – Конформність і Традиція, а також Самостійність. Передостаннє місце ділять цінності Влада-Багатство та Досягнення, на останньому – Гедонізм і Ризик-Новизна. Якщо порівняти цю ціннісну ієрархію з російською, за зазначений час ми не знайдемо великих відмінностей. Більше того, така ж або дуже схожа ієрархія цінностей типова й для Польщі, і для багатьох інших східноєвропейських країн. Тому важко навіть визначити, до якого із сусідів Україна тяжіла більше. Звісно, середній житель Західної України дещо відрізнявся від мешканців усіх інших регіонів України, передусім по горизонтальній осі, тобто в бік більш консервативних цінностей. Якщо подивитися на більш приватні ціннісні індекси, то можна уточнити, що Західну Україну вирізняє вища значущість Традиції та Конформності й менша значущість Ризику-Новизни та Гедонізму. Гедонізм, зокрема, в сукупності з віссю Влада-Достаток був характерним для східних регіонів. При цьому цікаво, що, згідно з даними, всі макрорегіони України перемішані на ціннісній карті з російськими регіонами і з регіонами Польщі, при цьому закономірно, що Західна Україна більшою мірою тяжіє до регіонів Польщі. А от до російських регіонів на ціннісній карті найближче, як не дивно, Центральний макрорегіон України, а не Південний або Східний, як можна було очікувати. Важливо відзначити й те,

що відмінності між усіма макрорегіонами України істотно менші, ніж між регіонами в середині Росії, Польщі, Іспанії й навіть Німеччини. Тобто в регіональному розрізі Україну можна назвати більш ціннісно однорідною, ніж усі перелічені країни. Цей висновок дещо суперечить думці, згідно з якою в Україні немає єдиної нації, в будь-якому разі, якщо визначати націю як єдність цінностей. Це твердження підтверджують і дані останнього масштабного всеукраїнського проекту “Регіон, нація та інше: міждисциплінарне та інтеркультурне переосмислення України” [2], результатів якого ще не можна знайти у відкритому доступі, але інформація про основні результати якого була оприлюднена В. Середою на Львівському форумі в жовтні 2014 р.

Переходячи ж власне до питання динаміки ціннісної сфери, слід звернутися ще до одного дослідження, проведеного вже київськими соціологами. Так, під час Революції Гідності за методикою Ш. Шварца також було проведено дослідження ціннісних пріоритетів аудиторії Майдану. За його результатами сформовано систему координат (інфографіку), виявлено значно більшу спільність із західноєвропейськими цінностями, ніж за даними за попередні роки вищеписаних досліджень, а саме на перший план вийшли Гідність, Воля, Самоствердження, Реалізація, Новизна – Ризик, Соціальна відповідальність тощо [3]. Звісно, треба враховувати той факт, що аудиторія Майдану не була репрезентативною для населення всієї України (середньостатистичний майданівець – це чоловік середнього віку з вищою освітою й середнім рівнем доходів, мешканець переважно Західної та Центральної України), а також ситуацію високого соціального напруження, для якого є характерним оголення критичних, “межових” цінностей. Однак, беручи до уваги обставину, що ідеї Майдану, як і сама Революція Гідності, була схвально сприйнята більшою половиною українців (за даними Демократичних ініціатив, у різний період від 68% до 72% населення), наведену ціннісну вісь можна означити і як векторну для стратегічного розвитку суспільства в ціннісній площині. Отже, ціннісна сфера під впливом активних політичних подій також зазнала істотних змін, які, ймовірно, за все триватимуть, у напрямку, окресленому Майданом, і хоча, звісно, зміни не відбуватимуться швидко через колосальну інертність ціннісної сфери, зрозуміло одне: вони незворотні. Унікальністю саме української ситуації стало те, що основою актуалізованих під час Революції Гідності Самостійності і Ризику-Новизни залишалась Традиція, яка переважно завжди корелює з Безпекою, Стабільністю, Комфортом, Достатком, Гедонізмом. У цьому принципова відмінність “революційної” конфігурації цінностей Майдану від зразків західноєвропейських країн, де Традиція давно не в пошані. Така ситуація, крім того, що є унікальною, одночасно є й безперечним свідченням того, що новий вектор ціннісної сфери є не запозиченою, нав’язаною інновацією, а самостійним, креативним етапом розвитку автентичної культурної традиції, її навіть закономірним рухом з огляду на

планетарну динаміку. Варто зазначити, що цінності Безпеки, Стабільності й Комфарту нікуди не ділись – вони так само залишилися значущими поза межами Майдану, особливо в східних регіонах. Але стан повної безпеки та спокою в країні навряд чи їх знову виведе на перші позиції, як було до революції. Суспільство не просто змінюється й оновлюється, воно змінюється динамічно, причиною чого є тепер масштабна зовнішня загроза. У цих умовах українська культурна традиція, як багатолінійний, креативний процес, усе інтенсивніше верифікує інокультурні інновації “харизматичним змістам центральної зони культури” (А. Ейзенштадт), чим детермінує потужні незворотні соціальні зміни, які переформатовують і ціннісну сферу нової України.

Апелючі до концепту культурної традиції, ми не можемо не розглянути його детальніше, адже в межах вітчизняної соціології цей феномен здебільшого корелює з визначеннями чогось апріорно стабільного, консервативного, незмінного, що має іноді й негативну конотацію застарілого та архаїчного. Тому, спираючись на концептуальні напрацювання як Е. Шилза, С. Ейзенштадта, так і сучасної традиціології (етнології, культурології, соціальної психології), ми намагатимемося виділити ті характерні особливості цього явища, які ламають усталений стереотип і є, безперечно, результативними з позиції соціологічної концептуалізації. Крім того, варто зазначити, що саме заявлений підхід до традиції видається нам більш адекватним саме з огляду на сучасні соціокультурні реалії, оскільки саме він виступає доцільним інструментом пояснення неоднозначної динаміки ціннісної сфери.

Отже, на рівні макроаналізу об’єкта культурна традиція являє собою: трансчасовий, багатолінійний, гнучкий, креативний процес (або сукупність інноваційно-інституціоналізаційних процесів), що зумовлює змістовну цілісність культури (культурної системи, культурного організму) у динаміці постійного самовідтворення комплексу власних адаптивно-захисних функцій. Додамо лише, що характер цього процесу, у свою чергу, зумовлений внутрішньою будовою традиції, а саме особливостями її структурної організації як наявності:

1) “центральної зони культури” символічної матриці, ядра культури, яка локалізує в собі її “харизматичні змісти” (С. Ейзенштадт) або “кордонні поняття” (Г. Ріккерт), “тканини значень” (К. Гірц);

2) двох однопорядкових складових традиції – креативної та консервативної, між якими постійно точиться функціональний конфлікт, що відтворює динаміку зазначеного процесу і є механізмом саморуху культурної традиції (саме ці складові традиції були виділені ще культурологами – східнознавцями в 1960-х рр. і покладені в основу культурологічної концепції культурної традиції).

Так, структура культурної традиції представлена двома комплексами компонентів: динамічним, або функціональним (креативна та консервати-

вна складові) та статичним, або змістовним (“ядро культури”, її символічна матриця), кожен з яких також має свою будову.

Можна відзначити, що саме “завдання” відтворення певного “сакрального”, “харизматичного” змісту центральної зони культури є сенсом існування культурної традиції як такої, постаючи й вихідною її функцією. Так, значення символічної матриці культури, відтворюючись функціонуванням культурної традиції, виходять за межі останньої, впливаючи на перебіг різноспрямованих соціальних процесів у суспільстві [4]. Саме вплив культурної традиції на соціальні процеси, а відтак, і на структуру простору, є предметом нашої уваги, адже культурна традиція уявляється як комплекс інноваційно-інституалізаційних процесів.

Тому, повертаючись до нашого аналізу й оцінюючи зовнішню будову сучасної вітчизняної культурної традиції, ми можемо говорити про цілісні культурні моделі як окремі макрокультури, які мають відповідну репрезентацію в ціннісній сфері, завдяки чому власне й відскановуються. Усі вони в сукупності становлять єдину культурну традицію певного суспільства, і власною взаємодією відображають функціональний конфлікт її складових (креативного та консервативного чинників).

У цьому контексті вітчизняна культурна традиція утворюється такими окремими макрокультурами: матричною актуальною (українська національна культура), актуальною накладеною (російська національна культура), накладеною меморіальною (радянська культурна модель), інокультурними актуальними – європейською і світовою (глобалізаційною) макрокультурами. Взаємодія зазначених макрокультурних утворень у межах єдиної вітчизняної культурної традиції є і механізмом її саморуху. У цьому сенсі матрична національна культура постає як консервативна складова культурної традиції, тоді як усі інші (радянська, російська, європейська, глобальна) утворюють креативну її складову. Так, разом з поступовим зменшенням ролі однієї макрокультури (давно привнесеної й фактично вже меморіальної радянської) посилює вплив інша, уже зовсім інокультурна макро-система – глобальна. Загалом цей процес і видається саморухом культурної традиції, її беззупинного функціонування.

Частки наявності означених макрокультурних утворень у нещодавньому минулому українського соціуму яскраво демонструють дані соціологічного опитування Центру Розумкова, проведеного з 31 травня до 18 червня 2007 р. (опитано 10 956 осіб). Слід зазначити, що ідентифікація себе з тією чи іншою традицією передбачає прийняття відповідних ціннісних домінант як векторних (тобто значущих для себе). І якщо європейські цінності уособлювалися в цінностях Ризику-Новизни, Самостійності тощо, і не тому що сама Європа “забарвлена” цими цінностями, а скоріше через потяг бути належним до нового – іншого, ніж старе – своє, яке часто не стільки є автентично своїм, скільки асоціюється з радянським, російським. Отже, маємо таку собі скоріше втечу від не свого до власне свого, але за

допомогою апеляції до нового – іншого, у цьому випадку – європейського. Орієнтованість же на цінності Стабільності, Достатку, Безпеки є скоріше проявом консервативної складової української культурної традиції, того чинника, який ґрунтується на базових цінностях і певною мірою уособлює інстинкт самозбереження спільноти. Але звернемося власне до результатів того дослідження. Так, респондентам ставили запитання: “З якими країнами Ви найбільшою мірою пов’язані за Вашими культурними і духовними орієнтаціями?” Виявилося, що більшість опитаних пов’язують себе переважно з Україною: 41,9% – з Україною загалом і 29,5% – з регіоном проживання – частиною України. Лише незначна частина опитаних ідентифікує себе з європейським світом: 9,1% і 15,7% з Росією [5]. Однак, хоча частка культурно-російського й радянсько-орієнтованого населення видавалась номінально малою, насправді ж їх фактична присутність була значно масштабнішою. Формально ці респонденти пов’язували себе з Україною, проте фактично світоглядно й культурно вони були представниками пострадянської макрокультури. Їх присутність мала певну регіональну специфіку (Південь і Схід України) й актуалізовувалась як підтримкою проросійсько-орієнтованих політичних сил, так і постійним мусуванням питання російської мови як другої державної. Зокрема, ще за даними опитування КМІСу, яке було проведене в жовтні 2010 р., більше ніж третина громадян України (40,4%) вважає, що російську мову треба зробити другою державною [6]. Красномовними є й дані національних моніторингових опитувань Інституту соціології, які свідчать, що у 1992 р. переважно українською в сім’ї говорило 51% українців, а у 2010 р. – 49%. Переважно російською у 1992 р. говорили 13%, а у 2010 – 28% українців. Як бачимо, російська макрокультура не тільки активно поширювалась у нашій культурі, а й намагалася відвоювати позиції домінантної, як це було за радянських часів [7, с. 27]. Заради справедливості слід зазначити, що революційні події докорінно змінили ситуацію. Навіть багато з тих, хто зараховував себе до українських росіян або був латентним носієм пострадянської та російської ідентичності, досить легко позбулися останньої завдяки політичним подіям 2013–2014 рр. Особливу й визначну роль у цьому процесі відіграла агресивна позиція самої Росії, яка, декларуючи захист російськомовного населення, насправді розпочала відкриту війну проти України. І хоча ціннісна сфера надзвичайно інертна, революційний злам, який відбувся, призвів до тотальної суспільної переоцінки геополітичного курсу, власного майбутнього, а відтак, і власного минулого, своєї ролі в історії. Революційна ревізія національної ідентичності реанімувала цей феномен в українському соціумі, поновивши його в статусі активного агента соціальних перетворень. Цей момент різнопланово вплинув на ціннісну сферу, перш за все змусивши спільноту наразі об’єднатися навколо векторних цінностей, задекларованих під час Революції Гідності. За умов загострення конфлікту можна очікувати ще більший відкат від консервативної складової культурної тради-

ції з відповідними для неї базово-забезпечувальними захисними цінностями в бік цінностей креативно-революційних, що посилюватиме актуалізованість пасіонарного настрою. У разі припинення вогню й повного повернення до мирного життя в країні ціннісна сфера, безумовно, відреагує поверненням до стабілізаційного ядра. Однак за будь яких умов революційна ситуація, яка призвела до трансформації ціннісної сфери, сформувала новий вектор стратегічного напрямку, якій ні за яких обставин уже не поверне ціннісну конфігурацію до дореволюційного стану. Тому й пострадянська макрокultura, яка і так є вже номінально меморіальною, нарешті і фактично відправиться на лави історії і вже не тільки тому, що, згідно з даними за останні роки, частка її носіїв поступово зменшується, що закономірно зумовлено логікою перебігу історичного часу, а й завдяки політичним подіям сучасним, які знову активізували дискурс ревізії тоталітарного минулого.

У цьому сенсі досить показовою є й сфера релігійних відносин, адже яскравим маркером суттєвих трансформацій у ціннісній сфері за всю історію людства, навіть за обставин тотальної секуляризації, є і буде релігійна свідомість. Характер подій, які розпочалися під час революції Гідності та відбуваються зараз у релігійно-церковній сфері, безумовно, значущому для української культурної традиції, свідчить про зміну диспозицій ціннісних векторів у цій сфері. Відокремлення ідеї “руського світу” в його агресивній експансуючій версії від власне догматів православ’я та християнських заповідей створило надзвичайне соціальне напруження в цьому середовищі, запустивши механізм суспільного переосмислення й трансформацій. Безумовно, цей процес є болючим, однак позитивом є те, що катарсис і вивільнення теж неминучі. Посилена потужним традиціоналізмом, з одного боку, і потребою революційного переосмислення та позбавлення політично-духовної залежності – з іншого, релігійна свідомість у сучасній ситуації проживає внутрішній конфлікт, що породжує “меланж-ефект” у її просторі – стан, у якому масова свідомість вирішує надзвичайно складне завдання – робить спробу відокремити “своє” автентичне від “свого” історичного, визначити долю й роль кожного такого “свого”, давши йому суспільну оцінку та віднайшовши (або не віднайшовши) йому соціальне справедливе місце в єдиному домі.

Висновки. Відтак, динаміка, як і зовнішньокультурний тиск в умовах сучасних подій, видаються неймовірно потужними. І чим більший тиск і вплив зовнішніх умов, тим більш адаптаційних, іноді екзотичних форм, набуває культурна традиція для збереження своєї матричної культурної моделі, тобто тих харизматичних змістів центральної зони культури, які роблять будь-яку окрему культуру унікальною, окремою. Адже саме це дає змогу зберегти цілісність окремого суспільства як динамічну конфігурацію його структури. У цьому випадку постреволюційні події актуалізували ситуацію, коли культурна традиція максимально демонструє креативність. Так, з потреби дистанціюватися від історичного, але неприйнятного “свого”

відбувається частково й втеча від “себе” до нового “іншого”, яка насправді імпліцитно приховує в собі, нарешті, повернення до “себе”. Так, відкинувши облаштунки постколоніальних макрокультурних утворень, вітчизняна культурна традиція матиме змогу повернутися до себе реальної, а це означає актуалізувати й власне свої унікальні цінності.

Список використаної літератури

1. Лейбин В. Братья или чужаки? [Электронный ресурс] / Виталий Лейбин, Валерий Вакарюк, Максим Руднев // Русский репортер. – 2014. – № 41. – Режим доступа: http://expert.ru/russian_reporter/2014/41/bratya-ilichuzhaki/.
2. Регион, нация и прочее: междисциплинарное и интеркультурное переосмысление Украины [Электронный ресурс] // Львов. центр. – Режим доступа: <http://www.lvivcenter.org/ru/organization/v.sereda>.
3. Шостаковский О. Радикализовани європейці: цінності Євромайдану в порівнянні з європейськими. Інфографіка [Електронний ресурс] / О. Шостаковский // Українська правда. – Режим доступа: http://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/14/7009459/view_print/.
4. Эйзенштадт С. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность / С. Эйзенштадт // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – Т. 1. – № 2. – С. 9–16.
5. Центр Розумкова. Соціологічні опитування: Культура: “З якими країнами Ви найбільшою мірою пов’язані за Вашими культурними і духовними орієнтаціями?” [Електронний ресурс] // Центр Розумкова. – Режим доступа: http://www.uceps.org/ukr/socpolls.php?cat_id=143.
6. Київський міжнародний інститут соціології. Стрічка новин. ПРЕЗИДЕНТСЬКО-ЕЛЕКТОРАЛЬНІ РЕЙТИНГИ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ УКРАЇНИ (зміни за дев’ять місяців) [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/society/2010/10/26/726125.html>.
7. Шульга Н. Отношение населения Украины к украинско-российскому межгосударственному и экономическому сотрудничеству / Н. Шульга // Россия-Украина: гуманитарные и экономические основы стратегического партнерства. Шаги к модернизационному альянсу? : сб. докл. Рос. ин-т стратег. исслед. – Москва : РИСИ, 2012. – С. 28–36.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2014.

Настоящая К. В. Ценностные векторы обновленной Украины: побег к “другому” или возвращение к “себе”?

В статье анализируется динамика ценностной сферы украинского социума во время революционных событий. Рассматриваются имеющиеся тенденции и делаются предположения относительно вероятного сценария дальнейшей динамики ценностных векторов. Для понимания и объяснения разнонаправленных тенденций в ценностной сфере автор привлекает социологические теории культурной традиции Е. Шилза и С. Эйзенштадта. Опираясь на указанные подходы, концептуализируется собственное видение этого феномена, анализируется его структура и функции, верификация ценностной сферы. Автор отстаивает позицию, согласно которой заявленный концепт культурной традиции в этом смысле может выступать адекватным инструментом социокультурного анализа ценностных конфигураций и их динамики в условиях отечественных постреволюционных социокультурных реалий. В этом контексте автор поднимает вопрос архитектоники украинской культурной традиции, сложного взаимо-

действия ее имеющихся структурных компонентов: матричных и наложенных (первичных и вторичных) культурных моделей, маркерами которых выступают те или иные ценностные детерминанты.

Ключевые слова: ценностная сфера, ценностный вектор, культурная традиция, креативная составляющая, консервативная составляющая, макрокультурные модели.

Nastoyashaya K. Value Vectors Updated Ukraine: Escape to the “Other” or Return to the “Me”?

The article analyzes the dynamics of value sphere in Ukrainian society during the revolutionary events. Based on the analysis of several studies, the author analyzes existing trends and makes assumptions about future scenarios and dynamics of value vectors. To understand and explain divergent trends in the value field author uses sociological theories of cultural traditions of E. Shylz and S. Eyzenshtadt. Based on these approaches, the author conceptualizes her own vision of the phenomenon, analyzes its structure and functions, verification of value field. Author proves that in this sense, the declared concept of cultural tradition can be an adequate tool of sociocultural analysis of value configurations and their dynamics, particularly in terms of domestic post-revolutionary cultural realities. In this context, the author raises the question of architectonics of Ukrainian cultural tradition, a complex interaction of existing structural components, matrix and imposed cultural patterns (primary and secondary), defining various value determinants. In this sense, matrix national culture is presented as part of the conservative cultural tradition, while other (Soviet, Russian, European, global) form its creative component. Thus, together with a gradual decrease of a macroculture (long-established and memorial Soviet) increases the impact of other, quite incultural macrosystem – global. Overall, this process seems to be a self-movement of cultural traditions, its continuous operation.

Key words: value sphere, vector of values, cultural tradition, creative component, conservative component, macrocultural models.

УДК 316.74:78

Л. М. НЕСТЕРЕНКО

ВИНИКНЕННЯ МУЗИЧНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ (ЗА ДАНИМИ ЕМПІРИЧНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ) (ЧАСТИНА 2)¹

У статті наведено аргументи стосовно доцільності використання поняття музичних преференцій унаслідок зміни соціокультурних умов функціонування комунікативної системи “композитор – реципієнт”, нових практик створення, поширення та сприйняття музики в аспекті культури. Пояснено етимологію цього поняття, репрезентовано модель або схему їх виникнення, що подана в контексті структурно-функціональної парадигми. На рівні емпіричного соціологічного дослідження проаналізовано складові запропонованої схеми на прикладі музичних преференцій студентів різних професійних груп ВНЗ м. Луганська, розглянуто культурні практики студентської молоді в контексті повсякденності.

Ключові слова: музичні преференції, потреби, емоції, ситуації, культурні практики.

Подальший аналіз даних емпіричного соціологічного дослідження ми розпочинаємо з наступного елемента моделі виникнення музичних уподобань – *ситуацій*. У соціологічному енциклопедичному довіднику ситуація визначається, по-перше, як сукупність обставин, положення, обстановки, по-друге, як сукупність зовнішніх відносно індивіда умов, що спонукають і опосередковують його діяльність [10, с. 322]. У межах ситуацій відбувається задоволення потреб та спрямованостей індивідів, скерованих на об’єкти музичної культури.

У дослідженні основною ситуацією, як і основним механізмом виникнення музичних преференцій, на нашу думку, є комунікація. У словнику поняття комунікації (від лат. communicatio – обмін, зв’язок, розмова) має декілька значень і трактується як процес передачі інформації, акт спілкування, обмін інформацією [10, с. 133].

Ситуація комунікації щодо музичної культури виражається моделлю “композитор – слухач”, у межах якої відбувається передача музичної інформації від автора (через посередництво виконавця) до аудиторії. У контексті статті комунікація розуміється як взаємозв’язок, установлений між автором та аудиторією за допомогою виконавця в безпосередньому процесі слухання, виконання або спогадів певної музики в ситуації “тут та тепер”. У такому трактуванні комунікації ми погоджуємося з думкою А. Шюца, викладеною автором у роботі “Спільне створення та виконання

¹ Продовження. Початок див.: Нестеренко Л. М. Виникнення музичних преференцій сучасної студентської молоді (за даними емпіричного дослідження) (Частина 1) / Л. М. Нестеренко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2014. – Вип. 63. – С. 91–102.

© Нестеренко Л. М., 2014

музики. Дослідження соціального відношення” [15]. А. Шюц аналізував музичну комунікацію щодо її соціального значення і визначив як “соціальне відношення”. Розглядаючи ситуацію безпосереднього спільного виконання музичного твору колективом виконавців, автор виявив соціальний аспект цього акту, яким він назвав спільність.

Комунікація відрізняє всі ситуації слухання музики, в межах яких задовольняються потреби різних рівнів, – від нижчого до вищого. В нашому дослідженні ситуації утворюють ієрархізовану систему та зумовлені “рангом” потреб, що реалізуються в їх межах. Крім того, критерієм розрізнення рівнів стають часові ознаки існування ситуації – стійкої, незмінної або нестабільної, несталі.

Ситуації, в межах яких спостерігається задоволення нижчих, вітальних потреб, є предметними [16]. У предметних ситуаціях цілями сприйняття музики можуть стати, наприклад, стан приємного проведення часу за допомогою “підходящої” музики або виконання домашніх справ із обраним музичним “супроводом”.

Відмітимо, що на запитання анкети – “Якщо Ви слухаєте музику у вільний час, то з якою метою?” – були отримані такі дані: на першому місці опитані студенти технічних і гуманітарних спеціальностей відзначили варіант відповіді “щоб розслабитися, розважитися, відпочити від повсякденних справ” – 55,6% та 62,3% опитаних відповідно; на другому місці – “музика створює настрій для роздумів, осмислення того, що відбувається” – 51,7% та 60,6% респондентів; на третьому місці – “для створення комфортного настрою” – 51,5% та 56,5% опитаних студентів (опитані могли обирати три варіанти відповідей, тому загальний результат перевищує 100%) (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання – “Якщо Ви слухаєте музику у вільний час, то з якою метою? (Дайте не більше 3 варіантів відповідей)” респондентів технічних та гуманітарних спеціальностей:

№ п	Варіант відповіді	Спеціальність	
		Технічна	Гуманітарна
1	Це вже звичка	21,8	21,6
2	Музика створює настрій для роздумів, осмислення того, що відбувається	51,7	60,6
3	Щоб почути щось нове	12,6	10,3
4	Для створення комфортного настрою	51,5	56,5
5	Слухати музику модно, престижно	1,2	0,5
6	Щоб розслабитися, розважитися, відпочити від повсякденних справ	55,6	62,3
7	Це мій спосіб життя	15,0	19,7
8	Музика – це просто фон для інших справ	25,5	23,1
9	Немає жодної мети	2,7	2,4
10	Я не слухаю музику	–	0,2
11	Важко відповісти	1,0	0,7
	Разом	238,6%	257,9%

Для респондентів-музикантів відповіді на це запитання мали інший результат: на першому місці – “музика створює настрій для роздумів, осмислення того, що відбувається” – 71% опитаних; на другому місці – “розслабитися, розважитися, відпочити від повсякденних справ”, 53,6% респондентів; на третьому – “для створення комфортного настрою” – 46,7% опитаних студентів музичного фаху (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання – “Якщо Ви слухаєте музику у вільний час, то з якою метою? (Дайте не більше 3 варіантів відповідей)” – респондентів музичних спеціальностей

№ п	Варіант відповіді	Кількість відповідей	%	% спостережень
1	Це вже звичка	48	4,7	12,3
2	Музика створює настрій для роздумів, осмислення того, що відбувається	277	27,3	71,0
3	Щоб почути щось нове	59	5,8	15,1
4	Для створення комфортного настрою	182	17,9	46,7
5	Слухати музику модно, престижно	3	0,3	0,8
6	Щоб розслабитися, розважитися, відпочити від повсякденних справ	209	20,6	53,6
7	Це мій спосіб життя	173	17,1	44,4
8	Музика – це просто фон для інших справ	56	5,5	14,4
9	Немає жодної мети	6	0,6	1,5
10	Важко відповісти	1	0,1	0,3
	Разом	1014	100,0%	260,0%

Пояснити отримані дані можливо відносно обраних респондентами спрямованостей, у контексті яких відбувалося сприйняття музики. З-поміж зазначених бажань пріоритетною виявилася спрямованість опитаних студентів на реалізацію таких вітальних потреб, як відпочинок, розвага, створення комфортного душевного настрою тощо. При цьому вищі завдання, серед яких було обрано сприйняття нового в галузі музичного мистецтва або визнання музики способом життя, виявились периферійними цілями для опитаних студентів, у тому числі й для респондентів-професійних музикантів.

У ситуаціях середнього рівня ієрархічної системи задовольняються психологічні потреби індивідів. Їх характеризують взаємодії в межах контактних груп, наприклад, у студентській групі, у сім’ї, у групі друзів. Ці ситуації є дискретними, проте постійно повторюваними та більш стабільними.

Так, відповіді на запитання стосовно спілкування в межах музичних субкультур “Побудуйте ієрархію своїх переваг видів та жанрів музики” виявили, що респонденти технічних спеціальностей віддають перевагу спілкуванню в межах клубної субкультури – 83,3%, реп-музики – 79,2% та року – 75,7%; опитані студенти-гуманітарії найбільше спілкуються також у контексті клубної субкультури – 88,5%, репу – 83,4% та естради – 82,0%; натомість рес-

понденти-музиканти віддають перевагу взаємодії, перш за все, в межах класичної музичної субкультури – 87,3%, джазової – 79,8% та рокової – 77,2%.

Вищий рівень ієрархічної системи включає ситуації, що характеризують задоволення соціальних потреб засобами музичного мистецтва, наприклад, пізнання, творчої реалізації, почуття емпатії. Ці ситуації виявляють стан суспільних сфер – культури й дозвілля, в межах яких задовольняються вищі потреби індивідів. У межах галузевих соціологічних теорій – соціології культури та соціології дозвілля – ці сфери нерідко вивчаються авторами у взаємозв'язку й визначаються як культурно-дозвіллева сфера [13].

На нашу думку, стан культурно-дозвіллевої сфери відображають можливості, які реалізуються в контексті цієї сфери, у тому числі, ступінь задоволеності потреб індивідів. На запитання анкети *“Чи маєте Ви можливість слухати ту музику, яка Вам подобається?”* майже всі респонденти відповіли, що такі можливості мають “повною мірою” та “скоріше так”, – 98,3% – відносно опитаних студентів музичних спеціальностей та 97,8% та 98,8% – стосовно учасників опитування серед студентів технічної та гуманітарної професії.

Проте більш поглиблене вивчення цього питання виявило фактори, які заважають повному задоволенню потреб респондентів засобами музичного мистецтва. Серед причин у відповідях на запитання – *“Якщо Ваші потреби в музиці не задовольняються, то що цьому заважає?”* – опитані майбутні фахівці зазначили “нестачу часу” – 26,6% спеціалістів у галузі техніки, 34,7% – гуманітаріїв та 30,6% – музикантів; “відсутність Інтернету” – 19,2%, 22,8%, 21% відповідно; “відсутність необхідних записів та альбомів музики” – 12, 2%, 12,4% та 17,7% опитаних відповідно.

Результатом музичних преференцій є *практики*. Як зазначалося, у межах моделі виникнення музичних преференцій практики є елементом підсистеми *“музичні преференції → ← практики”*. Вивчення останніх є необхідним, оскільки між цими елементами існує діалектичний взаємозв'язок.

У межах вирішення проблематики практик створено значну кількість теорій та концепцій, авторами яких є Л. Болтанські, П. Бурдьє, Л. Вітгенштейн, Г. Гарфінкель, Е. Гідденс, Ж. Дельоз, Е. Дюркгейм, Н. Еліас, Б. Латур, А. Макінтайр, М. Мосс, М. Поланьї, Г. Райл, А. Реквіц, М. де Серто, І. Сілбер, Д. Скотт, Л. Тевено, М. Фуко, М. Хайдеггер, Т. Шатцкі та ін. Серед російських науковців, що займались проблемою практик, – А. Глухих, Т. Заславська, А. Пишняк, В. Радаєв, Я. Рощина та ін. [4].

У контексті української соціології практики досліджувались, насамперед, із позицій проблеми стилю життя, певні аспекти якої розглядали Р. Ануфрієва, Є. Головаха, Е. Донченко, О. Злобіна, М. Кирилова, А. Кронік, Н. Паніна, В. Рибаченко, Л. Сохань, В. Тихонович, А. Угрімова, М. Шульга [12].

У нашому дослідженні ми поєднали концепцію практик П. Бурдьє, у контексті якої практики пов'язані із габітусом як комплексом диспозицій та практичних схем оцінювання, сприйняття та дій, а також концепцію повсяк-

денних практик феноменологічної соціології, в межах якої практики є непроблематичними, рутинними, стереотипними діями індивідів. Також ми виходимо із розуміння практик і відносно їх трактування як результату музичних преференцій, що вибудовуються в аспекті культури, і відносно інтерпретації практик як взаємодій індивідів у ситуації “обличчям до обличчя”.

У межах моніторингу Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство” авторкою Л. Скоковою запропоновано визначення поняття культурних практик, що “розуміються як сукупність усталених масових соціальних дій/взаємодій у культурно-комунікаційному просторі українського суспільства, – сфері смислів, цінностей і значень, втілених у текстах і артефактах культури” [9, с. 534].

Зазначимо, що способом дослідження практик обрано елементи методу, запропонованого українським соціологом Н. Коваліско. У контексті цього методу у сформованій автором трикомпонентній моделі – кон’юнкції – практики аналізуються, перш за все, щодо соціальних позицій респондентів: “позиція – диспозиція – практика” [5].

У нашому дослідженні соціальну позицію студентів значною мірою визначає обрана ними спеціальність. За результатами проведеної диференціації в кожній професійній групі виокремилися по 4 професійні підгрупи. Тому аналіз практик ми провели за уточненою схемою: “позиція → музичні преференції →← культурні практики”.

Нижчий рівень підсистеми культурних практик, визначених нами як таких, що виникають у предметних ситуаціях, включає практики ставлення до музики, як до звички. При цьому прикладом “непомітних”, рутинних практик є такі, на нашу думку, що стосуються повсякденного слухання музичних записів. Так, музика стала звичкою для респондентів усіх технічних, гуманітарних і музичних спеціальностей, відповідно, 7–10%, 7–9% та 3–5%. Як виявилось, повсякденне, звичне сприйняття музики є показовим для меншої кількості опитаних студентів-музикантів порівняно із спеціалістами немусичного фаху.

Середній рівень системи культурних практик включає ті з них, які передбачають взаємодію індивідів, спілкування “обличчям до обличчя”. Прикладом таких культурних практик є інтеракції опитаних студентів та їх батьків, опосередковані музикою. Останні є результатом сімейного габітусу – одного із різновидів габітусів у контексті теорії П’єра Бурдьє, та “сімейних” музичних преференцій у нашій інтерпретації. Отримані відповіді на запитання “*Чи поділяєте Ви музичні уподобання батьків?*” показали, що близько половини респондентів сільськогосподарських і транспортних спеціальностей мають схожі музичні уподобання із їх батьками, при цьому близько третини – не схожі; респонденти інших технічних спеціальностей – менше спільних із їх батьками музичних уподобань, аніж перші й другі фахівці, та половина цих уподобань взагалі не співпадають; також у третини представників комп’ютерних та нанотехнологій та їх батьків музичні переваги спільні, натомість у половини – не співпадають.

Також порівняння “сімейних” музичних уподобань зсередини професійної групи респондентів-гуманітаріїв показало, що у юристів та економістів більше загальних уподобань із їх батьками, аніж у філологів та інших гуманітаріїв (психологів, релігієзнавців, істориків та ін.). Відповідно, практики сімейного спілкування, опосередковані музикою, у представників перших спеціальностей є більш інтенсивними та активними, аніж у других.

Зазначимо, що “сімейні” музичні переваги у представників музичної професійної студентської групи показали, що останні виникли у трьох чвертей музично-педагогічних фахівців, двох третин – академічних, половини – естрадних та більше, ніж третини – народних. Тому відповідні інтеракційні практики відбувались між респондентами всіх цих професійних підгруп та їх батьками, що, в свою чергу, приведе до виникнення нових загальних “сімейних” музичних уподобань.

Вищий рівень системи культурних практик включає різні практики в аспекті дозвілля. Так, відповіді на запитання “Яким формам спілкування з музикою у вільний час Ви віддаєте перевагу?” виявили значну різницю цих занять як для груп респондентів технічного, гуманітарного та музичного фаху, так і усередині професійних студентських підгруп респондентів (табл. 3, 4, 5).

Проте всі підгрупи респондентів відрізняють однакові практики, які стосуються слухання музичних записів та які є показовими від половини до двох третин опитаних студентів. Особливо любляють це заняття з-поміж фахівців технічного спрямування представники комп’ютерних та нанотехнологій і менше – сільськогосподарських, “інших технічних спеціальностей” (механіки, електротехніки) та транспортних, відповідно, 64,8%, 51,8%, 51,8% та 50,6% (табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання –
“Яким формам спілкування з музикою у вільний час
Ви віддаєте перевагу?” респондентів технічних спеціальностей**

№ з/п	Варіанти відповідей	Спеціальність(і)			
		Сільськогосподарські	Транспортна	Комп’ютерні нанотехнології	Інші технічні
1	Слухаю музичні записи	51,8	50,6	64,8	51,8
2	Відвідую концерти (філармонію, Будинок культури та інші заклади культури)	8,2	5,6	10,7	16,9
3	Відвідую дискотеку, нічний клуб, Інтернет-клуб, кафе	35,5	41,3	20,5	24,1
4	Відвідую музично-драматичний театр	2,7	1,5	2,5	4,8
5	Інше	1,8	1,1	1,6	2,4
	Разом	100%	100%	100%	100%

При цьому серед респондентів гуманітарної професії учасники опитування філологічного фаху також більшою мірою віддають перевагу цій практиці порівняно з респондентами-юристами, економістами та опитаними представниками інших гуманітарних спеціальностей (філософами, наприклад), відповідно, 62,2%, 54%, 52,6% та 52,1% опитаних (табл. 4).

Таблиця 4

**Розподіл відповідей на запитання –
“Яким формам спілкування з музикою у вільний час
Ви віддасте перевагу?” респондентів гуманітарних спеціальностей**

№ з/п	Варіанти відповідей	Спеціальність			
		Філологічна	Економічна	юридична	Інша гуманітарна
1	Слухаю музичні записи	62,2	52,6	54,0	51,1
2	Відвідую концерти (філармонію, Будинок культури та інші заклади культури)	11,9	9,5	7,3	14,7
3	Відвідую дискотеку, нічний клуб, Інтернет-клуб, кафе	21,0	35,3	33,1	25,8
4	Відвідую музично-драматичний театр	2,8	2,6	4,0	6,3
5	Інше	2,1	0,0	1,6	2,1
	Разом	100%	100%	100%	100%

Всередині групи респондентів музичного фаху учасники опитування менше, ніж представники технічних та гуманітарних спеціальностей, віддають перевагу практиці слухання музичних записів: так, підгрупа фахівців народної музики становить 50%, естрадної – 46,9%, академічної – 43,7% та музично-педагогічної – 39,2% (табл. 5).

Таблиця 5

**Розподіл відповідей на запитання –
“Яким формам спілкування з музикою у вільний час
Ви віддасте перевагу?” респондентів музичних спеціальностей**

№ з/п	Варіанти відповідей	Спеціальність			
		Народне муз. мистецтво	Академічне муз. мистецтво	Естрадне муз. мистецтво	Музично-педагогічна
1	Слухаю музичні записи	50,0	43,7	46,9	39,2
2	Відвідую концерти (філармонію, Будинок культури та інші заклади культури)	31,6	31,8	23,0	31,4
3	Відвідую дискотеку, нічний клуб, Інтернет-клуб, кафе	10,5	13,3	16,7	15,7
4	Відвідую музично-драматичний театр	6,6	9,1	11,8	13,7
5	Інше	1,3	2,1	1,6	0,0
	Разом	100%	100%	100%	100%

Інтерпретувати дані щодо цієї практики можливо щодо аспекту професії, оскільки прослуховування музичних записів відносно респондентів-музикантів проходить і в навчальний час, і в позанавчальний, на відміну від опитаних студентів-немузикантів, тому вже в процесі дозвілля це заняття займає менше часу в опитаних музикантів.

Висновки. Розгляд питання вибору об'єктів музичної культури за допомогою поняття музичних преференцій виявив його евристичний потенціал, що в подальших наукових розвідках надасть можливість проведення досліджень і на теоретичному рівні, із використанням обраних парадигм, теорій, концепцій, і на практичному – шляхом проведення моніторингів.

Вивчення виникнення музичних преференцій за зразком моделі, поданої в контексті структурно-функціональної парадигми, надало можливість показати, з одного боку, дію чинників – потреб та емоцій, а з іншого – результат, культурні практики. Останні описані з позицій феноменологічної парадигми в аспекті повсякденності. При цьому аналіз феномену музичних преференцій та інтерпретація різниці культурних практик студентських професійних груп створили можливість розглянути процес виникнення цього феномену – умови й результат.

Список використаної літератури

1. Арбеніна В. Професійно-статусні домагання сучасного студентства та їхні суб'єктивні чинники / В. Арбеніна, Л. Профатілова // Соціологічні дослідження: методологія, теорія, методи // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – № 844. – Вип. 23. – С. 251–259.
2. Бурдьє П. Практический смысл [Електронний ресурс] / пер. с франц. А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко ; отв. ред. пер. и послесл. Н. Шматко. – Санкт-Петербург : Алетея, 2001. – 562 с. – Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/burde-prakticheskij-smysl>.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с.
4. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин // Прагматический поворот. – Вып. 2. – Санкт-Петербург : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
5. Ковалиско Н. В. Теория практик, практики и исследование стратификационных порядков // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 49–63.
6. Нестеренко Л. М. Музичні преференції: сутність, зміст, принципи формування / Л. М. Нестеренко // Вісник. Серія: Соціологічні науки. – 2012. – № 1 (61). – С. 35–42.
7. Нестеренко Л. М. Потреби як соціально-психологічний механізм формування музичних преференцій студентів / Л. М. Нестеренко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. – Вип. 2 (13). – С. 388–401.
8. Петрушин В. И. Музыкальная психотерапия: Теория и практика / В. И. Петрушин. – Москва : ВЛАДОС, 1999. – 176 с.
9. Скокова Л. Освіта та культурні практики населення / Л. Скокова // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. – С. 534–544.
10. Социологический энциклопедический словарь / На русском, английском, немецком, французском и чешском языках ; ред.-коорд. – академик РАН Г. В. Осипов. – Москва : Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. – 488 с.

11. Становище студентської молоді України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gurt.org.ua/news/events/14761/>. – Посилання з сайту Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України: www.niss.gov.ua.
12. Стил ь жи з ни лич но сти: те о ре ти че ск ие и ме то до ло ги че ск ие про бле мы / Л. В. Со хан ь, Е. И. Го ло ва ха, В. А. Ти хо но в ич и др. – Ки ев : На у ко ва дум ка, 1982. – 371 с.
13. Ци м ба люк Н. М. Інсти ту ціо на ль на мо дер ні за ці я куль тур но-доз віл ьс во ї сфе ри в Ук ра їні : ав то ре ф. дис. ... д-ра соц р наук / Н. М. Ци м ба люк. – Ки їв, 2005. – 34 с.
14. Шу ль га Р. П. Ис ку сс тво в прак ти ках куль ту ры. Со ци о куль ту ро ло ги че ск ий оч ерк / Р. П. Шу ль га. – Ки ев : Инсти ту т со ци о ло ги и НАНУ : Инсти ту т фи ло со фии НАНУ, 2008. – 200 с.
15. Шюц А. Сов мес тное со чи не ние и ис пол не ние му зы ки. Ис сле до ва ние со ци аль но го от но ше ния / А. Шюц // Смы сло ва я струк ту ра пов се днев но го ми ра / сост. А. Я. Ал ха сов ; пер. с англ. А. Я. Ал ха со ва, Н. Я. Ма злу мя но вой ; на уч. ред. пер. Г. Г. Ба ты гин. – Мос ква : Инсти ту т Фон да “Об щес твен ное м не ние”, 2003. – 336 с.
16. Я дов В. А. О дис по зи ци он ной ре гу ля ции со ци аль но го по ве де ния лич но сти / Ме то до ло ги че ск ие про бле мы со ци аль но й пси хо ло ги и / В. А. Я дов. – Мос ква : На у ка, 1975. – С. 89–105.
17. Schafer T. Determinants of Music Preference [Electronic resource] / Thomas Schafer. – Mode of access: <http://deposit.ddb.de/cgi-bin/docserv&idn=99338451>; Sigg N. An investigation in to there lation ship between music preference, personality and psychological well being [Electronic resource] / Nicola Sigg. – Mode of access: <http://aut.researchgateway.ac.nz/bitstream/10292/955/4/SiggN.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2014.

Нестеренко Л. Н. Возникновение музыкальных предпочтений современной студенческой молодежи (по данным эмпирического социологического исследования) (Часть 2)

В статье приводятся аргументы в отношении целесообразности использования понятия музыкальных предпочтений вследствие изменения социокультурных условий функционирования коммуникативной системы “композитор – реципиент”, новых практик создания, распространения и восприятия музыки в поле культуры. Поясняется этимология данного понятия, репрезентуруется модель, или схема, их возникновения, представленная в контексте структурно-функциональной парадигмы. На уровне эмпирического социологического исследования анализируются элементы предложенной схемы на примере музыкальных предпочтений студентов различных профессиональных групп ВУЗ г. Луганска, рассматриваются культурные практики студенческой молодежи в контексте повседневности.

Ключевые слова: музыкальные предпочтения, потребности, эмоции, ситуации, культурные практики

Nesterenko L. The Emergence of Musical Preferences of Modern College Students (According to Empirical Sociological Research) (Part 2)

The article presents arguments as to the appropriateness of using the notion of musical preferences due to changes in socio-cultural conditions of functioning communication system “composer-recipient” of new practices of creation, distribution and perception of music in the field of culture. Explained the etymology of this concept, representing the model or design of their occurrence, presented in the context of structural-functional paradigm. Characterized by elements of the scheme, including “needs → emotions and feelings musical preferences → ← → situation meet the needs → cultural practices → ← musical preferences”. Indicated on a separate subsystem – “cultural practices → ←

musical preferences” – in the context of the given model the emergence of musical preferences. The results of two empirical sociological research conducted, presents data on the choice of a particular music, technical means of listening to music on the part of the respondents three professional student groups – musicians, specialists in engineering and the humanities. The article deals with the most pressing needs of the students, one of which is communication; At the same time, as a rule, communication is mediated music. Analyzes the choice of music, conducted with a view to harmonizing the internal state in a situation of stress, instability, characterized by different sectors of society – political, economic, family and others. A comparison of the musical preferences of the respondents revealed their students and the difference caused by professional affiliation of respondents three student groups. Characterized by cultural practices that are considered from the point of view of the theory of Pierre Bourdieu. In accordance with this theory of practice related to the complex of dispositions and practical schemes of perception, evaluation and action. Describes the practice in the context of everyday concept of phenomenological sociology, coming from the last review as routine, stereotyped, repetitive actions of individuals. In an empirical case study cultural practices are treated as part of the method applied in the works Ukrainian sociologist N. Kovalisko as a three-component model – the conjunction: “position – disposition – the practice.” As a result of the use of the elements of this method is represented refined model the relationship of musical preferences and cultural practices: “the position → musical preferences → → ← cultural practices.” As the social position of the respondents selected students their specialization, future profession as a differentiating feature of their cultural practices.

Key words: *musical preferences, needs, emotions, situation, cultural practices.*

УДК 316

С. Є. ПАРХОМЕНКО

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ РОЗРІЗНЕННЯ ХАБАРА Й ДАРУНКА В СОЦІАЛЬНОМУ ПОВСЯКДЕННІ

Статтю присвячено проблемі розмежування неправомірної вигоди (хабара) і подарунка та визначення поведінкових індикаторів, за допомогою яких можна провести розмежування цього явища за поведінковими індикаторами. У статті проаналізовано алгоритм корупційної поведінки посадових осіб, за яким останні намагаються вибудовувати відносини під час бюрократично-ділових з громадянами, які звертаються до уповноважених органів для вирішення повсякденних проблем. Висвітлено проблему законодавчого характеру, яка полягає у недостатньому розвитку норм як процесуального, так і матеріального права. Розглянуто соціальні чинники, які стимулюють корупційну поведінку державних службовців і ставлення суспільства в цілому до таких учинків, у контексті соціального сприйняття корупції; проаналізовано мотиваційну складову корупційної поведінки, в якій можна виокремити мотиви, які спонукають до хабарництва й мотиви, якими виправдовується протиправна поведінка.

Ключові слова: неправомірна вигода, корупція, норми суспільної моралі, подарунк, хабар.

Згідно з досвідом європейських країн, першим кроком на шляху до вчинення корупційних дій є можливість публічного службовця отримувати подарунки.

З метою обмеження такої форми прикриття корупційних проявів, у п. 5 ст. 8 Конвенції ООН проти корупції наголошено на тому, що кожна Держава-учасниця прагне, у належних випадках і згідно з основоположними принципами свого внутрішнього права, запроваджувати заходи й системи, які зобов'язують державних посадових осіб надавати відповідним органам декларації, в тому числі і про суттєві дарунки, у зв'язку з якими може виникнути конфлікт інтересів [2].

Саме через вищезгадану обставину у низці країн Європи на законодавчому рівні запроваджено обов'язкове декларування подарунків особами, що обіймають політичні посади, а в деяких країнах – всіма публічними службовцями. Так, у Польщі обов'язковість декларування подарунків передбачена для осіб, які обіймають політичні посади, а також місцеві виборні посади, в Угорщині – для членів Парламенту, у Великобританії, Іспанії та Німеччині – для членів Уряду та осіб, які обіймають політичні посади, а в Латвії – для всіх публічних службовців. Члени британського парламенту зобов'язані декларувати подарунки, вартість яких перевищує 1% від їхньої заробітної плати, члени Парламенту Німеччини – якщо вартість подарунка

перевищує 5000 євро, члени французького Парламенту – будь-які подарунки незалежно від їхньої вартості [5].

Мета статті – класифікувати поведінкові індикатори у системі корупційних практик посадових осіб.

У зв'язку з вищезазначеним завданнями статті є:

а) класифікація соціально-поведінкових маркерів корупційних практик посадових осіб;

б) характеристика соціально-типових моделей корупційної поведінки в процесі прийняття рішень суб'єктами владних повноважень.

Статтю присвячено проблемі ідентифікації корупційних практик за допомогою наявного формально-правового інструментарію.

Для України питання неправомірності подарунків є вкрай актуальним, адже в багатьох випадках, з метою вирішення питань у власних інтересах, подарунки передаються посадовій особі наділеній владними повноваженнями у певній сфері такими особами:

– які зацікавлені в певних офіційних діях установи, в якій працює службовець;

– які ведуть бізнес або розраховують на ведення бізнесу з цією установою;

– які здійснюють певні види діяльності, що регулюються відповідною установою;

– на інтереси яких може вплинути виконання чи невиконання службовцем своїх посадових обов'язків та ін. [5].

В обдаровуванні посадових осіб існує як мінімум три стратегії корисливого обдаровування:

а) стратегія, спрямована на обдаровування для прийняття заздалегідь визначеного рішення;

б) стратегія, спрямована на створення умов для збільшення поступливості і зниження рівня самоцензури, здобуття лояльності посадової особи в майбутньому та підготовку її до отримання хабара;

в) стратегія, спрямована на обдаровування найближчого контактного кола посадової особи з цілями, передбаченими варіантами а та б.

Наявність бажання посадової особи отримати подарунок може бути реалізована у різний спосіб, але в будь-якому випадку для цього потрібно чиновнику проявити активність, намагаючись при цьому не порушити закон, чи хоча б створити враження у громадянина про дотримання законності. В парі обдаровуваний (посадова особа) і дарувальник (громадянин) активну позицію частіше займає посадова особа, яка ненав'язливо намагається створити у громадянина хибні враження про можливі складні бюрократичні процедури, які очікують останнього, та непропорційно великі часові витрати, які можуть знижувати економічну доцільність поставленої мети. Описуючи майбутні поневіряння громадянина в бюрократичному процесі, посадова особа наголошує на економічній доцільності такого складного

шляху, в той же час натякаючи на можливість прискорення вирішення питання за настання певних умов і порівняно невелику винагороду. Обов'язковою умовою прискорення вирішення певного питання є необхідність матеріального стимулювання посадових осіб, від яких залежить та чи інша дія, пов'язана з вирішенням проблеми. Кожного разу, спілкуючись з громадянином, посадова особа намагається створити в уяві громадянина такий собі міф про “священний” обов'язок кожного, хто користується послугами чиновників, віддячувати їм за їх нелегку й невдячну працю, який начебто полягає в тому, що правилом хорошого тону на прийомі у чиновника є який-небудь подарунок посадовій особі, незалежно від її статусу та вчинених дій. Чиновник, наділений владними повноваженнями від імені держави, отримуючи за виконання своїх функцій грошову винагороду у вигляді заробітної плати, “щиро вважає”, що кожен громадянин, який звертається до нього для вирішення того чи іншого питання, повинен її за це віддячувати. І хоча на підсвідомому рівні посадова особа усвідомлює протиправність своїх дій, направлених на отримання неправомірної вигоди, при цьому, будучи детально ознайомленою з критеріями про відповідальність, яку встановлено Законом України “Про засади запобігання та протидії корупції” [1] та Кримінальним кодексом України [4], таке обмеження чиновника не завжди зупиняє. Непереборне бажання отримати неправомірну вигоду, замасковану як подарунок, і при цьому бути формально законослухняним, посадова особа намагається аргументувати моральними чинниками, які “начебто” спонукають її до вчинення таких дій. Виправдовуючи свої протиправні вчинки, посадова особа апелює до норм суспільної моралі, які покладають на нього певні обов'язки, наприклад забезпечення повноцінного харчування дітей, лікування хворих батьків тощо, які чиновник не має можливості виконати через низьку заробітну плату, яку чиновнику платить держава за виконання цих посадових обов'язків. Тобто, своє бажання отримати подарунок від громадянина посадова особа обґрунтовує абстрактними нормами суспільної моралі, які вона зобов'язана виконувати і які чиновник намагається поставити вище закону, хоча саме в цей момент він зобов'язаний керуватися, в першу чергу, законом, а не нормами суспільної моралі. Адже предметом регулювання норм суспільної моралі є відносини у приватному житті, які неможливо врегулювати за допомогою законів, а не публічних відносин, у межах яких і діє посадова особа, та які врегульовані нормами закону.

У переважній більшості країн у відповідних нормативних актах законодавцем встановлюються так звані “подарункові ліміти”, які дають змогу визначити мінімально нижчу межу винагороди, перевищення якої юридично “перетворює” обдаровування на хабар. Український законодавець також пішов шляхом встановлення “подарункових лімітів”. Слід зазначити, що такий підхід не є панацеєю від хабарництва, звісно, що “подарунковий ліміт” є стримувальним чинником для посадових осіб, схи-

льних до хабарництва, але не стає нездоланною перешкодою. Можна з великою імовірністю стверджувати, що такі обмеження лише створюють певні “незручності” посадовим особам схильним до хабарництва, але в цілому проблему не вирішують. У зв’язку з цим, виникає питання про якісну визначеність цього співвідношення, тому що з юридичної точки зору буває важко здійснити оцінку мотивів особи, яка здійснює обдаровування.

Набагато достовірнішим і простішим способом визначення поведінкових індикаторів хабарницької корупційної поведінки, або ж поведінки, спрямованої на провокацію хабара з боку посадової особи (посадових осіб), є спостереження за вибраною моделлю поведінки посадової особи. Такими поведінковими індикаторами можуть виступати:

а) затягування часу, необхідного для прийняття відповідних рішень чи вчинення певних дій, пов’язаних із вигодою іншого. При цьому відповідні обдаровування можуть мати значення “пришвидшувача”, за умови отримання якого посадова особа виходить із режиму загальмовування і прискорює необхідні процедури;

б) використання залякування, шантажу за умови замовчування інформації про права та обов’язки суб’єктів звернення. Залякування і шантаж при цьому можуть здійснюватись як у відкритій, так і у прихованій формі. Посадова особа при цьому може нібито “інформувати про умови” будь-чого, насправді реалізуючи тактику прихованих погроз. Чим важчими є наслідки та санкції у випадку невчинення тих чи інших дій для зацікавленого об’єкта, тим дієвішими виявляються такі прийоми;

в) використання тактики “ниття” та скарг на різні утруднення, що виступає маніпулятивним прийомом щодо потенційного суб’єкта обдаровування. Так, лікар чи педагог можуть розповідати студентам про мізерну зарплату чи важке дитинство при заблокованих потребах, працівники правоохоронних органів – на виняткові утруднення, які пов’язані із покриттям провини будь-кого, нестачею матеріальних ресурсів для цього тощо;

г) повідомлення прямим текстом особі, яка очікує на вчинення передбачених чинним законодавством дій від посадової особи, про необхідність оплати “послуг” у тій чи іншій формі, включаючи роз’яснення про неможливість отримання в майбутньому нею бажаного результату без отримання винагороди посадовою особою, від якої залежить прийняття рішення.

Аналізуючи корупційні дії посадових осіб державних органів, ми не можемо обійти увагою специфічну корупційну практику, яка була успадкована нинішніми посадовцями від своїх колег, які починали свою кар’єру за часів СРСР та перенесли її в адаптованому вигляді до сучасних реалій з певними змінами та доповненнями. Суть цієї корупційної практики полягає в тому, що під час робочого контакту з громадянином корупційну вигоду намагається отримати посадова особа, яка не має владних повноважень для прийняття рішення щодо питання, з приводу якого звертається громадянин. Найбільш часто такі корупційні практики намагаються втіли-

ти в життя працівники канцелярій, які під надуманими приводами, не маючи на це повноважень, невмотивовано відмовляються реєструвати документи, коментують їх зміст, озвучують можливе прийняте рішення за цими документами, які подаються громадянами до установ та організацій. Суть таких коментарів полягає в тому, що поданий документ не відповідає вимогам чинного законодавства, або після розгляду поданого документа громадянина очікує негативний результат. Існування таких корупційних практик пов'язане з правовою неграмотністю широких верств населення, оскільки велика кількість громадян необізнані зі своїми правами, чим і користуються деякі посадовці, намагаючись отримати неправомірну вигоду за фіктивне сприяння у вирішенні проблеми, з якою звернувся до органу чи установи громадянин.

Важливим якісним індикатором вирізнення хабара від подарунка, виступає отримання понаднормативної винагороди, себто, хабар виступає засобом спрощення відповідної законодавчо-встановленої процедури вчинення відповідних дій. Отриманню понаднормативної винагороди сприяє як відсутність у чинному законодавстві персональної відповідальності посадових осіб, наділених владними повноваженнями у прийнятті рішень, так і кругова порука, яка ускладнює притягнення до відповідальності особи, яка саботує прийняття того чи іншого рішення, що лише підтверджує наявність у самому законі корупціогенних норм, які штучним чином порушують вимоги рівності чи справедливості.

Аналізуючи мотиви поведінки посадових осіб, схильних до хабарництва, необхідно більш детально зупинитися на поведінкових індикаторах, за якими з високою впевненістю можна передбачити мотиви й бажаний результат, на який розраховує хабарник.

Одним з найпоширеніших способів прихованого вимагання неправомірної вигоди або хабара посадовою особою є затягування часу. Для створення вигляду законності своїх дій посадова особа, уповноважена приймати те чи інше рішення, починає формально дотримуватися всіх можливих бюрократичних процедур/перешкод під час виконання посадових обов'язків. Частіше всього затягування процедури прийняття остаточного рішення обґрунтовується:

- необхідністю погодити рішення;
- обмеженням часу прийому та пов'язані з цим черги;
- форс-мажорними обставинами: неможливістю погодити подальші дії, зависанням комп'ютера, неможливістю доступу до баз даних, відсутністю необхідної інформації в базі даних тощо.

Після чергового обґрунтування неможливості прийняти рішення саме цього разу посадова особа починає пояснювати про можливі складнощі, які можуть виникнути на шляху прийняття рішення і пов'язану з цим невідзначеністю, особливий акцент робиться на великих часових втратах громадянина та на економічній недоцільності такого шляху, які посадова особа

пов'язує із надмірною забюрократизованістю державного апарату. В кінці такого туманного роз'яснення посадова особа може повідомити про існуючі в нього можливості подолати такі перешкоди, звертаючи увагу громадянина на своє безкорисливе бажання надати допомогу, додаючи при цьому, що для їх реалізації необхідні матеріальні стимули, але ні в якому разі не йому особисто, а для вищестоящих посадових осіб, які уповноважені приймати/не приймати рішення. Звернення до громадянина побудоване у формі запитання “Ви ж розумієте про що я говорю?”, і навіть якщо посадова особа отримує негативну відповідь, то продовжує стверджувати “Та чудово ви розумієте, про що йдеться, але ж зрозумійте й мене. Це не від мене залежить”. Такі пояснення мають на меті відвести від посадової особи будь-які підозри в штучному створенні перешкод на шляху до отримання рішення та “начебто” підтвердити небажання отримати неправомірну вигоду.

Ще одним поведінковим індикатором, за яким можна розпізнати схильність посадової особи до хабарництва, виступає залякування та шантаж громадянина через його непоінформованість, до якого вдається посадова особа. Така поведінкова модель найбільш поширена серед працівників правоохоронних органів. Використовуючи емоційну складову, яка особливо виражена в першу годину після настання певної негативної і стресогенної події, наприклад, ДТП, будь-якого злочину, або затримання громадянина, правоохоронці намагаються підсилити емоцію страху через залякування, повідомляючи про можливі негативні наслідки у випадку відмови співпраці з правоохоронними органами. Дезінформація громадянина, насамперед, ґрунтується на його непоінформованості у сфері права та відсутності адвоката, який міг би останньому надати кваліфіковану правову допомогу. Залякуючи та шантажуючи громадянина, посадові особи правоохоронних органів наголошують на негайному наданні відповіді на “пропозицію”, розраховуючи на максимально швидке прийняття необдуманого рішення останнім. Необхідність прийняття швидкого рішення прямо пропорційно пов'язана з емоційним станом розгубленості і страху, в якому деякий час перебуває затриманий громадянин. Такий емоційний стан спостерігається в першу годину у затриманого громадянина, триває недовго і можливий лише в певних умовах. Через деякий час затриманий громадянин опановує свої почуття і починає до прийнятих рішень чи відповідей на запитання посадових осіб правоохоронних органів ставитися більш критично, вимагаючи адвоката, прокурора, або припиняє будь-який контакт з правоохоронцями, якщо такий був. Зазначений варіант розвитку подій, звісно, не входить у плани посадових осіб правоохоронних органів, які по гарячих слідах намагаються, не дуже зважаючи на законність своїх дій, отримати максимум можливої інформації чи спонукати затриманого до якихось вигідних їм дій, ігноруючи при цьому презумпцію невинуватості, закріплену в ст. 62 Конституції України, де зазначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному

покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, а також норма прямої дії про те, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину [4].

Звісно, що методом шантажу й залякування послуговуються не лише посадові особи правоохоронних органів. Такі методи є універсальним інструментом для “професійних” хабарників, якщо стимулюючими аргументами посадові особи правоохоронних органів використовують страх перед кримінальним покаранням, яке пов'язане з позбавленням волі, то в інших сферах мотивування до прийняття вигідного хабарникові рішення буде обґрунтовуватися економічними чинниками й погрозами неминучих економічних збитків у випадку відмови прийняття пропозиції чиновника.

Мотивація вчинків під час шантажу та залякування тотожна мотивації, якою посадова особа обґрунтовує під час затягування у прийнятті рішення, лише з деякими незначними відмінностями. В першому випадку, який пов'язаний з затягуванням часу, після отримання неправомірної вигоди у вигляді хабара посадова особа частіше всього приймає рішення, яке вона й повинна була прийняти, у другому ж випадку, коли застосовується шантаж та залякування, посадові особи правоохоронних органів насамперед мають на меті збагачення, а потім вже можливе, але ніяк не обов'язкове виконання своєї обіцянки щодо прийняття рішення, яке було б бажане чи обіцяне затриманому громадянину. Коли ж затриманий громадянин попадає під вплив методів залякування і шантажу, правоохоронці після отримання неправомірної вигоди не завжди виконують свою обіцянку, або виконують її частково. Для виконання обіцяного, повторно, знову ж таки за допомогою залякування і шантажу висувуються додаткові умови, невиконання яких, зі слів правоохоронців, може призвести до погіршення становища затриманого. Зазвичай часткове виконання або невиконання своєї обіцянки посадовці пояснюють втручанням зовнішніх чинників, наявністю чи відсутністю яких затриманий громадянин перевірити не в змозі і взагалі ці обставини навряд чи можливо перевірити. Залякування та шантажування може продовжуватися тривалий час і припиняється у випадку відмови затриманого громадянина матеріально стимулювати правоохоронців, причинами такої відмови може бути відсутність коштів, зневіра у обіцянки правоохоронців, або втручання якихось зовнішніх чинників, наприклад, поява адвоката.

Використання тактики “ниття” та скарг на різні утруднення більш поширений серед педагогічних працівників, лікарів та різноманітних дрібних службовців, але такого способу отримання матеріальної вигоди не цураються і більш високопоставлені посадові особи, останні відрізняються лише тим, що розмір їх запитів на порядок вищий ніж у посадових осіб низової ланки. Підставою для обґрунтування їх скарг виступає недостатнє бюджетне фінансування, яким вони й намагаються мотивувати “начебто” неможливість виконання посадових обов'язків. Частіше всього посадові особи починають свої розповіді про відсутність паперу для друкування не-

обхідних документів, потім можуть додати, що організація не має коштів на заправку принтера, в кінці не забудуть розповісти про відсутність ремонту в приміщенні, невелику заробітну плату, високі ціни в магазинах тощо. Такі корупційно-стимулюючі бесіди можуть продовжуватися нескінченно довго і їх тривалість і можливий кінцевий результат напряду залежать від реакції громадянина. Зазвичай такі бесіди посадові особи припиняють у випадку, якщо громадянин починає підтримувати запропоновану тему для обговорення і у відповідь починає розповідати про своє ще більш злиденне становище в цьому житті.

Випадки, коли посадова особа повідомляє громадянина прямим текстом про необхідність матеріального стимулювання її діяльності, зустрічається не так часто і більш властиве хабарникам-початківцям, ніж “професіоналам” хабарної справи.

У який би спосіб хабарник не спонукав іншу особу до матеріальної винагороди, в душі вигодонабувач вважає свої дії припустимими з точки зору моралі і завжди у відповідь про неприпустимість таких практик наведе безліч причин, які його спонукали до таких дій. Мотиви, якими послуговується отримувач неправомірної вигоди будуть обґрунтовуватися у спосіб, щоб у іншої сторони виникало відчуття, що це він зобов'язаний віддячити посадовій особі за вчинені нею дії, які вона й так зобов'язана вчинити за законом. Наводячи різноманітні аргументи своєї правоти, посадова особа чомусь завжди замовчує таку обставину, як отримувана нею від держави грошова винагорода у вигляді заробітної плати за виконання своїх функцій на посаді державного службовця. Чиновник намагається не згадувати та всіяко обійти під час розмови ту обставину, що на цій посаді він працює добровільно і його ніхто загрозою покарання не примушує.

Соціальні чинники, які стимулюють корупційну поведінку державних службовців, формуються толерантним і одночасно схвальним ставленням суспільства до такого явища, як хабарництво посадових осіб державних органів. Формально суспільство засуджує таке явище, як корупція і дії корупціонерів, але, з іншого боку, поблажливо відноситься до самих корупціонерів, які за допомогою своєї корупційної поведінки забезпечили собі вищий рівень життя порівняно з іншими громадянами, які або не схильні до корупційної поведінки, або не працюють на таких посадах, де є можливість збагачення за рахунок хабарів. Часто можна почути від громадян, які працюють на посадах, де можливість корупційного збагачення відсутня, що якби і він працював на такій посаді, то також мав би вищий життєвий рівень. З одного боку, громадянин, який стикається зі свавіллям чиновників засуджує їх дії, а з іншого – підсвідомо мріє про такий же спосіб життя.

У сучасному суспільстві однією з найбільших загроз національній безпеці держави є корупція. Рівень корумпованості державного апарату залежить від того, на якому етапі розвитку знаходиться суспільство, що, в свою чергу, визначає набір інструментів і способів боротьби з корупцій-

ними практиками посадових осіб. Загалом можна виділити два підходи, за допомогою яких ведеться боротьба з корупцією, – це формально-правовий та соціально-інформаційний підходи. Сутність формально-правового підходу полягає у використанні карального ресурсу, наявного в державі, і полягає в надзвичайно широкому застосуванні апарату примусу, рівень відповідальності чиновника може варіюватися від звичайного формалізму, коли способом покарання корупціонера буде, наприклад, догана або звільнення із займаної посади, в той же час у Китаї одним із способів боротьби з корупцією є фізичне знищення посадовця звинуваченого у неправомірному отриманні матеріальних вигод шляхом засудження останнього до найвищої міри покарання – розстрілу. Соціально-інформаційний підхід реалізується шляхом широкомасштабного інформування населення як про наслідки корупційних дій чиновників, так і прищеплення правової культури нульової толерантності до корупційних дій.

Для реалізації будь-якого з вищеназваних підходів необхідно мати відповідні методи ідентифікації корупційних практик, такі інструменти повинні бути законодавчо закріплені в чинних нормативних актах. Від якості інструменту, закріпленого в законодавстві, залежать наслідки, до яких призводить їх застосування, простіше кажучи, ефективність самого процесу як можливість виявлення та ідентифікації джерела корупційних практик, так і способу його нейтралізації шляхом використання апарату примусу.

Висновки. Попередній аналіз поведінкових індикаторів, за допомогою яких можлива ідентифікація корупційної поведінки посадових осіб, та аналіз мотиваційних маркерів такої поведінки дає можливість зробити такі висновки. Кожному суспільству притаманна своя ментальність, яка впливає на характер народу в цілому. Можна з високим рівнем достовірності зазначити, що українському народу притаманний певний характер, який проявляється у ставленні українського суспільства до корупції загалом. Характерною рисою українського народу є толерантне ставлення до корупції в цілому та пов'язаних з нею вчинків – це можна пояснити тим, що українці, загалом, ставляться як до виконання норм законів, так і до їх порушень досить поблажливо, по-філософськи. Для українця закон не є чимось сакральним і вічним, оскільки його інтереси більш приземлені, і він у його пріоритетах на перших місцях не стояв і не стоїть, оскільки перші місця відведено повсякденним потребам, а в цьому випадку, закон може стояти цьому на перешкоді.

Список використаної літератури

1. Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3206-17//>.
2. Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c16//.
3. Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14//>.

4. Офіційний портал Верховної Ради України, Конституція України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80//>.

5. Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0053323-11//>.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2014.

Пархоменко С. Е. Постановка проблемы различия взятки и подарков в социальной повседневности

Статья посвящена проблеме разграничения неправомерной выгоды (взятки) и подарка и определения поведенческих индикаторов, с помощью которых можно провести разграничение этого явления. В статье проанализированы алгоритм коррупционного поведения должностных лиц, по которому последние пытаются выстраивать отношения в бюрократически-деловых с гражданами, которые обращаются в уполномоченные органы для решения повседневных проблем. Раскрывается проблема законодательного характера, которая заключается в недостаточном развитии норм как процессуального, так и материального права. Рассматриваются социальные факторы, стимулирующие коррупционное поведение государственных служащих и отношение общества в целом к таким поступкам, в контексте социального восприятия коррупции, анализируется мотивационная составляющая коррупционного поведения, в которой можно выделить мотивы, побуждающие к взяточничеству, и мотивы, которыми оправдывается противоправное поведения.

Ключевые слова: неправомерная выгода, коррупция, нормы общественной морали, подарок, взятка.

Parkhomenko S. Statement of the Difficulty of Distinguishing Bribes and Gifts to Everyday Social

The article is devoted to the distinction undue advantage (bribe) and determine present and behavioral indicators by which to distinguish this phenomenon, such behavioral indicators may be: a) delaying b) the use of intimidation, blackmail provided concealment of information about rights and obligations 'yazky business address, c) use of tactics "whining" and complaints hectares various difficulties, which acts manipulative techniques on potential subject obdarovuvannya g) plain text message, the person who expects to commit acts required by law on official on the need to pay "some" posluh. V analyzed algorithm corrupt behavior by officials who are trying to build a relationship last in the bureaucratic and business relations with citizens who apply to the competent authorities to solve everyday problems. Attention is paid to the problem of a legislative nature, which is the lack of standards as procedural and substantive law, so that agencies engaged in the fight against corruption, encounter difficulties in investigating corruption, which leads to the fact that after the transfer the court case "scattered" and where the suspect is charged with committing corruption by the court gets acquittals, consequently, only a "slight shock," and continues to work on his "bread" position. Also considered social factors that stimulate corrupt behavior of public officials and society related to these actions on the social perception of corruption, analyzed the motivational component of corrupt behavior, which can distinguish the motives which lead to bribery andmotif which implemented illegal behavior.

Key words: undueadvantage, corruption, norms of public morality, gift, bribe.

УДК 316.723

В. В. ПРОСКУРА

КРИМІНАЛЬНА СУБКУЛЬТУРА ТА ЇЇ ПОШИРЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ

Статтю присвячено дослідженню поширення кримінальної субкультури у суспільстві. Визначено сутність кримінальної субкультури як сукупності цінностей, звичаїв, традицій, норм і правил поведінки. Визначено регулятивні, атрибутивні й емоційні як основні елементи кримінальної субкультури. З'ясовано, що значна частина українського суспільства обізнана з такими елементами кримінальної субкультури, як пісні стилю “шансон”, тюремний жаргон, норми поведінки, татуювання тюремного змісту тощо. Найчастіше люди про них дізнаються з телебачення; пісень стилю “шансон”; кіно; друкованих ЗМІ; носіїв кримінальної субкультури та радіо.

Ключові слова: кримінальна субкультура, елементи кримінальної субкультури, жаргон, злочинний спосіб життя, “злочин у законі”.

Сучасний етап українського соціуму пов'язаний з низкою проблем в усіх сферах суспільного життя. Однією з таких проблем є складний криміногенний стан у країні, який значною мірою пов'язаний із поширенням елементів кримінальної субкультури в суспільстві.

Існування й розвиток кримінальної субкультури забезпечують її носії, більшу частину яких становлять особи, які відбувають чи відбули покарання у місцях позбавлення волі. Причина полягає в тому, що покарання у вигляді позбавлення волі замість пристосування засудженого до життя в суспільстві ставить його в умови, які максимально відрізняються від загальноприйнятих, і у яких на нього інтенсивно впливає кримінальна субкультура. Масштаб проблеми засвідчують дані Державної пенітенціарної служби: станом на 1 травня 2014 р. в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах перебувало 117 440 осіб. Щорічно з цих установ звільняються 35–45 тис. осіб. У поточному році чисельність звільнених збільшилася завдяки амністії на 16 624 особи [6]. Високим лишається рівень злочинності серед осіб, які вже були засуджені: 48,8% за 2012 р. [9].

У різні сфери соціального життя впроваджуються норми поведінки кримінальних спільнот – так звані “поняття”. Багато слів і виразів з жаргону засуджених потрапляють у повсякденну мову, вони вживаються у засобах масової інформації, масовій культурі, використовуються політиками та керівниками різного рівня. Сама кримінальна субкультура видозмінюється, набуває нових форм.

Кримінальна субкультура впливає не лише на всі сфери життя злочинця, а й деформує ціннісно-нормативну, освітню, культурологічну системи

суспільства, розмиває і девальвує соціально позитивні цінності, установки, стереотипи поведінки, моральні ідеали конкретної людини [12, с. 15].

Безпосередньо вивченню особливостей кримінальної субкультури як соціального феномена, її атрибутивних і регулятивних елементів на пост-радянському просторі були присвячені роботи низки вчених. Кримінальну субкультуру як соціальний феномен розглядали Д. Корецький, О. Старков, В. Тулегенов, В. Шемякіна та ін. Такі науковці, як О. Бібік, Д. Виговський, В. Дрьомін, С. Замула, М. Чаплик, Шкуратенко та інші розглядали окремі аспекти кримінальної субкультури.

Однак, незважаючи на вагомий внесок у науку зазначених авторів щодо вивчення основних аспектів кримінальної субкультури та протидії її негативному впливу, шляхи її поширення в сучасному українському суспільстві залишаються недостатньо вивченими.

Мета статті – дослідити складові кримінальної субкультури та засоби її поширення в суспільстві.

Кримінальна субкультура, на думку Д. Корецького та В. Тулегенова, являє собою “сукупність цінностей, звичаїв, традицій, норм і правил поведінки, спрямованих на найбільш раціональну організацію життєдіяльності, метою яких є вчинення злочинів, їх приховування та ухиляння від відповідальності” [7, с. 17]. О. Старков зауважує, що кримінальна субкультура – “це опрацьована злочинним світом під себе система людських цінностей, духовних, інтелектуальних, матеріальних, естетичних, яка протиставлена загальнолюдським надбанням і оцінкам” [10, с. 18]. До особливого виду кримінальної субкультури відносять тюремну субкультуру [7, с. 28]. Також, на нашу думку, важливим є сам суб’єкт культури – соціальна група, що є носієм цієї підсистеми культури.

Кримінальна субкультура являє собою складне, багатопланове явище і потребує систематизації своїх елементів, які взаємопов’язані і взаємозумовлені. На думку О. Бібіка, цими елементами є: 1) цінності як сукупність стандартів оцінювання; 2) система норм у вигляді законів та звичаїв; 3) жаргон; 4) фольклор (пісні, приказки); 5) символи (татування), жести, знаки та обряди; 6) матеріальні артефакти (переважно предмети, що використовуються для організації і здійснення злочинів) [1, с. 170].

С. Лебедев розрізняє такі елементи кримінальної субкультури: 1) регулятивні – “закони” і “правила”, що регулюють взаємини між злочинцями у зв’язку з веденням антисуспільного способу життя та вчиненням злочинів, специфічні ритуали спілкування і поведінки в злочинному середовищі; 2) атрибутивні – татування, жаргон, прізвиська, міміка, жестикуляція, що відображають приналежність до злочинної діяльності; 3) емоційні – пісні, вірші, приказки на злочинську тематику [8, с. 12].

В. Шемякіна залежно від виконуваних функцій подає найбільш розгорнуту класифікацію елементів: 1) стратифікаційні; 2) поведінкові; 3) ті, що організують прийом і визначають традиції прийняття нових членів до

злочинної групи; 4) розпізнавальні; 5) ті, що підтримують порядок у кримінальному світі шляхом покарання або усунення; 6) комунікаційні; 7) сексуально-еротичні; 8) матеріально-фінансові; 9) дозвільні; 10) функція специфічного ставлення до свого здоров'я – від повної зневаги (наркоманія, пияцтво, самоушкодження) до активних занять спортом в інтересах кримінальної діяльності [12, с. 14].

Отже, перша класифікація випускає з поля зору такі важливі складові, як санкції та стратифікація представників кримінальної субкультури. Друга, запропонована С. Лебедевим, є найбільш універсальною та простою. Розглянемо детальніше основні з цих елементів.

Предметні символи кримінальної субкультури включають татуювання, малюнки, чотки, нарди, вироби, зроблені засудженими тощо. Хоча роль татуювань у кримінальній субкультурі з часів розпаду Радянського Союзу поступово зменшується (зокрема, представники злочинного світу вже не зобов'язані їх наносити, а саме татуювання навіть у місцях позбавлення волі носить більш декоративну функцію) вони залишаються важливим елементом згаданої субкультури. Зокрема, найбільше пов'язані з кримінальною субкультурою стратифікаційні, особистісно-установочні, сигнальні (розпізнавальні) та саме тюремні татуювання [10, с. 130–131].

Вербальні символи охоплюють жаргон, прізвиська, пісні на тематику “тюремної лірики”, клятви, приказки, молитви засуджених [12, с. 10]. Окремої уваги вимагає такий атрибутивний елемент кримінальної субкультури як жаргон. Хоча головна його функція завжди полягала у приховуванні від оточуючих змісту інформації, сучасний кримінальний жаргон характеризується великою поширеністю та динамічністю [12, с. 18]. За допомогою жаргону може відбуватися також приниження тих, хто не входить до привілейованої злочинної страти, або тих, хто у будь-якій формі протистоїть злочинній свідомості та діяльності [11, с. 167].

Пісні на тематику “тюремної лірики” в другій половині 1980-х рр. у СРСР отримали неофіційну назву “шансон”. Вони й далі популярні на пострадянському просторі, про що може свідчити, зокрема, наявність радіостанції, що спеціалізується на цьому стилі музики. У цих піснях переважно оспівується злочинне життя, використовується жаргон.

Прізвисько (“клікуха”, “поганяло”) являє собою персоніфіковану форму жаргонного звернення до представників кримінальної спільноти. Вони замінюють у кримінальному світі імена та прізвища, виконуючи функції закріплення статусу, стигматизації, конспірації тощо [10, с. 144].

Кримінальне спілкування залучає також специфічні невербальні способи передачі інформації: перестукування в кримінально-виконавчій установі; візуальне спілкування на пальцях (тюремний семафор або ручна “феня”); передача інформації через положення сигарети при палінні, форму затягування, випуск диму тощо; тайнопис, різні способи передачі записок (“маляв”, “прогонів”) [12, с. 19].

До регулятивних елементів кримінальної субкультури належать “норми” (закони) кримінальної субкультури, які Д. Виговський поділяє на декілька категорій: 1) норми, що регламентують побутові питання суб’єктів кримінальної субкультури; 2) імперативні норми, що регламентують особливості поведінки (повинен робити обов’язково); 3) заборонні норми, які містять конкретні заборони для носіїв субкультури (не має права робити); 4) дозвольні норми (може робити, але не зобов’язаний); 5) норми, що містять санкції за вчинення порушень норм кримінальної субкультури [2, с. 13].

Кримінальні норми підтримуються завдяки системі санкцій щодо осіб, які допускають їх порушення. Санкції варіюються від простого осуду за незначне й неусвідомлене порушення приписів до фізичного впливу, пониження в статусі (“опустити”) і навіть позбавлення життя.

Групова “стратифікація” передбачає існування умовних ієрархічних груп залежно від їхнього авторитету щодо реальної влади в кримінальному середовищі. Кримінальна ієрархія по низхідній виглядає таким чином: “злочин у законі” – “положенець” – “смотрящий” – “смотрящий за общаком”, “смотрящий за лікарнею”, “смотрящий за грою” – активні засуджені негативної спрямованості – засуджені категорії “мужики” [7, с. 74], “опущені”. Ця ієрархія більше характерна для місць позбавлення волі, однак, до значної міри реалізується серед носіїв кримінальної субкультури в межах організованої злочинності й поза межами цих установ.

Постає питання, як саме описані елементи кримінальної культури потрапляють і активно поширюються у соціумі. Так представник субкультурних теорій девіації Е. Сатерленд стверджував, що злочинності навчаються. Люди сприймають цінності, що сприяють девіації, у взаємодії з носіями цих цінностей. Якщо більшість друзів і родичів індивіда займаються злочинною діяльністю, є носіями кримінальної субкультури, поведуться відповідно до групових приписів згаданої субкультури, існує суттєво вища ймовірність, що він теж стане злочинцем.

Як вже зазначалося, основними суб’єктами поширення кримінальної субкультури є особи, які відбувають або відбували покарання у вигляді позбавлення волі та перебували у слідчих ізоляторах. Однак носіями та її поширювачами є не лише злочинці.

У сучасному українському суспільстві до цього основного каналу поширення девіантних цінностей, норм і інших елементів кримінальної субкультури додалася і своєрідна “популяризація” їх через кіно, телебачення, радіо, Інтернет тощо. Зокрема, на думку В. Дрьоміна, засоби масової комунікації виступають найефективнішим пропагандистом кримінального способу життя. Він зазначає, що сформувалося специфічне соціально-психологічне явище “інформзлочинність”, образ якої створений ЗМІ й суттєво відрізняється від реальної злочинності [4, с. 11].

В. Дрьомін вказує на криміногенність “геройзації” злочинців і констатує, що кримінальний романтизм у сучасному суспільстві значно поши-

рився, став одним із провідних напрямів у масовій культурі [3, с. 20]. Наприклад, шанувальниками кримінального шансону є не лише злочинці, а й пересічні громадяни. Зокрема, його можна почути у громадському транспорті, ресторанах, караоке-барах, а його слухачами можуть бути і представники правоохоронних органів.

Важливим є й те, що у владі на різних щаблях опинялися люди не лише з кримінальним минулим, а й з досвідом відбування покарань у місцях позбавлення волі. Тому не дивно, що вони навіть у ток-шоу чи перед камерами дозволяли собі фрази “цих козлів, які нам постійно заважають жити!”, “Бог не фраєр”.

Доволі велика частка українських громадян добре обізнана з такими елементами кримінальної субкультури, як норми поведінки, цінності, жаргон, пісні стилю “шансон”, татуювання тюремного змісту. В свою чергу, лояльне сприйняття злочинної субкультури та певних видів делінквентної поведінки окремими індивідами (насамперед, молоді чоловічої статі) призводить до їх подальшого поширення у суспільстві та відповідної його криміналізації.

С. Замула під впливом кримінальної субкультури на членів суспільства розуміє комплексну дію специфічних, взаємопов’язаних факторів, що призводять до кримінальної деформації особистості внаслідок безпосереднього залучення до злочинного середовища протягом певного, як правило, тривалого періоду часу [5, с. 9].

З метою емпіричного дослідження рівня поширеності кримінальної субкультури та засобів її поширення в українському соціумі, нами було проведене дослідження. Емпіричну базу дослідження становили результати опитування 947 осіб у чотирьох областях країни (Запорізька, Львівська, Одеська, Харківська), проведеного за методикою Омнібус в період з травня по червень 2011 р. Відповідний блок питань був спрямований на визначення ставлення респондентів до проявів кримінальної субкультури в буденному житті. Вибірка дослідження багатошарова, стратифікована, типова, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки без урахування дизайн-ефекту з імовірністю 0,95 не перевищує 1,7%.

Перш за все, ми з’ясовували суб’єктивну думку респондентів про рівень обізнаності з кримінальною субкультурою. Практично нічого не знали про неї 35,9% з 924 опитаних, які дали відповідь на запитання. Оцінили свій рівень знань як поверхневий 41,5%, але достатньо багато представників суспільства обізнані з кримінальною субкультурою добре (9,5%) та навіть знають досконало (1,9%). Серед жінок рівень обізнаності був суттєво нижчий за варіантом відповіді “знаю добре” – 13,2 (чоловіки) та 6,5% (жінки), а варіант відповіді “практично нічого не знаю” обрали 30,3% чоловіків і 43,2% жінок. Серед вікових категорій найкраще були обізнані особи

віком 25–44 і 45–64 років. Зокрема, за варіантом відповіді “знаю добре” вони становили по 37,8%.

Цікавим є те, що рівень обізнаності не дуже корелює низьким матеріальним рівнем життя родини респондента. Не спостерігалось великої розбіжності й на регіональних рівнях. Зокрема, в Запорізькій області, де виявилися найвищі показники, рівень обізнаності становив за варіантом відповіді “знаю добре” – 11,1% і “знаю досконало” – 3,5%, в той час як у Харківській – 8,9% та 5,6% відповідно.

Зважаючи на те, що символи кримінальної субкультури – це особлива комунікаційна модель, інтегруюча індивідуальні свідомості в єдиний смисловий простір культури, ми також уточнювали, що саме члени суспільства знають з кримінальної субкультури. Серед тих, хто відповів на це запитання (85 осіб) найбільше зазначили пісні стилю “шансон” (51,8%), тюремний жаргон (29,4%), норми поведінки (27,1%), татуювання тюремного змісту (21,2%) та “касти” й ієрархію засуджених (14,2%). Нічого з перерахованого не знають 14,2% респондентів. Серед тих, хто дав відповідь на це запитання, переважну більшість становили чоловіки.

Важливим було з’ясувати, звідки респонденти дізналися про складові кримінальної субкультури. Серед 94 осіб, які дали відповідь, результати розподілилися таким чином: телебачення – 59,6%; пісні стилю “шансон” – 31,9%; кіно – 28,7%; друковані ЗМІ – 26,6%; носії кримінальної субкультури (колишні ув’язнені або злочинці) – 18,1%; радіо – 13,8%. Важко відповісти було для 12,8%. Варто зауважити, на доволі високий рівень комунікації з колишніми засудженими та злочинцями, адже саме при взаємодії з ними найчастіше передаються елементи субкультури.

Серед атрибутівних елементів кримінальної субкультури ми досліджували думку щодо поширеності кримінального жаргону та музики стилю “шансон”. Так, з 936 осіб, які дали відповідь на це запитання, час від часу чують жаргон 49,3% опитаних, а 18,8% чують його постійно. Практично ніколи його не чують 22,3% респондентів, а для 9,3% було важко відповісти на це запитання. Серед вікових категорій опитаних найчастіше його чують молоді люди: 18–24 роки (24,4% від усіх представників свого віку) та 25–44 роки (21,6%).

Подібна ситуація і з музикою стилю “шансон”, що оспівує злочинну романтику. Із 939 осіб, які дали відповідь на це запитання, час від часу її чують 53,2% опитаних, а 12,7% чують її постійно. Практично ніколи її не чують 23,3% респондентів, а для 10,8% було важко відповісти на це запитання. Відповіді на два останні запитання свідчать про дуже високий рівень проникнення елементів кримінальної субкультури в загальносуспільну культуру.

Подані результати щодо атрибутівних елементів кримінальної субкультури свідчать про те, що ставлення до деяких явищ, котрі раніше характеризувалися як суто кримінальні й девіантні, змінилося і скоріше сприй-

мається як щось звичне. Однак суспільство при цьому стає більше криміналізованим і менше соціально стійким до негативних явищ навколишньої дійсності. Межі між правомірною і злочинною поведінкою стираються.

З'ясовували ми й наявність досвіду взаємодії респондентів з колишніми засудженими, адже вони є основними носіями кримінальної субкультури. Зі 118 осіб, які дали відповідь на це запитання, 33,1% ніколи не стикалися з ними. Як сусіди з ними стикалися 20,3% опитаних, під час виконання професійних обов'язків – 13,6%. Значно рідше, проте в тих соціальних ролях, які передбачають значно вищий кількісний і якісний рівень взаємодії, респонденти спілкувалися як члени сім'ї (3,4%), близькі друзі (4,2%) та колеги по роботі (3,4%).

Висновки. На основі проведеного теоретичного аналізу було з'ясовано, що кримінальна субкультура являє собою сукупність цінностей, звичаїв, традицій, норм і правил поведінки, спрямованих на найбільш раціональну організацію життєдіяльності, метою яких є вчинення злочинів, їх приховування та ухиляння від відповідальності.

До основних елементів кримінальної субкультури належать: регулятивні ("норми" поведінки в злочинному середовищі та "санкції", специфічні ритуали спілкування тощо); атрибутивні (татуювання, жаргон, прізвиська, міміка, жестикуляція); емоційні (пісні, приказки на злодійську тематику тощо). Незважаючи на певну їх гнучкість, незмінним залишається функціональне призначення цих елементів – підтримка стійкості і згуртованості кримінального співтовариства, залучення нових членів.

За результатами емпіричного дослідження з'ясовано, що значна частина українського суспільства більш-менш обізнана з кримінальною субкультурою. Вищий рівень обізнаності характерний для чоловіків та осіб середнього віку. Члени суспільства серед елементів кримінальної субкультури найбільше знають пісні стилю "шансон", тюремний жаргон, норми поведінки, татуювання тюремного змісту тощо. Найчастіше вони дізнаються про складові кримінальної субкультури з телебачення; текстів пісень стилю "шансон"; кіно; друкованих ЗМІ; носіїв кримінальної субкультури та радіо. Також у суспільстві на рівні повсякденних практик значно поширені кримінальний сленг та музика стилю "шансон", що оспівує злочинну романтику. Отримані результати свідчать про те, що необхідне обмеження проникнення кримінальної субкультури у суспільство, адже навіть за теперішнього рівня поширеності елементів кримінальної субкультури в суспільстві, інші види профілактики злочинності можуть виявитися неефективними.

Список використаної літератури

1. Бирик О. Н. Применение теории субкультур в криминологии / О. Н. Бирик // Вестник Омского университета. Серия: Право. – 2009. – № 3. – С. 168–171.
2. Виговський Д. Л. Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. Л. Виговський. – Київ : Ін-т держ. та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – 20 с.

3. Дрьомін В. М. Інституціональна теорія злочинності та криміналізації суспільства : автореф. дис.... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. М. Дрьомін ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2010. – 40 с.
4. Дрьомін В. М. Особливості формування кримінальної субкультури / В. М. Дрьомін // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 25. – С. 498–503.
5. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / С. Ю. Замула ; НАПН України, Ін-т пробл. виховання. – Київ, 2012. – 20 с.
6. Кількість засуджених в установах виконання покарань продовжує скорочуватися [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Державної пенітенціарної служби. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/722318>.
7. Корецкий Д. А. Криминальная субкультура и ее криминологическое значение / Д. А. Корецкий, В. В. Тулегенов. – Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2006. – 243 с.
8. Лебедев С. Я. Антиобщественные традиции, обычаи и их влияние на преступность : учеб. пособ. / С. Я. Лебедев. – Омск : Изд-во Ом. ВШМ МВД СССР, 1989. – 72 с.
9. Стан та структура злочинності в Україні (станом на 20 листопада 2012 року) [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/813157>.
10. Старков О. В. Криминальная субкультура: спецкурс / О. В. Старков. – Москва : ВолтерсКлувер, 2019. – 240 с.
11. Чаплик М. М. Злочинний жаргон як феномен кримінальної субкультури / М. М. Чаплик // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2013. – № 1045. – Вип. 30. – С. 164–168.
12. Шемякина В. В. Криминальная субкультура в современной России : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Шемякина ; ГОУ ВПО Челябинский государственный университет. – Челябинск, 2010. – 24 с.
13. Шкурятенко О. В. Сучасні інтерпретації поняття кримінальної субкультури / О. В. Шкурятенко // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2012. – № 4. – С. 138–142.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014.

Проскура В. В. Криминальная субкультура и ее распространение в обществе

Статья посвящена исследованию распространения криминальной субкультуры в обществе. В ней установлена сущность криминальной субкультуры как совокупности ценностей, обычаев, традиций, норм и правил поведения. Определены следующие основные элементы криминальной субкультуры: регулятивные, атрибутивные, эмоциональные. Выяснено, что значительная часть украинского общества знакома с такими элементами криминальной субкультуры, как песни стиля “шансон”, тюремный жаргон, нормы поведения, татуировки тюремного содержания и т. п. Чаще всего люди узнают об элементах уголовной субкультуры по телевидению; через песни стиля “шансон”; кино; печатные СМИ; носителей криминальной субкультуры и радио.

Ключевые слова: криминальная субкультура, элементы криминальной субкультуры, жаргон, преступный образ жизни, “вор в законе”.

Proskura V. Criminal Subculture and its Distribution in the Society

The paper presents the results of theoretical and empirical research on dissemination of criminal subculture in society. The article reveals the nature of the criminal subculture as a set of values, customs, traditions, norms and rules of conduct aiming at organizing the most

rational life style in order to commit crimes with concealment and evasion of responsibility. The main elements of the criminal subculture include: regulatory element (norms of behavior in the criminal environment and corresponding sanctions, specific rituals in communication etc.); attributable element (tattoos, slang, nicknames, facial expressions, gestures), emotional element (songs, proverbs on the criminal issues, etc.). Although some of their flexibility remains unchanged, the main goal of these elements is to support the stability and cohesion of the criminal community, attracting new members.

Taking E. Sutherland's idea that people study the crime behavior perceiving deviant values in the interaction with the carriers of these values, we discovered during empirical research that a significant part of Ukrainian society is to major degree familiar with the criminal subculture. A higher level of these characteristic is inherent to men and middle-aged. Among the elements of criminal subculture, members of the society know the most are prison-style songs, criminal slang, codes of conduct, prison tattoos content, etc. Often they became familiar with components of criminal subculture through prison-style songs; movies; print media; persons belonging to criminal subculture and radio. The major place in this process belongs to criminal slang and the prison-style music praising of criminal romance.

The results indicate that attitudes toward certain phenomena previously characterized as purely criminal and deviant changed and more seen as something 'normal' and familiar. As the result, society becomes more criminalized and less resistant to negative elements of reality. The boundaries between legitimate and criminal behavior are disappearing. The results indicate that the society requires to limit the penetration of criminal subculture in order to decrease the crime rate and allow the other crime prevention methods to be effective.

Key words: the criminal subculture, elements of the criminal subculture, slang, the criminal way of life, "criminal in law".

УДК 316:378

І. В. ШАПОШНИКОВА

КУЛЬТУРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ ЯК ОСНОВА ТРУДОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто культурну соціалізацію молоді як основу трудової та професійної соціалізації. Зазначено, що в Україні соціокультурні зміни носили штучний характер у процесі ринкової трансформації. Наголошено на тому, що процеси культурної соціалізації нерозривно пов'язані із процесами трудової та професійної соціалізації. Відзначено шість підходів дослідницької характеристики поняття "культурна соціалізація", втім трудова, професійна соціалізація, розглянута в контексті міждисциплінарного підходу, зобов'язує виділити як мінімум три основні параметри значущості процесу формування особистості. У межах аналізу культурної соціалізації як основи трудової та професійної соціалізації окреслено методологічні засади дослідження за логікою міждисциплінарного дослідження, з'ясовано, що культурна соціалізація охоплює всі аспекти соціального життя індивіда, у той час як професійна та трудова соціалізація тільки аспекти, пов'язані із трудовою взаємодією.

Ключові слова: *молодь, культурна соціалізація, професійна соціалізація, трудова соціалізація.*

Соціокультурне середовище сучасної України характеризується високим ступенем складності процесів і форм, котрі протягом останніх десятиріч принципово змінились. До цього ж можна додати, що соціокультурна система, зазвичай, у своєму розвитку зазнає природних змін під впливом внутрішніх процесів у самому суспільстві. Натомість в Україні в процесі ринкової трансформації зазначені соціокультурні зміни носили по суті штучний характер.

Під впливом зазначених трансформацій зростає цінність власне праці як форми суспільної активності, у той же час знижується цінність окремих видів праці. У цих умовах принципового значення набуває культурна соціалізація особистості, оскільки тільки вона дає змогу, зберігаючи відмінності ціннісних орієнтацій, уникнути серйозних конфліктів, організувати діалогічну взаємодію носіїв протилежних ціннісних установок. У таких умовах можна констатувати, що процеси культурної соціалізації нерозривно пов'язані із процесами трудової та професійної соціалізації.

Аналіз теоретичних аспектів проблеми соціалізації в сучасній літературі дає змогу стверджувати, що існує щонайменше шість підходів дослідницької характеристики цього поняття, а саме:

1. Соціологічний. Соціалізація виступає як процес становлення і функціонування різних історичних типів особистості, які відрізняються способом освоєння і творчого збагачення соціального досвіду, створеного іншими поколіннями [6; 14].

2. Культурологічний. Соціалізація розглядається як трансляція культури від покоління до покоління, як загальний механізм соціального наслідування, що охоплює і стихійний вплив середовища, і організований – виховання й освіту [7; 16].

3. Факторно-інституціональний. Соціалізація визначається як сукупність (множинність, неузгодженість і деяка автономність, а не жорстка ієрархічна система) дії факторів, інститутів і агентів соціалізації [9].

4. Інтеракціоніський. Соціалізація як важлива детермінанта припускає міжособистісну взаємодію, спілкування, без яких неможливе становлення особистості і сприйняття нею картини світу [2; 11; 16].

5. Інтеріоризаційний. Соціалізація являє собою освоєння особистістю норм, цінностей, установок, стереотипів. При цьому особистістю формується система внутрішніх регуляторів, звичних форм поведінки [1; 3].

6. Інтраіндивідуальний. Соціалізація не вичерпується адаптацією до соціального середовища, а є творчою самореалізацією особистості, перетворенням себе, діяльнісною моделлю самоактуалізації [4; 13].

Окреслені підходи до визначення поняття “соціалізація” відрізняються характеристикою механізму перетворення соціального у психологічне і відповідного йому суб’єкта соціалізації. Таким чином, убачається доцільним використання багатовимірного підходу, тобто одночасне врахування всіх механізмів соціалізації, проте розробка цього підходу – це майбутнє соціально-гуманітарного знання. А на сьогодні важливого значення набуває усвідомлення системності, одночасності й нерівномірності соціалізувального впливу та наявності індивідуальної реакції (інтерпретації) особистості на цей вплив.

Культурна (трудова, професійна) соціалізація, розглянута в контексті міждисциплінарного підходу, зобов’язує виділити як мінімум три основні параметри значущості процесу формування особистості.

По-перше, це параметр суспільної орієнтації. Становлення нового розуміння соціокультурних цілей (інтерпретації) припускає широкий погляд на життєве самовизначення людиною своїх сил і здібностей відповідно до потреб суспільства. Через культурні цінності та норми стає можливим вплив на особистість не тільки через інституційні фактори, а й через соціокультурне духовне середовище. Все зазначене повною мірою властиво для культури праці (професійної культури). Таке трактування безпосередньо орієнтує на встановлення взаємозв’язку соціалізації з процесами організації і самоорганізації.

Другий параметр осмислення соціалізації як соціокультурного явища пов’язаний із сучасними пошуками нового змісту соціально-педагогічної роботи з молоддю. Визнання пріоритету загальнолюдських, національних, трудових та професійних цінностей над цінностями власної групи у процесі отримання освіти потребує обґрунтування орієнтирів цієї роботи, визначення способів включення індивіда у процес соціокультурних трансфор-

мацій з метою підтримання адекватності індивіда певній суспільно-інтегративній моделі.

Третій параметр культурологічного значення соціалізації характеризується пошуком результативних засобів засвоєння молоддю соціального досвіду. Цей параметр для цього дослідження є принципово важливим, адже вимагає наукового осмислення технології освоєння особистістю певного набору соціальних ролей, технології створення спеціальних “ситуацій соціального досвіду”, що дає змогу молодій людині пережити і прийняти позицію суб’єкта соціалізації.

Значущі соціально-економічні та культурні зміни останніх років актуалізували процес розширення і поглиблення єдності соціалізації, виховання і розвитку в цілісному процесі формування особистості. В умовах ВНЗ це питання постає особливо гостро, адже відносно нетривалий термін навчання та зміна референтної групи призводить до того, що молода людина за період навчання знаходиться в безперервному процесі соціокультурних трансформацій: під впливом суспільних соціокультурних змін; у міру соціалізації норм та цінностей студентського колективу; набуття життєвого та професійного досвіду тощо. Всі зазначені напрями, впливаючи на індивіда, суттєво деформують його аксіосферу. Одночасно такі зміни є безсистемними та принципово не готують ані до економічного життя, ані до професійної діяльності. Відтак можна констатувати по суті неготовність ВНЗ до пропозицій адекватної моделі соціалізуючого впливу на культурний простір молодої людини як щодо формування загальних соціокультурних настанов, так і в контексті трудової чи професійної соціалізації.

У межах аналізу культурної соціалізації як основи трудової та професійної соціалізації варто окреслити методологічний базис з метою відповідного дослідження. При цьому ми виходимо із логіки міждисциплінарного дослідження та з того, що культурна соціалізація охоплює всі аспекти соціального життя індивіда, у той час як професійна та трудова соціалізація – тільки аспекти, пов’язані із трудовою взаємодією. Цілком погоджуючись із А. Тесленком [15], до основних методологічних напрямів дослідження ми відносимо культурологічний та історичний, котрий базується на антропологічних описах, що реконструюють внутрішню і зовнішню ініціацію людей. В основі цього підходу знаходиться той факт, що люди самі створюють собі життєве (трудова) середовище під впливом як базисних, так і надбудовних причин, ментально (ідеологічно, релігійно, етнічно). Інспіровані ідеї накладаються на психологічну структуру особистості, формують її певний “духовний” світ та змушують транслювати набуті ціннісні моделі.

Трудова і професійна соціалізація по суті являють собою глибоке сприйняття норм та цінностей, котрі неформально узгоджують характер спільної діяльності людей під час трудового процесу. Аналіз відповідних ціннісних орієнтацій відокремлено від історичної генези, їх формування вбачається нам практично неможливим.

Культурологічний та історичний підходи базуються на аналізі онтології формування культури певного типу, а тому, власне як процес соціалізації, так і процес виникнення певних норм і цінностей аналізуються як похідні від умов буття певного прошарку, класу або суспільства. По суті, його можна розглядати як складову соціально-педагогічного процесу, що утворюється самим соціально-історичним процесом життєдіяльності певної групи.

Ще одним напрямом є відсутність пріоритету чинників соціалізації. Сьогодні наука накопичила значну кількість фактів, котрі неспростовно свідчать про те, що “зворотність і жорсткий детермінізм у навколишньому середовищі застосовуються не як виключення, а як правило” [12, с. 48]. “Лише штучне може бути детермінованим і зворотнім”, – переконані І. Пригожин та І. Стенгерс [12, с. 25]. Підтримуючи зазначену думку, ми вважаємо принципово неможливим обґрунтування стійкої ієрархії чинників, що здійснюватимуть нормативний вплив на соціокультурну систему конкретних індивідів.

Ураховуючи постмодерністські інтенції, що впливають на українське суспільство загалом та окремих його представників зокрема, можна говорити про широкий спектр чинників одночасно соціалізувального та ресоціалізувального впливу, котрих свідомо та підсвідомо зазнає індивід. Фактично за таких умов процес будь-якої соціалізації можна досліджувати в контексті нових уявлень про живу й самоорганізовану систему Земля. Логіка підходу базується на тому, що в усіх системах є загальна структурна константа, що забезпечує в них основоположний порядок. Така ж універсальна константа лежить і в основі глобальної моделі соціально-педагогічної роботи, розробленої групою канадських учених (Л. Сміт, Б. Тейлор-Хілтон, К. Тіндал) на чолі з професором Річардом Рамзеєм, що робить її незалежною від національних держав, панівних ідеологій і культур [8]. Втім, цю модель можна трансформувати щодо локальних умов.

На особливу увагу заслуговує синергетична концепція параметрів порядку. О. Ніколаєва зазначає, що параметри порядку – це основні змінні, від активності чи точності “попадання в ціль” яких залежить поведінка системи. Параметри порядку виступають як механізми самоорганізації, мобілізуючи можливості системи для саморозвитку. За їх зміною відбуваються нерівноважні фазові переходи, змінюється спрямованість самоорганізації, тобто змінюється ступінь упорядкованості стану відкритої системи [10].

У процесі трудової діяльності на індивіда впливають керувальні параметри (законодавство та мотиви), а також параметри порядку (природний захист людини та культурний код), що в контексті людини може забезпечити як самоорганізацію її продуктивної (ефективної) поведінки, так і дезорганізацію. Тільки за умов синергізму людини із системою виробництва формування самоорганізації продуктивної поведінки працівників може відбуватися стійке утворення, що можна назвати культурою праці в контексті системи “людина – виробництво”.

Окремою складовою культурної соціалізації ми пропонуємо розглядати трудову соціалізацію. У сучасній літературі наявні подібні дослідження. Так, науковець Фархад Ільєсов розглядав процес трудової соціалізації в контексті досягнення задоволення працею [5]. Автор зауважив, що соціальний елемент структури задоволення працею формується на першій стадії трудової соціалізації, що складається з двох фаз: інтерналізації норм і соціальної орієнтації. На наш погляд, більшою мірою на процес трудової соціалізації, аналогічно як і культурної соціалізації, буде впливати саме інтеріоризація норм на першому етапі (що в цілому відповідає і дюркгеймовській уяві про процес соціалізації). По-друге, соціальна орієнтація як здатність особистості бути в курсі суспільних подій і течій, знати закони життя суспільства, використовувати ці закони для досягнення своїх цілей, вміти домовлятися, домагатися бажаного, вирішувати питання на свою користь, розуміти людей і мотиви їх вчинків, навряд чи може розглядатися як вихідна умова профорієнтації. На нашу думку, навпаки, інтеріоризація загальнокультурних норм зумовлює певну орієнтацію в суспільстві (у тому числі професійну), що в свою чергу впливає на вибір професії. Тільки після “зіткнення” індивіда із трудовою та професійною культурою в процесі трудової (професійної) соціалізації відбувається соціальна орієнтація, що визначає задоволення (незадоволення) працею.

Започатковуючи власну трудову діяльність, індивід повноцінно не виконує цілісний набір соціальних функцій, оскільки тільки починає засвоювати специфічні норми поведінки в межах сфери праці як суспільного інституту. При цьому частково йому в цьому допомагає попередній соціальний досвід (сім'я, школа тощо), однак лише певною мірою. Більш-менш цілісне, системне засвоєння власних соціальних позицій завершується під час формування професійної орієнтації, тобто визначення свого місця в соціальному просторі.

За визначенням О. Ніколаєвої, відтворення нестійкості традиції в соціумі пов'язане, з одного боку, з процесом реплікації нового, потенційно конкуруючого зі старим, з іншого – розчаруванням людей в ефективності старого культурного зразка, якщо в умовах, що змінились, він перестає бути засобом розв'язання проблем чи втрачає сенс [10]. Розвиваючи цю тезу варто наголосити, що в трудовій та професійній сфері з автоматизацією процесу праці виявилася нестійкість культурних норм та зразків, що призвела не тільки до часткої зміни сенсів певних форм поведінки, а й до необхідності прискореної адаптації культурних зразків до реальних потреб технологічного процесу.

У сучасному суспільстві серйозно змінюється спрямованість і зміст процесу соціалізації особистості. Переважання форм спілкування за допомогою інформаційно-комунікативних систем замість міжособистісних комунікацій, звуження каналів розуміння людиною світу (ігнорування значною кількістю людей можливостей науки, мистецтва, релігії), послаблення і “автономізація” призводять до порушення принципу системності в процесі отримання

мання знань про світ, нерозуміння сенсу явищ і дій, іншій мотиваційній інтерпретації вчинків у соціумі, нерозвинутості рефлексії. Змінюється ступінь соціальної відкритості й закритості людини, обмежується набір можливих варіантів соціальної поведінки, більша частина яких залишається непізнаною.

Актуальною стає проблема розвитку комплексу здібностей, що забезпечують діяльність людини в складних багатофакторних, динамічних середовищах, природних мережах, соціальній, інформаційній взаємодії різного рівня. Народжується новий тип людини, який створює новий суспільний порядок.

Проблему соціалізації в сучасних умовах пов'язано ще з одним – питанням формування відповідальності. З одного боку, відповідальність особистості за своє майбутнє, а з іншого – суспільства за інновації, які впроваджуються в суспільне життя.

Все зазначене зумовлює потребу в аналізі процесів культурної трансформації та культурного розвитку з погляду сучасних методологічних парадигм. Теорії соціалізації розглядають молодь як особливу соціальну групу, спроможну бути не тільки й не стільки об'єктом, а й суб'єктом процесу соціалізації, який володіє власною волею, діє в умовах свободи вибору й несе відповідальність за свої дії та вчинки, намагаючись реалізувати себе в межах суперечностей між власними потребами й можливостями, котрі існують у конкретному суспільстві. Ця обставина завжди робить час становлення молоді трагічним по суті й породжує постійні конфлікти “батьків і дітей”, “особистості й суспільства”.

Список використаної літератури

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – Москва : Наука, 1977. – 397 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – Москва : Изд-во Аспект Пресс, 2006. – 298 с.
3. Волков Б. С. Психология юности и молодости : учеб. пособ. / Б. С. Волков. – Москва : Академический Проект, 2006. – 256 с.
4. Воронков С. Г. Социализация молодежи : проблемы и перспективы / С. Г. Воронков, С. П. Иваненков, А. Ж. Кусжанова. – Оренбург : Спектр Принт. – 1993. – 204 с.
5. Ильясов Ф. Н. Удовлетворенность трудом (анализ структуры, измерение, связь с производственным поведением) / под ред. В. Г. Андреевкова. – Ашхабад : Ылым (Наука), 1988. – 100 с.
6. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – Москва : Просвещение, 1989. – 255 с.
7. Левинова С. И. Молодежная субкультура : учеб. пособ. / С. И. Левинова. – Москва : Фаир-Пресс Гранд, 2004. – 608 с.
8. Мартинюк І. Ставлення молоді до суспільних проблем і перспектив / І. Мартинюк // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 373–379.
9. Мудрик А. В. Социализация и “смутное время” : очерк / А. В. Мудрик. – Москва : Знание, 1991. – 80 с.
10. Николаева В. Ценность традиций в социальном становлении личности / В. Николаева // Вестник экономики, права и социологии. – 2007. – № 2. – С. 115–119.
11. Петровский А. В. Теория личности с позиции категориального анализа психологии / А. В. Петровский // Психология личности в трудах отечественных психологов /

Л. В. Куликов [сост.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва [и др.]: Питер, 2009 (Санкт-Петербург : ИПК “Ленинградское издательство”). – 460 с.; 21 см. – (Хрестоматия).

12. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – Москва : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 48.

13. Сергейчик С. И. Факторы гражданской социализации учащейся молодежи / С. И. Сергейчик // Социологические исследования. – 2002. – № 5. – С. 81–93.

14. Социология молодежи : учебник / под ред. проф. В. Т. Лисовск. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1996. – 460 с.

15. Тесленко А. Н. Социализация молодежи: педагогика отношений в социуме : монография / А. Н. Тесленко ; М-во образования и науки Респ. Казахстан. Алмат. гос. ун-т им. Абая, Ин-т упр. – Алматы : Астана, 2002. – 236 с.

16. Щепанская Т. Б. Символика молодежной субкультуры: Опыт этногр. исслед. системы, 1986–1989 гг. / Т. Б. Щепанская ; предисл. К. В. Чистова ; Рос. АН, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). – Санкт-Петербург : Наука : Санкт-Петербург. изд. фирма, 1993. – 340 с.

Стаття надійшла до редакції 13.08.2014.

Шапошникова И. В. Культурная социализация молодежи как основа трудовой и профессиональной социализации

В статье рассматривается культурная социализация молодежи как основа трудовой и профессиональной социализации. Указано, что в Украине социокультурные изменения носили искусственный характер в процессе рыночных трансформаций. Отмечено, что процессы культурной социализации неразрывно связаны с процессами трудовой и профессиональной социализации. Высказано мнение, что исследовательская характеристика понятия культурной социализации выражается шестью подходами, а трудовая, профессиональная социализация, рассматриваемая в контексте междисциплинарного подхода, обязывает выделить как минимум три основных параметра значимости процесса формирования личности. В рамках анализа культурной социализации как основы трудовой и профессиональной социализации обозначены методологические основы исследования. По логике междисциплинарного исследования определено, что культурная социализация охватывает все аспекты социальной жизни индивида, в то время как профессиональная и трудовая социализация только аспекты, связанные с трудовым взаимодействием.

Ключевые слова: молодежь, культурная социализация, профессиональная социализация, трудовая социализация.

Shaposhnykova I. Cultural Socialization of Young People as a Basis for Employment and Professional Socialization

The article deals with cultural socialization of young people as the basis of labor and professional socialization. It is noted that in Ukraine sociocultural changes were artificial in the process of market transformation. Emphasized that the processes of cultural socialization is inextricably linked with the workplace and professional socialization. The author suggests that research cultural socialization characteristics of the concept expressed by six approaches, and labor, professional socialization, considered in the context of a multidisciplinary approach obliges provide at least three basic parameters of the importance of the process of identity formation. Within the analysis of cultural socialization as the basis for employment and professional socialization methodological principles of research. The author comes from the logic of interdisciplinary research and the fact that cultural socialization covers all aspects of social life of the individual, while professional and occupational socialization only aspects related to labor interaction.

Key words: youth, cultural socialization, professional socialization, socialization of labor.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 316.74:2

С. А. ЩУДЛО

РЕЛІГІЯ В СИСТЕМІ ПІЗНАВАЛЬНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МЕШКАНЦІВ ЗАХОДУ ТА СХОДУ УКРАЇНИ

У статті розглянуто вплив релігії на світогляд мешканців Сходу та Заходу України. Подані результати крос-регіонального соціологічного дослідження, проведеного у Галичині та Донбасі у червні 2014 р. Виявлено, що рівень релігійності українців зростає зі Сходу на Захід України. Світоглядні уявлення не є лінійно пов'язаними з релігійною самоідентифікацією. Як на Сході, так і на Заході країни домінуючим є науково-релігійний світогляд. Уявлення про суспільство вибудовуються на позиціях об'єктивізму. Для мешканця Галичини уявлення про щастя зміщуються від релігійного до соціального, а для мешканця Донбасу – від індивідуалістичного до соціального. За результатами дослідження вказані тенденції секуляризації суспільства.

Ключові слова: релігія, регіон, світогляд, ціннісні орієнтації.

Релігія як соціальний феномен є надзвичайно складним об'єктом пізнання. Соціологічний аналіз релігії можливий у різних площинах: як форми суспільної свідомості; як феномену, що відображає певну сферу життя індивіда та суспільства; як засобу духовного освоєння світу; як світоглядної системи координат; як життєвої позиції і діяльності. Багатогранність релігії та різноманітність підходів до її аналізу розкриває все нові й нові дослідницькі ракурси (Н. Варшова, М. Паращевін, М. Пірен, С. Яремчук та ін.). На наш погляд, об'ємність предметного кола дослідження релігії не знайшла на сьогодні належного соціологічного наповнення. Все більшу увагу дослідники в царині соціології релігії відводять церковним інституціям, діяльності лідерів церков, тоді як зменшується увага до вивчення місця релігії в ціннісних орієнтаціях сучасної людини. Ми переконані, що релігійність суспільства відображають не чисельність церков чи мережа зареєстрованих громад, а інтеріоризовані релігійні постулати, релігійні свідотоглядні платформи тощо. Недостатність соціологічних знань про сучасні світоглядні орієнтації людини та місце релігії в них зумовлює *актуальність* нашого дослідження.

Ця стаття є продовженням розпочатого в попередніх публікаціях наукового аналізу релігійних особливостей мешканців Заходу та Сходу України [1–4].

Мета статті – виявити та зіставити місця релігії в пізнавальних орієнтаціях мешканців Заходу та Сходу України.

Емпіричну базу аналізу проблеми становили результати соціологічного дослідження “Життєві світи Сходу і Заходу України”, здійсненого з

20 травня по 20 червня 2014 р. за участю авторки (керівник дослідницького проекту – професор Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Ілля Кононов)¹. Просторові межі об'єкта дослідження охопили по дві області Галичини (Львівська та Івано-Франківська) і Донбасу (Донецька та Луганська). Вибіркова сукупність формувалась як квотна, репрезентативна за статтю, віком і типом поселення (міське/сільське населення). У межах областей було виокремлено та включено до вибірки різні типи населених пунктів, які відбивають особливості територіального розташування населення. У Львівській області опитано 454 особи, у Івано-Франківській – 277; у Донецькій – 457, у Луганській – 291.

Релігійність свідомості накладає відбиток на світогляд людини в цілому. Крізь призму релігійного світосприйняття специфічно проявляються форми пізнання дійсності, особливо в умовах кризового середовища, наповненого соціальними конфліктами, яким і є сучасний український соціум. У такі періоди роль віри зростає і актуалізуються соціальні функції інституту релігії. Спробуємо на основі отриманих нами емпіричних результатів підтвердити чи спростувати відомий вислів “як тривога, то до Бога”. Проблема пізнаваності світу та адекватних засобів пізнання є одвічною філософською проблемою, однак у нашому дослідженні ми зробили спробу з'ясувати пізнавальні орієнтації мешканців Сходу та Заходу України та зіставити їх (табл. 1–2).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей мешканців Галичини на запитання:
“Які форми пізнання з перелічених надають
правильного уявлення про дійсність?”, %**

Варіант відповіді	2014			2005
	Львівська область	Івано-Франківська область	Галичина	Дрогобич
Лише наука	8,6	11,7	9,8	10,7
Лише релігія	8,8	13,2	10,6	7,4
Лише містика	0	0	0	1,1
Поєднання науки й релігії	51,2	45,7	48,9	54,9
Поєднання науки, релігії й містики	13,2	12,8	13,1	15,4
Важко відповісти	17,7	15,8	16,9	10,4
Відповіді немає	0,5	0,8	0,6	0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

¹ Дослідження проводилось за підтримки Канадського інституту Українознавчих студій Університету Альберти. Це дослідження є третьою хвилею крос-регіонального соціологічного проекту “Україна: образи регіонів та міжрегіональні відносини”, розпочатого у 2005 р. автором цієї статті разом з проф. І. Кононовим. У 2005 р. дослідженню підлягали лише міські мешканці двох міст – Дрогобича та Луганська. У 2007 р. опитано мешканців Львівщини та Луганщини, до вибірки включені обласні центри (Львів та Луганськ), міста Дрогобич та Стаханів, по три села в кожній області. У 2008 р. проведено низку фокусованих групових інтерв'ю в Луганській та Львівській областях.

Таблиця 2

**Розподіл відповідей мешканців Донбасу на запитання:
“Які форми пізнання з перелічених надають правильного уявлення
про дійсність?”, %**

Варіант відповіді	2014			2005
	Донецька область	Луганська область	Донбас	Луганськ
Лише наука	24,2	26,0	25,0	31,6
Лише релігія	5,1	1,4	3,6	3,9
Лише містика	0,7	1,0	0,8	1,2
Поєднання науки й релігії	26,1	28,1	26,9	27,5
Поєднання науки, релігії й містики	15,2	17,4	16,1	12,3
Важко відповісти	27,7	24,7	26,5	23,5
Відповіді немає	0,9	1,4	1,1	0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

Вибраний нами підхід дав змогу умовно класифікувати респондентів відповідно до типу їх світогляду: наукового, науково-релігійного, релігійного, науково-релігійно-містичного. Результати нашого аналізу вказують, що пізнавальні орієнтації в обох досліджуваних регіонах схилиються до поєднання науки й релігії. У Галичині ця тенденція виразніша (48,9%), ніж у Донбасі (26,9%). Так, для мешканця західного регіону науково-релігійний світогляд є домінуючим. На поставлене запитання лише 9,8% опитаних вказали на науку як єдиний засіб пізнання, і дещо більше (10,6%) – лише на релігію. Якщо неможливо досягти істини за допомогою раціональних суджень, то вдаються до іншого світорозуміння, до віри, відмовляючись від багатьох досягнень розуму. В. Скотний, негативно оцінюючи ситуацію, за якої “знання та віра є відірваними та протиставленими один одному світоглядними антиподами”, зазначає, що “виправити такий патологічний стан може лише синтез уже здобутих і нових аргументів знання та віри, їх об’єктивно необхідне взаємопроникнення і взаємозбагачення” [5, с. 246], що ми і спостерігаємо на західних теренах українського суспільства. Важко було відповісти на це запитання 16,9% респондентів Галичини.

У Донбасі відповіді відносно того, що може надати правильне уявлення про дійсність, розділились майже навпіл між варіантами “наука та релігія” (26,9%) (цей варіант все ж таки виявився домінуючим) та “лише наука” (25,0%). Окрім того, 16,1% опитаних висловилися за поєднання науки, релігії та містики. Лише 3,6% обрали відповідь, що лише релігія надає адекватне уявлення про світ. Таку ж думку щодо містики поділили 0,8% респондентів. Досить значною є частка респондентів, які не змогли визначитися з відповіддю (27,6%).

Порівняно з результатами першої хвилі опитування, проведеного у Дрогобичі та Луганську 2005 року¹, ми спостерігаємо у Галичині певне зменшення прихильників наукового світогляду (від 10,7% до 9,8%) та збільшення релігійного (від 7,4% до 10,6%). Пізнавальні орієнтації мешканців Донбасу також дещо змінилися: відбувся зсув від наукового світогляду до поєднання “науки, релігії та містики”.

Проаналізувавши пізнавальні орієнтації відповідно до рівня освіти респондентів, не підтвердили гіпотезу про те, що зростання рівня освіти корелює з науковим світоглядом, а зниження – зумовлює перехід до релігійно-наукового та релігійного типів світогляду. Результати вказують, що серед людей з вищою та середньою спеціальною освітою найменший відсоток тих, що переконані у можливості науки пізнати дійсність. Респонденти з вищим рівнем освіти більш схильються до поєднання двох інструментів у пізнанні світу – релігії та науки. Відповіді респондентів, які мають неповну середню та початкову освіту більш схильються до можливостей виключно релігії. Зі зниженням освіти збільшується частка осіб, які не змогли визначитися з відповіддю.

Важливо аналізувати рівень релігійності в українському соціумі не ізольовано, а через з'ясування взаємозв'язків релігійної віри та моральних, життєвих цінностей, зв'язків віри та ставлення до суспільства. Постулати віри повинні знаходити своє вираження у ціннісних орієнтаціях, які є більш глибинними орієнтирами особистості. Розподіл відповідей мешканців Галичини та Донбасу на запитання “З яким твердженням про щастя Ви найбільше згодні?” подано у табл. 3–4.

Таблиця 3

**Розподіл відповідей мешканців Галичини на запитання
“З яким із тверджень про щастя Ви найбільше згодні?”, %**

Варіант відповіді	2014			2005
	Львівська область	Івано-Франківська область	Галичина	Дрогобич
1	2	3	4	5
Можна бути щасливим, лише борючись за щастя всього суспільства	8,3	14,3	10,8	10,7
Можна бути щасливим, лише реалізуючи волю Бога	10,1	14,7	12,0	31,8

¹ Відзначаємо, що зіставлення результатів першої хвилі (2005 р.) з результатами третьої (2014 р.) є не цілком коректним, оскільки на першій хвилі опитування проводилося лише в Дрогобичі та Луганську, а на третій – ці міста були включені до ширшої вибірки, що охопили по дві області східного та західного регіонів. Однак ідентичність інструментарію та достатній обсяг вибірки дає нам можливість прослідкувати в наближеному варіанті динаміку релігійних процесів у полярних регіонах України.

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5
Можна бути щасливим, маючи гарну сім'ю, друзів, колег по роботі, намагаючись зробити так, щоб усім їм було добре	53,5	47,5	51,1	21,5
Можна бути щасливим незалежно ні від кого. Це особистий стан. Його потрібно відчувати, бо іншого життя не буде	20,0	15,5	18,2	27,3
Інше	2,3	2,4	2,0	1,1
Щастя неможливе взагалі	0,3	1,1	0,6	1,1
Важко відповісти	3,9	4,9	4,3	5,5
Відповіді немає	2,1	0	1,2	0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця 4

**Розподіл відповідей мешканців Донбасу на запитання
“З яким із тверджень про щастя Ви найбільше згодні?”, %**

Варіант відповіді	2014			2005
	Донецька область	Луганська область	Донбас	Луганськ
Можна бути щасливим, лише борючись за щастя всього суспільства	8,8	7,3	8,2	10,4
Можна бути щасливим, лише реалізуючи волю Бога	7,2	2,4	5,3	6,1
Можна бути щасливим, маючи гарну сім'ю, друзів, колег по роботі, намагаючись зробити так, щоб усім їм було добре	50,3	56,9	53,0	42,4
Можна бути щасливим незалежно ні від кого. Це особистий стан. Його потрібно відчувати, бо іншого життя не буде	21,7	22,9	22,2	26,3
Інше	1,4	2,0	1,6	2,0
Щастя неможливе взагалі	0,7	0,3	0,6	1,5
Важко відповісти	8,8	6,9	8,0	11,2
Відповіді немає	1,2	1,0	1,1	0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

Уявлення про щастя показує близькість глибинних ціннісних платформ обох регіональних спільнот. Варто відмітити, що більшість мешканців як Донбасу, так і Галичини не заперечують можливості щастя – лише по 0,6% респондентів в обох регіонах дали відповідь, що щастя неможливе взагалі. Найбільш популярною позицією в обох регіонах була така: “Можна бути щасливим, маючи хорошу сім'ю, друзів, колег по роботі, намагаючись зробити так, щоб усім їм було добре” – її відзначили 51,1% респондентів Донбасу та 53% Галичини.

На другому місці виявилася така відповідь: “Можна бути щасливим незалежно ні від кого. Це особистий стан. Його потрібно відчувати, бо іншого життя не буде”. Таке індивідуалізоване відчуття щастя більш притаманне для мешканців Донбасу (22,2%), аніж Галичини (18,2%). У Галичині 10,2% респондентів погоджувалися з тим, що щасливим можна бути лише борючись за щастя усього суспільства, у Донбасі таких було 8,2%.

Статистично значущою була відмінність між тими, хто вважав, що щасливим можна стати, лише реалізуючи волю Бога. Так, у Галичині вдвічі більшою виявилась частка тих респондентів, які обрали цю позицію (12%), аніж у Донбасі – 5,3%. У цілому ж ці дані свідчать на користь того, що центром соціального світу більшості мешканців на Заході і Сході України є мала група. Саме тут формуються і відтворюються основні мережі солідарності. Саме тут людина знаходить емоційну розраду й комфорт.

З моделлю малих груп конкурує модель жорсткого індивідуалізму, коли особа сама себе уявляє центром свого соціального світу. Тільки близько 15–20% в обох регіональних популяціях спроможні керуватися більш широкими мотивами діяльності. Моделі солідарності в малих групах і індивідуалізму знаходяться в стані рівноваги і, мабуть, боротьби. В цілому ж суспільно-психологічні профілі обох регіональних спільнот схилені в бік індивідуалізму, хоча в Донбасі – виразніше.

Зіставлення результатів третьої хвилі дослідження з даними, отриманими у 2005 р., дало змогу виявити певні зміни в уявленнях про щастя. Відповіді мешканців Сходу України виявилися більш стабільними, аніж Заходу. В Донбасі зменшилася частка тих, хто вбачає можливість досягнення “індивідуального” щастя, натомість, зросла частка осіб, які уявляють щастя лише в найближчому соціальному оточенні – сім’ї, друзях, роботі. В Галичині ми зафіксували значний “зсув” від релігійного уявлення про можливість щастя до соціального.

Незважаючи на зафіксовані дослідженням регіональні відмінності у типах світогляду, важливим є той факт, що схожими виявилися погляди респондентів на суспільство (табл. 5, 6).

Таблиця 5

Уявлення мешканців Галичини про суспільство, %

Варіант відповіді	2014			2005
	Львівська область	Івано-Франківська область	Галичина	Дрогобич
1	2	3	4	5
Суспільство – це система, яка підпорядковується об’єктивним законам	47,3	46,0	46,8	35,8
Суспільство – це продукт божественної волі	6,5	14,0	9,5	10,2

Продовження табл. 5

1	2	3	4	5
Суспільство є таким, якою є наша свідомість, як ми до нього ставимося	27,3	24,5	26,2	33,3
Інше	0,3	2,3	1,1	1,1
Важко відповісти	18,2	12,8	16,0	19,2
Відповіді немає	0,5	0,4	0,5	0
Разом	100,0	100,0	100,0	0

Таблиця 6

Уявлення мешканців Донбасу про суспільство, %

Варіант відповіді	2014			2005
	Донецька область	Луганська область	Донбас	Луганськ
Суспільство – це система, яка підпорядковується об'єктивним законам	43,2	47,9	45,1	38,7
Суспільство – це продукт божественної волі	3,7	4,2	3,9	6,5
Суспільство таким, якою є наша свідомість, як ми до нього ставимося	27,5	28,8	28,0	34,9
Інше	1,4	0,7	1,1	0,7
Важко відповісти	22,6	17,4	20,5	19,2
Відповіді немає	1,6	1,0	1,4	0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

В уявленнях про суспільство суттєвої різниці між регіонами не було встановлено. Більшість опитаних як у Донбасі, так і в Галичині були впевнені, що суспільство є системою, яка підкорюється об'єктивним законам (відповідно 45,1% і 46,8%). Однаково в обох регіонах наявна думка, згідно з якою суспільство є таким, якими є наші думки про нього. У Донбасі до такого прагматичного суб'єктивного ідеалізму схильні 28% респондентів, у Галичині – 26,2%. Статистично значуща відмінність була зафіксована лише стосовно однієї позиції: в Донбасі суспільство як продукт Божої волі сприймали 3,9% респондентів, у Галичині – 9,5%. Це – цілком передбачувана відмінність, враховуючи вищий рівень релігійності населення Заходу України, що також підтвердили результати нашого дослідження.

Розвиток і функціонування суспільства, особливості соціальних процесів, що мають місце в ньому, респонденти слабо пов'язують з божественною волею. Думки розділилися майже порівну між розумінням суспільства як об'єктивної реальності та як суб'єктивної, тобто відображення нашої свідомості. Майже п'ята частина респондентів і в Дрогобичі, і в Луганську не змогла визначитися з відповіддю.

Зіставлення результатів 2014 р. з даними, отриманими нами 2005 р., засвідчує зростання в обох досліджуваних регіонах частки осіб, на думку яких, суспільство є об'єктивною реальністю і розвивається незалежно від

волі людей. У Галичині цей показник зріс від 35,8% до 46,8%, а в Донбасі – від 38,7% до 45,1%. На наш погляд, люди намагаються максимально відмежуватися від соціальних конфліктів, які мають місце в суспільстві, зняти з себе відповідальність. Водночас, не спостерігаємо і зростання частки осіб, які б визнавали суспільство виключно продуктом “божественної волі”. Можливо, із впливом “вищих сил” респонденти схильні пов’язувати більшою мірою позитив (захист, опіку, успіх, покровительство), а не деструктивні суспільні прояви.

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати, що релігійні переконання знаходять відображення у ціннісних орієнтаціях індивідів та впливають на їхні пізнавальні орієнтири. Це справджується для мешканців досліджуваних областей Галичини та Донбасу. Водночас високий рівень релігійної самоідентифікації респондентів не перебуває у лінійному зв’язку з їхніми світоглядними орієнтаціями. Як на Сході, так і на Заході нашої країни ми виявили домінуючим науково-релігійний світогляд, хоча на Заході він виражений набагато яскравіше. Уявлення про щастя і на Сході, і на Заході формуються в основному на соціальному ґрунті, в найближчому оточенні. Впродовж останнього десятиліття зафіксовано зміщення в поглядах від “релігійного” до “соціального” уявлення про щастя на Заході країни та від “індивідуалістичного” до “соціального” – на Сході. Бачення розвитку суспільства мешканцями Сходу та Заходу країни збігається, домінуючим є сприйняття соціуму як системи, що підпорядковується об’єктивним законам. Поступово частка тих, які визначають суспільство виключно “продуктом божественної волі” зменшується, хоча в Галичині прихильників такої позиції майже вдвічі більше, аніж у Донбасі. Отримані результати вказують, що релігія має суттєво більше значення на Заході країни, однак поступово відбуваються процеси секуляризації суспільства, що відображається у світогляді мешканців як Сходу, так і Заходу України.

Список використаної літератури

1. Кононов І. Ф. Донбас і Галичина в регіональній системі України / І. Ф. Кононов, С. В. Хобта, С. А. Щудло // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 73–98.
2. Szczudło S. Religijne kontury współczesnego społeczeństwa ukraińskiego / S. Szczudło // Nowa Ukraina: Zeszyty Historyczno-Politologiczne / red. Y. Moklyak. – 2006. – № 2. – S. 123–136.
3. Щудло С. А. Релігійний вимір сучасного українського суспільства: регіональні особливості соціальних практик та ідентичностей / С. А. Щудло // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Запоріжжя : КПУ, 2014. – Вип. 63. – С. 69–77.
4. Кононов И. Ф. Донбасс и Галичина в региональной системе Украины / Илья Кононов, Светлана Хобта, Светлана Щудло. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. – 92 с.
5. Скотний В. Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному / В. Скотний. – Дрогобич : Вимір, 2004. – 348 с.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014.

Щудло С. А. Религия в системе познавательных ориентаций жителей Запада и Востока Украины

В статье рассматривается влияние религии на мировоззрение жителей Востока и Запада Украины. Статья основывается на результатах кросс-регионального социологического исследования, проведенного в Галичине и Донбассе в июне 2014 г. Выявлено, что уровень религиозности украинцев повышается с Востока на Запад Украины. Мировоззренческие представления линейно не связаны с религиозной самоидентификацией. Как на Востоке, так и на Западе страны доминирующим является научно-религиозное мировоззрение. Представления об обществе главным образом выстраиваются на позициях объективизма. Для жителей Галичины представления о счастье смещаются от религиозных к социальным, а для жителей Донбасса – от индивидуалистического к социальному. Результаты исследования указывают на тенденции секуляризации общества.

Ключевые слова: религия, регион, мировоззрение, ценностные ориентации.

Shchudlo S. Religion in the Cognitive Orientations of the Residents of East and West of Ukraine

The article examines the influence of religion on the attitudes of east and west residents of Ukraine. The article is based on the results of a cross-regional survey conducted in Galicia and Donbass in June 2014. It also reveals that the level of religiosity of Ukrainians increases from eastern to westestern Ukraine. Worldviews are not linearly related to religious identity. The results of the analysis indicate that cognitive orientations in both studied regions are mix science and religion. This trend is more typical for the Donbass region. The hypothesis of correlation between the education and the type of person ideology are not confirmed. Respondents with a high level of education tend to mix religion and science as two tools in understanding the world. View of society is mainly arranged in positions of objectivism. The concept of society is similar to the east and west of Ukraine. The majority of respondents in Donbas and in Galicia were convinced that society develops according to objective laws. For residents of Galicia the happiness shifted from religious to social, and for residents of Donbas – from individualistic to social. The survey results indicate a trend of secularization of society.

Key words: religion, region, ideology, values.

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 316.334:7

Г. Ю. СУРМІНА

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕАТРУ ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ

У статті визначено основні напрями розвитку театру опери та балету. В аспекті його як джерела оперного та балетного мистецтва аргументовано значний потенціал розвитку, що характерний для оперного та балетного театральних жанрів. В аспекті духовного виробництва акцентовано на постійному його вдосконаленні. В інституційному аспекті театр опери та балету є поліінституційним та поліфункціональним явищем, що також постійно розвивається.

Ключові слова: театр опери та балету як джерело балетного та оперного мистецтв, театр опери та балету як духовне виробництво, театр опери та балету як соціальний інститут, тенденції розвитку театру опери та балету.

В умовах зростання соціальної динаміки театри загалом і театри опери та балету насамперед залишаються, мабуть, останніми стабільними інститутами, які зберігають традиції та протидіють соціальній стихії. Сьогодні дуже актуальним стає питання щодо майбутнього театру опери та балету, виявлення основних трендів його розвитку.

Театр є об'єктом дослідження багатьох наук: філософії, культурології, мистецтвознавства. Кожна з цих наук виявляє свій аспект розуміння його природи, і тільки соціологічна наука акцентує на системному баченні феномену театру. Тому осмислення тенденцій театрального розвитку можливе тільки з позиції цієї науки. Методологічною основою осмислення цих тенденцій є праці М. Вебера, Е. Гоффмана, Л. Іоніна, С.Єрофєєва, М. Магілович, В. Дмитрієвського, у яких сформовані основи соціології театру.

Щодо тенденцій розвитку театру, то Є. Гебелев констатує те, що про гибель театру багато говорять, але він не поспішає нас покинути. Можливі три тенденції його просування в майбутньому. Перша тенденція пов'язана з перетворенням його на перформанс – гротесковий костюмований маскаррад з публічними оголеннями, ненормативною лексикою та сексуальними практиками. Він переміститься на подіуми нічних клубів, стойки барів. Балет поєднається зі стриптизом, зітреться межа між драмою та високим порно. Друга тенденція пов'язана з цілющими силами й приведе його до психотерапевтичної клініки, перетворить у цілющу гру. Третя тенденція забезпечить повернення театру до джерел шляхом повернення класики, рятування від пізніх нашарувань, нарощування інтерактивності, яка дасть змогу глядачам стати безпосередніми співучасниками театральної дії [1].

Недостатньо дослідженими є тенденції розвитку театру опери та балету, які сприймаються неоднозначно. Тут розповсюджені також три позиції. Перша позиція розглядає розвиток театру як завершене явище канонічного типу, яке поступово буде звужувати сферу свого впливу на суспільство й помре без змін за невідповідності епосі постмодерну. Друга версія пов'язана з маргінально-девіантною деградацією, виродженням театру як соціально-культурного інституту високої естетики. Нарешті третя версія акцентує увагу на розвитку театру опери та балету в межах класики, її вдосконалення та нової інтерпретації.

Метою статті є не аналіз усіх цих тенденцій трансформації театрів опери та балету, а пошук складових третьої тенденції, яка забезпечує оптимістичний розвиток театру як соціального феномену.

Перша і друга версії є недостатньо обґрунтованими самими театральними практиками. Зали серйозних класичних музикальних театрів не пустують. Театральний декаданс, розповсюджений на початку 90-х рр. XX ст., глядача вже не цікавить, підриває професійну репутацію театрів.

Для розв'язання цієї проблеми необхідно визначитися з основними напрямками можливих змін. На нашу думку, театр характеризуються декількома сутностями, які доповнюють одна одну. Він є одночасно джерелом балетного й оперного мистецтва, специфічним різновидом духовного виробництва та соціальним інститутом.

Життєдіяльність театру в суспільстві базується, насамперед, на тих мистецтвах, які він охоплює та розвиває. Театр опери та балету виступає джерелом балетного та оперного мистецтв. Тому тенденції розвитку цих мистецтв задають простір можливих змін у майбутньому. Мистецтво театру опери та балету відзначається відомим консерватизмом та канонічністю. Але це не стримує розвиток хореографії, вокалу, музики, які мають внутрішню пластичність. Балет і опера як музикально-театральні синтетичні жанри мистецтва вирізняються значним внутрішнім потенціалом розвитку, який неможливо зводити до пошуку різних прочитань наявних балетів та опер.

Видатний танцівник, педагог класичного танцю, народний артист СРСР Асаф Мессерер констатував у цьому аспекті такі афористичні висновки: "У мистецтва танцю немає і не може бути закінченої формули, певного останнього ступеня досконалості", "і в чоловічому, і в жіночому танці здійснюється однаковий процес ускладнення хореографічної основи", виявив формування під впливом педагогів не тільки нової лексики, але й якості балету [2, с. 258].

Дослідниця балетної музики Є. Дулова у своїй докторській дисертації зазначає: "...спроможність музикального театру, балетного окремо, поєднувати вишукано-витончену естетичну метафоричність з направленістю на сприйняття, за глядацький та слухацький відгук, нерідко перетворює сцену театру в концертну естраду, коли виходи й поклони солістів також бажані, як і дійство, коли такий "ритуал" стає безвідривною частиною цієї дії" [3]. Тобто балет органічно поєднує у собі різні жанри.

Всесвітньовідомий оперний режисер Броніслав Горович сформулював закони театру: синтез мистецтв, умовність, композиція, органістич-

ність, створення духовних цінностей. Ці закони забезпечують його успішне функціонування і розвиток. Він підкреслював, що “театр – прегарне з мистецтв завдяки тому, що поєднує в собі поезію, музику, танець, живопис, скульптуру й архітектуру” [4, с. 159]. Тому зрозуміло, що ці структурні сутності не можуть залишитися без руху. Вони завжди вимагають виходу, особливо в епохи загострення ціннісних потреб суспільства.

Синтез мистецтв у межах спектаклю має органічний характер. Б. Горович підкреслював: “Оперна вистава повинна переплавити усі компоненти жанру в єдиному тиглі так, щоб глядач сприймав не множину одночасно діючих на нього сигналів, а отримував єдине синтетичне враження такої сили концентрації, щоб воно було спроможне в один і той же час і однаково сильно діяти на всі центри сприйняття з використанням посередності зору і слуху, налаштованих на ідентичний діапазон “прийому” [4, с. 171–172]. І далі: “Оперне видовище має бути цільним організмом” [4, с. 172]. Формування цього організму забезпечується духовною творчістю сукупного автору спектаклю: композитора, режисера, педагогів, акторів. Особливу роль у досягненні органічності відіграє партитура, яка визначає жест, міміку, шаг, позу кожного актора, а також загальну сценічну ситуацію та групування виконавців [4, с. 176]. Досягнення органічності акторської гри, музики, костюмів, світла, декорацій є основою як вічного вдосконалення окремого спектаклю, так і розвитку театрального мистецтва.

Умовність у театрі не суперечить художній правді. Вона базується на тому, що як спів, так і танець є “піднесеною у квадрат” мовою. Саме по собі це суперечить реальному буттю. Тому глядач під впливом цих дуже міцних гіперболічних факторів повинен повірити в те, що на сцені розгортається реальне життя. Крім того, умовність забезпечує доповнення природної недосконалості деяких засобів презентації театрального спектаклю (плоских декорацій, штучного світла тощо) силою мислення, фантазії глядачів. Вона стимулює віру глядача в те, що на сцені розгортається правда життя при усій фантастичності сценічних дій.

Слід підкреслити, що умовності, які використовують балетні та оперні театри, є найбільш високими порівняно, наприклад, з умовностями театру драми. Аналіз історії розвитку опери свідчить, що вона розвивалася за рахунок вдосконалення умовності засобами мінімальності й максимальності зображальних засобів, вирішення проблеми історичної достовірності “застібок на штанах тенора” або його виконавчої майстерності, творчості актора або підготовки декорацій, світла та костюмів. Якими б засобами не забезпечувалась умовність, вона є напрямом творчих пошуків. Вона сама змінюється від епохи до епохи.

Під впливом особистостей геніальних режисерів К. Станіславського та В. Мейєрхольда сформувалися реалістична та умовна театральні системи. Театри опери й балету розвиваються скоріше за концептом В. Мейєрхольда як простір умовних реальностей. Це дуже влучно зауважила Л. Кириліна: “... мистецтво, і особливо музика, поезія і танець залишаються не-

доторканим оазисом віри в існування іншої реальності, ніж земна – й це здійснюється в епоху, коли в щоденному житті панує реалізм, прагматизм, культ науки та прогресу – те, що можна назвати “буржуазністю” як у нейтральному, так і негативному смислі слова” [5, с. 70].

Важливим параметром розвитку мистецтв є композиція як організуючий компонент, що забезпечує цілісність твору та відповідність художньому задуму. Вона є фактором, що формує твір як систему. Без композиції не може бути театрального спектаклю. Але кожен спектакль одного й того ж твору має свої композиційні рішення, продиктовані конкретними умовами його виконання. Варіації статичності та динаміки, зміни сценічного простору, ритму, зміщення композиційного центру, підтримка цілісності тощо дають можливість створювати унікальний твір мистецтва.

Духовне виробництво як таке досліджується в роботах А. Захарова, В. Соколова, С. Анісімова, І. Орлової та ін. І. Орлова відмічає, що цінності як продукт духовного виробництва, на відміну від матеріальних цінностей, не втрачаються в процесі споживання [6, с. 269]. Театр як духовне виробництво поєднує матеріальні, фінансові, інформаційні, людські та інші ресурси з метою створення реального матеріального спектаклю, котрий виступає як носій духовних цінностей. Реалізується це виробництво через сукупність матеріальних, фінансово-економічних, педагогічних, режисерських, ігрових та інших технологій. Тому театр виступає як складний технологічний комплекс виробництва цінностей, зміни в якому забезпечують його розвиток.

Театральне духовне виробництво відрізняється від матеріального виробництва не тільки тим, що виробляє духовні цінності, а й тим, що воно неоднозначне. Кожен раз театр виробляє унікальний, варіативний продукт у межах того чи іншого балету, або тої чи іншої опери. Тому з точки зору продукту театральне виробництво є простором різних версій і редакцій спектаклю, яких може бути дуже багато. Вони можуть будуватися на різних принципах та підходах: класичному, модерністському, постмодерністському; максимально відповідати творчим задумам основних авторів або відповідати сучасності. Кожен раз, коли ставиться та або інша версія спектаклю, навіть канонічного плану, вона має характерні ознаки нового твору. Таким чином це забезпечує постійний розвиток балетного та оперного мистецтва.

Організменний підхід правомірний і до цілісного театрального духовного виробництва. В соціології цей підхід пов’язують з ім’ям Герберта Спенсера, який обґрунтував єдність суспільства з організмами за такими характеристиками, як зростання маси, складності, взаємна функціональна залежність окремих частин одна від одної [7, с. 272–273]. Театральне духовне виробництво дійсно є органічним процесом. Спектакль розвивається як організм.

Як організм спектакль зароджується в репетиційних залах, складається із простих частин. На репетиціях-прогонах організм спектаклю досягає цілісності. Використання різних прийомів композиції приводить до взаємозалежності окремих складових. Нарешті він розгортається перед глядачами, проходячи також деякі етапи розвитку організму.

Театральне духовне виробництво реалізується на сценічному просторі, наповненому музикою, шляхом використання професійного співу та танцю. При чому голос та рухи актора виступають посередниками між двома просторами – музикальним та сценічним. Основним засобом зображення виступає актор як фізико-психологічна особистість. Музика відіграє ключову організаційну роль у цьому виробництві, на це зауважує Б. Горювич: “...все те, що становить простір, у якому діє актор, – його форма, ритм ліній і обсягів, їх направленість, їх динаміка, нарешті, настрої цього простору, – має витікати з музики...” [4, с. 172]. Тобто в основі духовного виробництва в театрах опери та балету лежить музикально-сценічне використання співу та танцю. Воно є полісуб’єктним, поліфонічним синхронізуючим виробництвом театрального видовища, організованого духовними цінностями.

Важливим аспектом цього виробництва є виробництво потрібних глядачам духовних цінностей, які вирізняються піднесеністю, естетичністю, елітарністю. Слід підкреслити, що театр опери та балету є хранителем цих цінностей. Він нагадує за своїм соціальним смислом своєрідний музей таких цінностей, які не потрібні людині кожен день. Але вони відіграють виключно важливу та недостатньо досліджену роль у регулюванні почуттєво-естетичного світу особистості.

Театральне духовне виробництво пов’язане з переробкою великих масивів інформації, бо кожна театральна й балетна вистава характеризується значним обсягом спеціального знання: музикального, історичного, культурологічного, естетичного, яке кожний сукупний творчий суб’єкт, особливо актор, повинен переплавити в професійну творчу роботу на сцені. Тому розвиток театрального виробництва неможливий без інтелектуалізації підготовки акторів. На сцені потрібен не просто виконавець партії, а творча інтелектуально-естетична особистість. Тонкий, гнучкий, творчий, одночасно прагматичний та філософський ум стає сценічною потребою вже сучасних театрів. Зрозуміло, що поєднання таких якостей розуму зі співучим і танцювальним талантами зустрічається дуже рідко. Це висуває на перший план проблеми професійного відбору, навчання та розвитку артистів опери та балету. Багато чого тут буде залежати від успіхів професійного виховання, появи нових талановитих педагогів. Поки що їм з’явитися нема звідкіль, бо училищно-консерваторська авторитарна муштра не сприяє появі таких особистостей.

Театральне виробництво ніколи не стояло на місці. Воно постійно нашоувалося на виклики зовнішнього та внутрішнього середовищ і змінювалося під їх впливом. Так, з початку ХХ ст. театр перестав бути театром акторським, перетворився в театр режисерський, тому що загострилася потреба в суб’єкті-синтезаторі. У теорію та практику театру ввійшли нові базові поняття: “загальна концепція спектаклю”, “надзавдання”, “крізна дія”, “акторський ансамбль”, “режисерське бачення та рішення” [8]. Це пов’язано з ускладненням театральних технологій, які необхідно комусь поєднувати в цілісний процес виробництва.

Конкуренція спочатку з кіно, а потім і телебаченням сприяло посиленню динаміки театральної дії, гнучкості репертуару. Театр став виробляти швидку реакцію на запити глядача. Вічні вишукані цінності стали підкріплюватися доброю рекламою та маркетинговими дослідженнями.

Із соціологічних позицій театр виступає як соціальний інститут. Інституційні дослідження театру наявні у роботах таких авторів, як А. Гвоздева, С. Мокульський, А. Юфіт та ін. Театр відзначається інституційними ознаками та функціями. Інституційність забезпечує інтеграцію театру в суспільство. Інституційні зміни є, безсумнівно, вторинними з точки зору природи театру як джерела мистецтв та духовного виробництва. Але вони, врешті-решт, забезпечують можливість будь-яких за напрямом змін.

Театр опери та балету має декілька інституційних проявів. Він виступає як інститут культури, інститут соціалізації, інститут мистецтв, інститут відпочинку та рекреації, інститут комунікації. Тобто для нього характерною є поліінституційність.

В умовах соціалістичного минулого ця поліінституційність обмежувалася. Театр опери та балету був фактично ідеологічним інститутом, прямолінійно трансформованим соціалістичним реалізмом, стояв на передових рубежах ідеологічної боротьби. Відображаючи сутність такого театру, свого часу І. Смирнов писав: “Показ сучасної людини в його житті, праці, боротьбі, відображення важливих етапів історії нашої радянської держави – завдання першорядної значущості. Постановка номерів на сучасну тему вимагає мобілізації усіх творчих сил колективу” [9, с. 189]. Насильницька фольклоризація, осучаснення та ідеологізація опери та балету гальмували творчість, сприяли створенню спектаклів-однодівок, руйнували особистості хореографів, режисерів, танцівників та співаків.

Після розпаду СРСР театр опери та балету перестає бути символом авторитарної влади. Прийшла свобода від ідеології і різке скорочення фінансування. Вхідження в ринкові відносини загострили проблему управління театром, пошуку ресурсів, підтримки професійності театральних колективів. Витрати на утримання театального будинку, оновлення обладнання та костюмів, заробітну платню співробітників різних цехів стали непідйомними. На світ з’явилася економіка театру. Тому значущість режисера, художнього керівника, головного балетмейстера стала знижуватися. Стали зростати статуси театального менеджера, директора театру, продюсера, мецената, від яких більшою мірою залежить існування та успішне функціонування театру.

Суттєво вплинув на інституційний розвиток театрів опери та балету відтік найбільш талановитих оперних та балетних акторів за кордон. Стали провисати творча майстерність, естетика, видовищність театральних спектаклів. Це відчувається навіть у Росії, яка є одним із світових лідерів балету. За словами художнього керівника Санкт-Петербурзького державного академічного театру Бориса Ейфмана, однією із “больових точок” російської балетної дійсності є те, що “ніхто сьогодні не вивчає проблему дефіциту артистів балету”. “Необхідне державне замовлення, яке б збалансувало потреби

театрів і можливості балетних шкіл. Не менш важкою є ситуація з хореографами. Вищим досягненням театрів є запрошення західних балетмейстерів, котрі перенесуть на наші сцени щось із своїх старих балетів. Я не засуджую сам факт запрошення західних хореографів. Але де наступне за нами покоління хореографів вітчизняних? Вони не з'являться без нашої підтримки, без спеціальної державної програми" [10]. Такі проблеми для українських театрів опери та балету є не менш гострими.

Серйозним випробуванням інституційної стійкості та спроможності до змін українських театрів опери та балету є глибока системна криза українського суспільства та держави, яка пов'язана з подіями 2013–2014 рр. Театр опери та балету, як і інші соціально-культурні інститути, потребує реформування.

Слід підкреслити, що в суспільстві відсутні будь-які чіткі уявлення не тільки про театральну реформу, а й про театральну політику, в основі якої повинен бути розвиток театральної справи в Україні. Далеко не ідеальними є західні моделі організації роботи балетних та оперних театрів та труп. Але західний досвід фінансування театральних проектів можна впроваджувати і в Україні. Суттєвою є технологічна відсталість українських театрів. Тому основними проблемами театральної реформи повинні бути: по-перше, забезпечення сталого фінансово-економічного розвитку; по-друге, технологічна модернізація; по-третє, модернізація театральної освіти.

Таким чином, проведений аналіз тенденцій розвитку театру опери та балету дає змогу висунути такі **висновки**:

- по-перше, театр опери та балету як джерело балетного та оперного мистецтва, як духовне виробництво та соціально-культурний інститут відзначається значним внутрішнім потенціалом розвитку;
- по-друге, він вирізняється широким простором тенденцій прогресивного розвитку, котрі забезпечують його виробничо-технологічне та інституційне оновлення зі збереженням класичної основи;
- по-третє, театр опери й балету як унікальний полісуб'єктний, поліфонічний синхронізуючий соціальний інститут виробництва театрального видовища, організованого духовними цінностями, потребує забезпечення сталого розвитку шляхом реформування.

Список використаної літератури

1. Габелев Е. П. Гибель театра / Е. П. Габелев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.b17.ru/article/gibel_teatra/.
2. Мессерер А. Танец. Мысль. Время / Асаф Мессерер / Предисл. Б. Ахмадулиной. – 2-е изд. доп. – Москва : Искусство, 1990. – 265 с.
3. Дулова Е. Н. Балетный жанр как музыкальный феномен: Русская традиция конца XVIII – начала XX века : дис. ... д-ра искусствовед. [Электронный ресурс] / Е. Н. Дулова // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/baletnyi-zhanr-kak-muzykalnyi-fenomen-russkaya-traditsiya-kontsa-xviii-nachala-xx-veka#ix zz3MBhiUofR>.
4. Горович Б. Оперный театр / Б. Горович ; пер. с польск. М. Малькова. – Ленинград : Музыка, 1984. – 224 с.
5. Кириллина Л. Русалки и призраки в музыкальном театре XIX века / Л. Кириллина // Музыкальная Академия. – 1995. – № 1. – С. 60–71.

6. Орлова И. Б. Производство духовное / И. Б. Орлова // Социологическая энциклопедия : в 2 т. / руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин ; гл. ред. В. Н. Иванов. – Москва : Мысль, 2003. – Т. 2. Национальный общественно-научный фонд. – С. 269.
7. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / пер. с англ.; под ред. Н. А. Рубакина / Г. Спенсер. – Минск : Современ. литератор, 1999. – 1408 с.
8. ТЕАТР (ТЕАТРАЛЬНОЕ ИСКУССТВО) [Электронный ресурс] // Энциклопедия Кругосвет. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/teatr_i_kino/TEATR.html?page=1,4.
9. Смирнов И. В. Искусство балетмейстера : учеб. пособ. для студ. культ.-просвет. фак. вузов культуры и искусств / И. Б. Смирнов. – Москва : Просвещение, 1986. – 192 с.
10. Коллектив Вагановки выступил против назначения Цискаридзе ректором Академии / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.spbdnevnik.ru/news/2013-11-07/eyfman-ukazal-na-bolevyey-tochki-rossiyskoy-baletnoy-deystvitelnosti/>.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014.

Сурмина А. Ю. Тенденции развития театра оперы и балета

В статье осмысливаются основные направления развития театра оперы и балета. В аспекте его как источника оперного и балетного искусства аргументируется значительный потенциал развития, что характерно для оперного и балетного театральных жанров, которые рассматриваются как синтетические театрально-сценические жанры.

В аспекте духовного производства акцентируется внимание на постоянном его совершенствовании. В институциональном плане театр оперы и балета является полиинституциональным и полифункциональным, постоянно развивающимся явлением.

Ключевые слова: театр оперы и балета как источник балетного и оперного искусств, театр оперы и балета как духовное производство, театр оперы и балета как социальный институт, тенденции развития театра оперы и балета.

Surmina A. Trends in the Development of Opera and Ballet

The paper conceptualized the main direction of development of opera and ballet. In the aspect of it as a source of opera and ballet argued significant development potential, which is typical for opera and ballet theater genres, which are considered as synthetic theatrical stage genres. It develops on the basis of such laws theater as a synthesis of arts, convention, composition, organistichnost, the creation of spiritual values.

Theatrical spiritual production differs from material production not only in that it produces spiritual values. And also because it is ambiguous. Each time it generates a unique, variability within the product of a ballet, one way or another opera. Therefore, from the point of view of the product, it is a space of different versions and editions, which can be a lot. The very spiritual theatrical production is polysubject, polyphonic, synchronizing production of theatrical spectacle organized by spiritual values. It is characterized by a constant search for perfection and that does not allow him to stop development.

Opera and ballet theatre has several institutional manifestations. It acts as an institution of culture, socialization institute, the institute of arts, institute of rest and recreation of people Institute of communications. That is, it is characterized by poliinstitutsionalnostyu. In addition, it is different for each multifunctionality institutional manifestation. This creates a significant institutional capacity of its development.

Opera and ballet theatre as a unique polysubject, polyphonic sync social institution production of theatrical performances, organized by spiritual values, characterized by a significant set of problems, needs in sustainable development through reform. The main areas of theatrical reform should be: sustainable economic and financial development, technological upgrading and modernization of theater education.

Key words: theatre of opera and ballet as a source of ballet and opera arts, opera and ballet as a spiritual production, the opera and ballet theatre as a social institution, trends in the development of opera and ballet.

СОЦІОЛОГІЯ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 316

А. Ю. ІГРУШКО

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ МОЛОДІ: ПЕРЕХІД ВІД РАДЯНСЬКОЇ ДО СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ

У статті на основі порівняльного аналізу визначено напрями трансформації організації інформаційного впливу в ракурсі переходу від радянської до сучасної моделі. Проаналізовано особливості генезису сучасної системи інформаційного впливу, яка реалізується на основі соціокультурного програмування та суб'єктивізації впливу на структуру ціннісних орієнтацій, в умовах модифікації механізмів створення гіперреальності.

Ключові слова: засоби масової інформації, інформаційний вплив, комунікативна система, політична культура, політичні практики, політична соціалізація, політичні цінності.

Сучасна інформаційна епоха сприяє розвитку нових інформаційних технологій та методів політичного впливу. Цей процес зумовлюється, з одного боку, еволюцією аудіо-візуальних технологій та, з іншого боку, характерними рисами сучасного суспільства.

Дослідження історичної генези інституту мас-медіа, їх формування та функціонування в умовах комбінованого українського суспільства, дає змогу визначити особливості становлення особистості в середовищі суспільних та інституціональних трансформацій. Формування комбінованого типу особистості в умовах суспільства постмодерну визначає й характерні умови інтерпретації політичного світу, формування політичної свідомості, а отже, реалізації політичних практик молоді. У зв'язку з цим, аналіз трансформацій інформаційного впливу на політичну свідомість особистості постає актуальним для дослідження інституціональних та особистісних факторів політичної соціалізації молоді в сучасній Україні.

Мета статті – визначити напрями організаційної трансформації впливу засобів масової інформації на політичні практики молоді в ракурсі переходу від радянської до сучасної моделі медіа-впливу.

У соціалістичний період засоби масової інформації та їх роль у політичній соціалізації особистості визначалися ідеологічними особливостями та характером структури управління. Система засобів масової інформації, як і система управління була вертикальною, монопартійною та закритою [4, с. 38–41]. Вона вирізнялася “високим ступенем централізації та вбудованості в державне управління”, їй надано роль “засобу передачі директивної інформації, ... впливу на людей, їхню свідомість, працю, життя і побут” [2, с. 23–28].

Засоби масової інформації, – як зазначає В. Брадов, – були частиною могутнього всеохоплюючого “інформаційно-пропагандистського комплексу”, а функціонування преси, телебачення і радіо здійснювалося під жорстким політичним, адміністративним, економічним партійним контролем, діяльність мас-медіа була цілком підпорядкована ідеологічним цілям, а жертовність їхнього становища полягала у відсутності можливості виконувати свої основні медіативні функції [2, с. 23–28].

Як і загальна, система управління мас-медіа мала вертикальну побудову та чітко розподілялася. Саме чіткий розподіл засобів масової інформації виступає одним з найвиразніших ознак відокремлення радянської медіа-системи від сучасної, де засоби масової інформації постають у вигляді глобального мережевого поля, що взаємодіє та переплітається у нерозривній єдності. Однак треба зазначити, що тут мова йде не стільки про зміст інформації, що дублюється у джерелах інформації, як то було й у радянські часи, мова йде про самі джерела інформації, що дифузно перекликаються: друковані джерела, радіо, телебачення – все трансформується у єдину електронну інформаційну мережу, в центрі якої постає Інтернет. Саме тому в сучасному світі найбільший вплив мають електронні засоби масової інформації, що поєднують аудіо-візуальні ефекти, які мають найбільший ефект сприйняття.

Характерною особливістю організації радянського ідеологічного впливу було використання образотворчого, художнього мистецтва у сукупності з друкованими та аудіо-візуальними виданнями. Так, окрім звичних на сьогодні засобів масової інформації: преси, радіо та телебачення тощо, у радянські часи значну політичну, педагогічну й загальнокультурну роль виконував плакат як вид інформаційно-пропагандистського впливу. “Плакат є частиною культури, носієм інформації, засобом комунікації та показником рівня життя в усіх його проявах. Він сприяє формуванню світосприйняття та поведінки людей, знаходиться на перехресті історичних, політичних та ідеологічних процесів і відображає сучасний стан речей через призму сформованих, знайомих образів” [9].

З розвитком кінематографу художньо-образний політичний вплив піднявся на новий рівень. Телебачення дало змогу використовувати майже одночасно сукупність візуальних, аудіо-ефектів. Легітимація влади та формування політичної ідентичності здійснювалось не тільки безпосередньо політичними програмами та репортажами щодо успіхів радянської промисловості та господарства, а й кіноіндустрією, культурно-масовими програмами з метою виховання “радянської людини” та формування масової свідомості.

Відомий феномен “соцреалізму” став ідеологічною основою суспільної культури, підґрунтям якої виступала саме політична культура. Узагальнене на сьогодні визначення цього методу Л. Булавка пропонує у такому вигляді: соціалістичний реалізм – це симулятивна похідна ідеології, що стосується загалом видатків радянської системи, де виробництво таких же симулятивних ідей за своєю важливістю є більш значущим, ніж будь-який інший тип виро-

бництва, тобто у точній відповідності до законів сучасного світу, в якому реклама та продаж товарів є важливішою за їх виробництво” [3, с. 23].

Таким чином, технології управління політичною свідомістю за допомогою художніх образів у своїй історичній генезі набували розвитку в умовах ідеологічних і загальнокультурних особливостей соціуму. У сучасних умовах “відкритого” суспільства алгоритм “політична культура $\Rightarrow$ масова культура” змінюється на зворотній “масова культура $\Rightarrow$ політична культура”. Адже умови суспільства постмодерну визначають трансформацію політичної культури, в основі якої полягає симуляція образу світу повсякденності. Тож оцінка політичного світу постає похідною від тих загальносуспільних норм та ціннісних орієнтацій, що охоплюють полікультурний світ сьогодення та визначають основу сприйняття політичних цінностей. А отже, явище соцреалізму перетворюється на явище масової культури, яка полягатиме в основі видозміни політичних образів та змісту інформаційних повідомлень.

Так, масова культура в її “радянському” прояві визначає низку основоположних компонентів, що становлять сутність інформаційного впливу сучасності, трансформуючи їх в інші прояви симуляції політичного поля, проте залишаючи головним компонентом емоційне сприйняття інформаційних повідомлень, що набуває в умовах постмодерну нового підґрунтя, яке визначає презентацію політичних образів. В умовах соціально-політичної культури сучасності, що визначає можливості висвітлення політичних процесів, зображення політичного світу набуває відкрито-вільного характеру, що передбачає зміну одностороннього зображення агентів політики та політичних явищ до створення образу різносторонньої презентації, залишаючи головною метою спотворення соціально-політичної реальності.

З погляду сьогодення дослідники говорять про культуру соцреалізму як про “радянський варіант” масової культури, твори якої будувалися за певними ідеологічно-художніми канонами з дотриманням центральної ідеї твору. Особливостями культури соцреалізму було ще й те, що завдяки певному наборові сюжетів, схем, головних ідей (у цьому є її схожість із клішованою масовою культурою) вона теж прагнула орієнтувати радянську людину на певні стандарти соціалістичної ідеології та була проникнута державною доцільністю [6].

Щодо побудови соціокомунікативних стратегій, радянський медійний простір являв собою тоталітарну модель соціокультурного проектування, в якій комунікативний процес був побудований на засадах конвенційної стратегії (ставлення аудиторії до влади), а влади до масового реципієнта – на засадах маніпуляційної стратегії, яка на рівні превалювання символічного контексту в сукупності дискурсних практик поглинала стратегію конвенціоналізації (суспільного договору) [10, с. 25–33].

Стратегії соціокультурного проектування знайшли своє відображення та розвиток в умовах сьогодення завдяки поширенню засобів та форм пізнання політичної реальності. Створення цієї реальності шляхом комунікаційних стратегій функціонування засобів масової інформації отримало

додатковий потенціал у можливостях створення масової свідомості завдяки розширенню комунікаційного та поєднанню різних форм презентацій політичного середовища. Трансформація політичного у вимір повсякденності, створення можливостей для особистості долучатися до політичного поля через інформаційну мережу дала змогу не тільки отримувати інформаційні повідомлення ззовні, а й стати суб'єктом комунікативного процесу, через політичний діалог, що визначається спроможністю ставити питання до влади, залишати коментарі, обговорювати політичні явища, подавати свої новини чи повідомлення. Тож, розширення системи суспільної комунікації, залучення до неї різноманітних соціальних груп, надає можливість поширення дискурсу певної необхідної змістовності, визначаючи механізми контролю суспільної свідомості.

Інформаційність тексту, на думку А. Мамалиги, має подвійний характер – прямої комунікаційної пізнавальності та знаково-сигнальної, асоціативної семантики, яка теж важлива в глибинному осмисленні цілісного публіцистичного (або художнього) твору [8, с. 15–21]. У зв'язку з цим основною умовою інформаційного впливу на свідомість молоді має бути впровадження у політичний діалог когнітивного та емоційного змісту, що відповідатиме асоціативності з потребами відповідного соціального середовища. За цих умов певні політичні практики, погляди, ідеали постають суспільно необхідними, що визначає формування відповідних політичних цінностей в умовах дійсної соціально-політичної культури.

У СРСР, як зазначає Н. Головін, було дві системи політичної соціалізації: одна уявляла собою систему політичної соціалізації радянських громадян, друга – систему відтворення та соціалізації політичної еліти країни [5, с. 4]. Тож основний зміст інформації ґрунтувався на інтересах влади, пов'язаних переважно з підтримкою ідеологічних позицій та активним розвитком економічної та політичної могутності держави, що, в свою чергу, визначало обсяг матеріальних ресурсів, що надавалися державою для підтримки мас-медіа та контролю суспільної інформації. "Інформаційний продукт створювався поза класичними маркетинговими координатами: не попит породжував пропозицію, а, навпаки, пропозиція – через примусово-обов'язкову передплату на партійні видання, розширення роздрібною мережі, збільшення охоплення й обсягу "централізованого" телерадіомовлення – "формувало" попит. Очевидний взаємозв'язок читацьких запитів зі змістом і тиражами видань, інтересів радіослухачів і телеглядачів із програмними стратегіями мовлення найчастіше був відсутній" [2, с. 23–28].

У цьому аспекті сучасна система масової інформації має протилежну організацію. Проте можна стверджувати, що загальні цілі функціонування засобів масової інформації залишаються незмінними як у минулому, так і сьогодні. Однак у сучасному світі вони мають мультіідеологічний характер, який несе за собою впровадження різноманітних, часом протилежних, цінностей, норм, ідеалів, що приводить до специфічних особливостей їх сприйняття соціумом та відповідно формуванню політичної активності суспільства.

Проте мультикультуралізм сучасного українського суспільства не є результатом сучасного різноманіття політикуму. Цей феномен історично зумовлений та є похідним від сукупності політичних та культурних факторів, пов'язаних з радянським надбанням, феноменами “американізації”, “європезації”, та, разом з тим, націоналізмом як значущим фактором культурно-політичної свідомості сьогодення. Центральною ланкою у цих процесах завжди виступали засоби масової інформації як джерело розповсюдження ідейних домінант і прикладів поведінкових стратегій. Цьому сприяє й розвиток сучасних мас-медіа, що й самі мають глобальний, мультикультурний характер.

Разом з ідеологічним контрастом змінюється на протилежне формула “попит – пропозиція”, де саме попит, що долучає установки та інтереси окремого суб'єкта, буде визначати стратегії мовлення та подачі інформації, організацію інформаційного впливу. Разом з тим, впровадження ціннісних орієнтацій як основи формування суб'єктивних потреб буде визначати стратегію програмування попиту.

Рух інформації набуває не стільки “вертикального характеру”, при-таманного традиційному суспільству, скільки “горизонтального”, пронизуючи усю будову суспільства, охоплюючи його найрізноманітніші горизонтальні площини соціальних структур [7, с. 20].

Особливості сучасного інформування, – пише О. Петрунко, – віртуальність, множинність смислів і мультипарадигмальність, гіпер- (полі-, макро-, мульти-) текстуальність, анонімність (відчуження від авторства), інтерактивність, міфологічність, нестабільність (турбулентність), агресивність, стресогенність (афективність, тривогогенність), висока маніпулятивна спроможність та деякі інші – дають підстави говорити про нього, як про агресивне, спроможне чинити явний і прихований психологічний тиск на тих, хто перебуває у сфері його впливу. За певних умов у ньому можуть активуватися чинники, які можуть руйнувати окремі його структури і/або ініціювати їх саморуйнування [1].

На противагу намаганням суб'єктів комуністичної та соціалістичної пропаганди визначати активність і свідомість мас, їх ставлення до цілей і завдань будівництва комуністичного суспільства, сучасна інформаційна система направлена скоріш на сприяння пасивності, інертності та аполітичності молоді.

Ж. Липовецькі – сучасний дослідник суспільних трансформацій – слушно зазначає, що наше суспільство не знає, що таке старшинство, остаточна модифікація, центр; його не цікавить нічого, крім стимуляторів і вибору між рівнозначними каналами. У результаті ми маємо постмодерністську байдужість – байдужість унаслідок надлишку, а не браку інформації, внаслідок зайвого підлещування перед слухачами, а не уважного ставлення до їх запитів. Апатія – реакція на достаток інформації, на швидкість її отримання; ледь зазначена подія вже забувається, оскільки її змінили інші – ще більш захоплюючі [7, с. 65].

Автор пояснює: “завдяки розвитку засобів масової комунікації навіть для тих людей, які живуть і працюють в одному й тому ж місці, локальні

спільноти перестають бути єдиною можливою сферою спілкування, оскільки засоби зв'язку та електронні медіа надають можливість створювати індивідуальні соціальні мережі, які зменшують значення реального локального соціального оточення та, в свою чергу, послаблюють традиційні джерела ідентичності. Особистість все більше відокремлюється від соціуму, створюючи за допомогою інноваційних комунікаційних систем власний Космос, який виходить за межі національних держав. Як основний виробник інформації, індивід дедалі більше претендує на самостійне й незалежне від держави та соціальної групи позиціонування у світовому просторі. Внаслідок цього інтереси особистості, що автономізується, суперечать традиційним інтересам і цінностям, які консолідуються у форматі нації. Якщо раніше ЗМІ сприяли формуванню політичної ідентичності нації, то в умовах глобалізації щораз частіше вони звертаються до аудиторії не стільки як до політичної спільноти, а як до потенційних споживачів” [7, с. 20].

Це зумовлює відповідні механізми ідеологічного впливу, які зосереджуються на індивідуальних цінностях особистості: зміст інформаційних повідомлень, що характеризує ціннісні пріоритети політичних суб'єктів, повинен узгоджуватися з цілями та інтересами окремого індивіда, вони повинні охоплювати певну ієрархію індивідуальних цінностей, що охоплюватиме їх суто особистісне, групове та соціальне втілення.

У сучасному світі відбувається процес персоналізації, “новий спосіб організації та орієнтації суспільства, новий спосіб управління подіями – вже не за допомогою тиранії деталей, а при мінімумі строгості й максимумі бажання, при мінімумі примусу й максимумі розуміння, наскільки це можливо. Процес персоналізації заохочує участь у ньому, регулює дозволя й розваги, що свідчить про ту ж тенденцію до гуманізації, диверсифікації, психологізації суспільних відносин. Процес персоналізації – це глобальна стратегія, загальна зміна в умовах і бажаннях суспільства” [7, с. 19–22].

Висновки. Отже, особливості впливу засобів масової інформації на політичні практики молоді в умовах переходу від радянської до сучасної моделі визначаються, насамперед, системою організації функціонування мас-медіа. Так, сучасна система засобів масової комунікації являє собою глобальне мережеве поле, що об'єднує нескінченну кількість інформаційних джерел, які пропонують різноманіття оцінок та інформації та дають можливість людині бути не тільки стороннім спостерігачем, а й активним учасником інформаційного процесу. Порівняно із закритою та монопартійною системою радянських ЗМІ, це створює вигляд доступності та інформативності, визначаючи, разом з тим, особливості суб'єктивного сприйняття політичної інформації.

У свою чергу, нова система організації функціонування засобів масової інформації передбачає зміну фокусу інформаційного впливу, що повинен орієнтуватися не на масового реципієнта, а на індивідуалізовану свідомість, спираючись на суб'єктивні інтереси й потреби, що зумовлюють формування попиту. Отже, породження попиту через примус пропозиції змінюється. Орієнтація пропозиції на суб'єктивний попит визначає стратегію про-

формування попиту, яке буде засноване як на формуванні необхідних ціннісних орієнтацій, так і на визначенні механізмів інформаційного впливу. Вплив засобів масової інформації на політичну свідомість молоді в умовах суперечливого характеру ціннісних орієнтацій вимагає переорієнтації інформаційної пропозиції із суто політичного змісту на видовищно-розважальний, орієнтований на емоційне сприйняття та оцінку. Таким чином, в основі формування політичної культури лежить рівень масової культури, адже оцінка політичного світу відбувається на основі загальних цінностей, інтерпретації повсякденності. У цьому вбачається трансформація образу радянської інформаційної системи, орієнтованої на формування масової культури (зокрема, через явище соцреалізму) в образ сучасної інформаційної системи з орієнтацією на симуляцію політичного світу через симуляцію світу повсякденності.

Разом з тим, сучасна модель соціокультурного проектування засновується на надбанні тоталітарної моделі радянського медійного простору, яка передбачала будову комунікаційного процесу на позиції конвенційної та маніпулятивної стратегії з переважанням символічного контексту. Соціокультурне проектування в умовах сьогодення отримало додаткові механізми втілення завдяки розширенню комунікативного середовища та засобів презентації політичного.

Таким чином, розвиток особливостей політичного впливу засобів масової інформації на політичні практики молоді історично зумовлений та визначається як культурно-політичними та ідеологічними трансформаціями українського суспільства, так і технологічними перетвореннями у сфері масової комунікації, що зумовлює удосконалення механізмів та технологій впливу на політичну соціалізацію. Тому на сьогодні не йдеться про те, що тенденції політичного маніпулювання мають суто специфічний характер, вони перетинаються та продовжують технології минулого, набуваючи нових модифікацій відповідно до тенденцій суспільного розвитку та цілей суб'єктів політики.

Список використаної літератури

1. Бойко С. Т. Вплив вербального медіа тексту на масову свідомість: історичний аспект [Електронний ресурс] / С. Т. Бойко. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzipik/2010_38/boiko.pdf.
2. Брадов В. В. Індустрія виробництва контенту в умовах партійно-радянської медіа-системи: особливості структури та функціонування. – Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2011. – № 4. – С. 23–28.
3. Булавка Л. А. Социалистический реализм: превратности метода. Философский дискурс / Л. А. Булавка. – Москва : Культурная революция, 2007. – (AESTETICA). – 272 с.
4. Гвоздев В. М. Трансформація ЗМІ та медіа аудиторії в умовах глобалізації / В. М. Гвоздев // Наукові записки Інституту журналістики. – 2012. – Т. 47. – С. 38–41.
5. Головин Н. А. Теоретико-методологические основы исследования политической социализации / Н. А. Головин. – Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. – 288 с.
6. Денисюк Ж. З. [Електронний ресурс] / Ж. З. Денисюк. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Kis/2012_2/19.pdf.
7. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / пер. с фр. В. В. Кузнецова. – Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2001. – 336 с.

8. Мамалига А. Сучасні напрями дослідження мови соціальних комунікацій / А. Мамалига // Стиль і текст : наук. зб. / за ред. В. В. Різуна ; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. – Київ, 2012. – Вип. 13. – 248 с.

9. Нечаєва Н. В. Дитина в картині світу радянського соціального плакату / Н. В. Нечаєва. – Режим доступу: http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/e_books/visnyk_1027/content/nechayeva.pdf.

10. Хітрова Т. Соціокомунікативні технології формування історичної пам'яті в радянському комунікативному середовищі / Т. Хітрова // Образ. – 2013. – Вип. 14. – С. 25–33.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2014.

Игрушко А. Ю. Особенности влияния средств массовой информации на политические практики молодежи: переход от советской к современной модели

В статье на основе сравнительного анализа определяются направления трансформации организации информационного влияния в ракурсе перехода от советской к современной модели. Анализируются особенности генезиса современной системы информационного воздействия, которая реализуется на основе социокультурного программирования и субъективизации влияния на структуру ценностных ориентаций, в условиях модификации механизмов создания гиперреальности.

Ключевые слова: информационное воздействие, коммуникативная система, политическая культура, политические практики, политическая социализация, политические ценности, средства массовой информации.

Igrushko A. Peculiarities of Mass Media Influences on Political Practices of Young People: in the Way of Transition from Soviet to the Modern Mass Media Influence Model

The article that is based on comparative analysis defines the directions of the transformation of information influence organization in the view of transition from a Soviet to modern model. Peculiarities of genesis of a modern system of information influence are analyzed. This system is realized on the basis of sociocultural programming and subjectivisation of influence on the value point structure in the conditions of mechanisms modification of hyperreality creation.

It is pointed out that peculiarities of mass media influence on political practices of young people in condition of the transition from the Soviet to modern model are defined by the system of organization functioning of mass media.

In turn a new system of organization functioning of mass information foresees the change of information influence focus that should orient not on a mass recipient but on an individualized consciousness and should base upon subjective interests and needs that stipulate a demand formation. So the demand begetting with the means of offer enforcement is changing. Orientation of an offer on a subjective demand defines the strategy demand programming that will be founded on both the formation of essential value points and on the defining the mechanisms of information influence. The influence of mass media on young people's consciousness in the conditions of contradictory character of value orientations demands a re-orientation of an information offer from merely political content to spectacular-entertaining that is oriented on emotional perception and valuation. So at the bottom of political culture formation lies down a level of mass culture because the valuation of political world occurs on a basis of general values, interpretation of daily routine. Along with what has been stated, the modern model of the sociocultural planning is based on the achievement of totalitarian model of Soviet media space that foresaw the construction of communication process on the position of a conventional and manipulative strategy with the predominance of symbolical context. The sociocultural planning in the conditions of the present time has got additional mechanisms of realization thanks to the expansion of communicative environment and the means of presentation of political one.

Key words: informational impact, communication system, political culture, political practices, political socialization, political values, mass media.

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

УДК 316.4

Т. О. СЕРГА

ОСВІТА ЯК ФАКТОР НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено обґрунтуванню зв'язку процесів націєтворення в Україні з функціонуванням інституту освіти та характеристиці націєтворчої функції освіти. Окреслено основні чинники забезпечення ефективності націєтворчої функції освіти, серед яких – формування національної ідеї, створення умов для національної ідентичності та розвитку національно свідомої політичної і соціальної еліти.

Ключові слова: освіта, мова, еліта, нація, націєтворення, суспільство, держава, політична культура, національні традиції, національна ідея, громадянське суспільство.

У сучасних умовах глобалізації, розширення комунікацій і взаємодії народів і культур суттєво посилюється націєтворча функція освіти, особливо для тих країн, які, як і Україна, вступили у процес самостійного державотворення з одночасною інтеграцією в європейське та світове співтовариство. Націєтворча функція освіти потребує визначення і технології реалізації в сучасному суспільстві. В умовах, коли український народ увійшов у нову еру свого історичного розвитку, національне виховання та освіта найбільше відповідають потребам відродження і становлення України як європейської держави із віковою історією, культурою, духовними надбаннями. Це слугуватиме формуванню духовного світу особистості, національного характеру й темпераменту, народної моралі й етики, естетики, національної свідомості. Тому взаємозв'язок освіти з процесами націєтворення в нашій державі та увага науковців до цієї проблематики є найважливішою на сьогодні.

Серед найбільш опрацьованих аспектів проблематики українського націєтворення – такі:

- загальні питання етнонаціонального розвитку (яким присвятили свої праці В. Бабкін, О. Беренштейн, І. Варзар, В. Горбатенко, В. Євтух, Н. Зіневич, В. Зінич, О. Картунов, В. Котигоренко, І. Курас, М. Михальченко, Л. Нагорна, С. Римаренко, Ю. Римаренко, С. Суглобін, Ю. Шаповал, Л. Шкляр та ін.);
- сутність і зміст української політичної нації (М. Вівчарик, О. Ляшенко, О. Майборода, М. Степико, О. Хорошилов, С. Цикурєнко);
- погляди попередників, особливо західноєвропейських учених, на феномен нації (М. Бобрович, Г. Касьянов, А. Козінг, В. Лісовий, О. Міллер, Е. Поздняков, О. Проценко);
- етнічні чинники розвитку української нації (А. Бичко, І. Бичко, Р. Додонов, С. Здіорук, В. Крисаченко, О. Мостяєв, Б. Попов, В. Школьник);

– сутність і специфіка української національної ідеї (Є. Бистрицький, В. Заблоцький, О. Забужко, О. Киричук, М. Култаєва, В. Медведчук, С. Телешун, А. Черненко, З. Швед), національної культури (М. Попович, В. Скуратівський, А. Шевченко), національної свідомості (І. Кресіна, В. Пустотін, В. Ткаченко);

– національна й етнічна ідентичність (розвідки українських учених: І. Вільчинська, І. Дзюба, А. Колодій, С. Куцепал, М. Обушний, М. Розумний, Т. Рудницька, Ю. Саєнко, М. Шульга; зарубіжних науковців, зокрема, з української діаспори: А. Мотиль, Т. Кузьо, Н. Попсон, І. Прізель; представників російських наукових кіл, а саме О. Волкогонової, Г. Солдатової, І. Татаренко);

– різні аспекти громадянського суспільства, в якому розгортаються найбільш яскраві процеси самоорганізації (праці В. Андрущенко, В. Баркова, Ю. Баумана, А. Білоуса, В. Воронкової, В. Гаєця, А. Карася, Б. Кухти, М. Мокляка, Р. Павленка, І. Паська, Я. Паська, В. Полохала, Т. Розової, Р. Рябова, С. Фареника, І. Хмелька, В. Шамрай, В. Шинкарука та ін.);

– аналітичні розвідки з історії України, зокрема, таких науковців, як В. Батюк, Б. Вол, Я. Грицак, Я. Малик, О. Михайлюк, Н. Полонська-Василенко, Й. Рисіч, В. Смолій, В. Степанков, О. Субтельний, В. Чуприна, та роботи з питань історичної пам'яті й історичної свідомості (В. Вашкевич, В. Жадько).

Окремою ланкою стоять розвідки, присвячені історичному розвитку української етнонаціональної спільноти через призму пошуку механізмів як класичного, так і вітчизняного націєтворення (зокрема, праці В. Крисаченка, М. Степика). Адже стан невизначеності, у якому перебуває Україна, для пошуку можливих векторів розвитку потребує не тільки методу “спроб і помилок”, а й використання прикладів, які б допомогли цих помилок уникнути. Зокрема, поширена тенденція до експлікації прикладів західних держав-націй. Але ми маємо можливість використовувати в ролі прикладів власний досвід державотворення, розбудови демократії, формування громадянського суспільства. На відміну від досвіду інших країн, цей досвід може не відповідати вимогам постіндустріальної епохи, але він містить природні для українства тенденції.

Тому логічні застереження від копіювання досвіду зрілих націй без належного врахування власних можливостей наголошують на необхідності напрацювання філософського підґрунтя з урахуванням українського досвіду.

Мета статті – обґрунтувати вплив інституту освіти на процеси націєтворення в Україні та окреслити основні чинники забезпечення ефективності націєтворчої функції освіти.

Одним із основних завдань сучасної школи є формування в учнівської молоді національної свідомості. На це націлюють державні документи в галузі освіти [1]. Основними завданнями сучасної школи є забезпечення умов для виховання школяра як громадянина України, вільної, демократичної, життєво й соціально компетентної особистості, здатної здійснювати

самостійний вибір і приймати відповідальні рішення у різних життєвих ситуаціях. Освітній простір має забезпечити умови для інтелектуального, соціального, морального й фізичного розвитку та саморозвитку учнів, виховання громадянина-патріота, особи, що визнає освіченість, вихованість, культуру як найвищі цінності, незамінні чинники переходу України до сталого людського розвитку. Національна свідомість, інтелект, духовне і фізичне здоров'я людини набувають всезростаючого значення.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства перед освітою стоїть завдання консолідації нації з метою реалізації політичних, економічних і соціальних реформ. А цей процес неможливий без відродження і формування духовності нації, національної свідомості й самосвідомості. Саме під впливом історичної пам'яті відбувається процес "соціального наслідування", у результаті якого зберігаються найбільш суттєві соціально-психологічні характеристики, завдяки яким нація зберігає себе. На етапі самовизначення кожна нація повинна усвідомити сама себе, свої інтереси, потреби, своє місце в світі, тобто сформувати свій національний світогляд [2, с. 19].

Націєтворча функція освіти передбачає, що існують певні національні цінності й форми суспільного буття, які й сприяють наслідуванню культури та збереженню суспільства. Таким чинником, насамперед, виступає національна ідея. Національна ідея – це низка питань, викликів та відповідей на них, що становлять у конкретній історичній практиці буття народу, у різноманітний спосіб формулюються і усвідомлюються всіма можливими формами його духовного екзистенціювання: моралі, звичаєвості, політики, мистецтва, релігії, філософії. Національна ідея стає силою, що не тільки спонукає людину до активної суспільної позиції і діяльності, а й безпосередньо підіймає її у власній самосвідомості до рівня суб'єкта історії і культури. Але визначення національної ідеї – складний та довгий процес, її неможливо нав'язати зверху, вона може тільки викристалізуватися у суспільній свідомості за умов національної консолідації.

Освіта є тією соціальною інституцією, яка, здійснюючи ідентифікацію людей та соціальних спільнот, забезпечує культурно-національну гетерогенність і водночас цілісність і стабільність суспільства [6, с. 55–68]. Проте, здійснюючи тривалий час ідеологічну індокриніацію українського народу, система освіти неспроможна була реалізувати ідентифікаційну функцію як національно-культурну. Наслідком цього є маргінальна особистість, збайдужіла до національної мови, історії, культурних традицій. Маргінал являє собою пересічну людину, яка вагається між двома культурами й не може ідентифікувати себе з жодною з них. Тому освіта повинна повернути суспільство до культурно-духовних витоків.

Виділення рівнів функціонування освіти дає можливість визначити її домінуюче чи підлегле становище відносно суспільства (здатність впливати на його розвиток, чи, навпаки, пристосування до суспільних змін). З цього погляду націєтворчу функцію за рівнем реалізації слід визнати в су-

часній Україні як функціональну невідповідальність. Відсутність загально-визнаної національної ідеї та неавторитетність політичної еліти унеможливають виконання націєтворчої функції освітою [5, с. 177–186].

Інститути, які відповідають за соціалізацію дітей і юнацтва, наприклад, сім'я та школа, можуть бути компетентними в багатьох галузях знань і водночас набагато менш компетентними у своїх знаннях про політичний світ, ніж ті заклади, які здійснюють політичну соціалізацію в період дорослості (наприклад, політичні партії і рухи). Тому освіта майже не впливає на політичну соціалізацію особистості, а поняття нації найчастіше розглядається саме відносно нації політичної.

Основне призначення політичної соціалізації полягає в передачі політичної культури від одного покоління до іншого, від однієї соціальної групи до іншої. Культурна трансмісія здійснюється трьома шляхами. Перший – це підтримання й збереження існуючої політичної культури. Він пов'язаний, як правило, з передачею політичних поглядів, норм, цінностей, орієнтацій тощо від старшого покоління до молодшого – від батьків до дітей, від учителів до учнів, від викладачів до студентів тощо, причому старше покоління виступає в ролі контролера цього процесу. Другий шлях – перетворення й переробка як попередньої, так і сучасної політичної культури. Він зумовлений постійними змінами, які відбуваються в економічній, соціальній та політичній структурах суспільства. Третій шлях – створення нової політичної культури. Ним ідуть, переважно, ті країни, які вперше здобули можливість вибору самостійного економічного, соціального й політичного шляху розвитку.

Україна, яка опинилася в ситуації створення нового політичного шляху та політичної культури потребує від власних громадян певного рівня знань. Люди, позбавлені знань, приречені на безсловесність і скініння. “Коллективне несвідоме” все ще процвітає на українських теренах, незважаючи на всі красиві слова про формування громадянського суспільства, піднесення політичної культури на новий рівень, просування до справжньої демократії. І створення державної системи освіти як інструмента захисту суспільства від натиску самої держави не буде нонсенсом. Згідно з історією, сучасна держава, що базується на засадах плюралістичної демократії, бере на себе основний тягар освіти мас, аби не дати змоги застигнути свідомості людей, особливо молодих, у формах якоїсь однієї ідеологічної течії і завдяки цьому не підірвати свої плюралістичні основи. Але щоб цілі освіти не спотворювалися, право контролю за її програмуванням має взяти на себе громадянське суспільство, що формується, і створені ним спеціальні структури.

Чинники ефективності націєтворчої функції освіти варто визначити відповідно до суб'єктів націєтворення. На крутих поворотах історії, у хвилини скрути кожна нація завжди з надією дивилась на духовну частину своєї еліти – інтелігенцію. В цьому відношенні не є винятком і наш народ. Сьогодні українська інтелігенція все активніше заангажовується у процеси державотворення та націєтворення. Система тоді функціонує ефективно,

коли всі її елементи вибудовані логічно, науково, послідовно. Особливо це характерно для соціально-політичної сфери життя суспільства, де без важених наукових підходів, належного досвіду роботи в гуманітарній галузі, соціальній політиці тощо поступ неможливий. Як зазначав свого часу ще І. Франко, саме інтелігенція має найпотужніший націєтворчий потенціал. Його слова є найактуальнішими саме сьогодні, коли Україна намагається створити таку єдину етнічну й політичну націю: “Перед українською інтелігенцією відкривається тепер величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, звідки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в найширшій мірі і в якнайшвидшій темп загальнолюдських культурних набутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і сильна, держава не може состоятися”.

Вплив інтелігенції на націєтворчі процеси здійснюється у трьох основних напрямках:

а) через безпосередню і опосередковану участь інтелігенції в роботі владних структур;

б) участь представників інтелігентських кіл у роботі політичних партій, рухів, громадських організацій та асоціацій;

в) вплив на свідомість суспільства засобами художньої літератури, преси, радіо, телебачення, через гуртки художньої самодіяльності.

Крім того, тільки інтелігенція здатна сформулювати та акумулювати національну ідею таким чином, щоб вона з неусвідомленого, невловимого відчуття перетворилася на свідоме та вербалізоване у гаслах та суспільній думці знання. Національна ідея – головний чинник націєтворення, оскільки згуртованість людей завжди потребує ідейного підґрунтя, а освіта – головний канал передачі інформації між поколіннями. Національна ідея покликана виконати щонайменше п’ять соціальнообілізуючих функцій:

– визначити місце нації у глобальному просторі та часі, тобто її національний хронотоп;

– узаasadничити витоки нації та її історичні ідентифікатори;

– обґрунтувати загальносуспільну стратегію розвитку і зрозумілий та достатньо привабливий образ як близького в часі, так і віддаленого майбутнього;

– віднайти взаємозв’язки між загальноприйнятими національними цінностями та цінностями кожної із соціальних груп зокрема і, так само, із загальнолюдськими цінностями, забезпечивши в такий спосіб найголовнішу потребу національної безпеки – внутрішній та зовнішній вектори порозуміння й злагоди;

– надати передбачуваності діям влади й обґрунтувати право владних структур на керування суспільством і зовнішню репрезентацію нації.

Верхівкою інтелігенції є суспільна еліта. На практиці Україна не має сьогодні такої еліти, яка була б у змозі продукувати національну ідею та слугувати суб'єктом націєтворення. Так, директор російських і азійських програм вашингтонського Інституту світової безпеки М. Злобін зазначає: “Я глибоко переконаний, що українська еліта сьогодні не є національною. Це випадкова еліта, тимчасова, яка монополізує право називатися елітою, опинившись нагорі в результаті розпаду СРСР і якихось випадкових зв'язків, знайомств, грошей, доступності власності, розподілу майна, компромісу тощо. Але це не еліта, яка пройшла через нормальний процес політичного відбору, навчання, конкуренції. Національні лідери не народжуються так, як народжувалися лідери пострадянського простору. Вони не національні лідери” [4, с. 99–107].

У наукових дослідженнях також відзначено, що істотним чинником народження й зміцнення націєтворчого потенціалу й водночас ефективним соціально-психологічним механізмом виховання громадянськості як системної характеристики особистості, що опосередковує її взаємодію з етносом, нацією, державою, є національна ідентифікація. Остання розглядається як процес і результат. Ідентифікація як процес є поступово усвідомлюваним емоційно-когнітивним ототожненням суб'єктом себе з іншим суб'єктом, соціальною групою, етносом, державою й прийняттям як власних їхніх норм, цінностей, взірців поведінки. Її основними складовими є емоції й почуття; той чи інший рівень свідомості; особисті, родинні, громадянські, національні та абсолютні цінності; соціальні вміння й навички. Ідентифікація як кінцевий результат – це передусім свідома активна громадянська позиція особистості, що виявляється в суспільно-політичній, громадсько-корисній, комунікативній та спрямованій на самопізнання, самооцінку, самореалізацію, самовдосконалення активності.

Отже, питання національної ідентичності, національних інтересів України, подальшого буття українського народу як суб'єкта історії є чи не визначальним в оцінюванні діяльності української еліти та значущості першорядних завдань, які висуваються на порядок денний.

Упродовж всього XIX і початку XX ст. українські мислителі шукали такий духовний стрижень, який міг би стати об'єднуючою ідеєю українського суспільства, стимулював боротьбу за національну незалежність. Таким стрижнем має бути національна ідея. У процесі її розвитку поступово викристалізуються дві традиційні лінії, які мали методологічне значення для формування національної свідомості населення України. Це національно-етнічна та національно-державницька лінії. Сьогодні домінуюче значення має національно-державницька ідея, сутністю якої є те, що всі народи, які населяють Україну, є рівноправними громадянами Української держави. Національна ідея, попри всі політичні та економічні негаразди, з кожним роком стає об'єднуювальним фактором українського суспільства.

Національна ідея як чинник націотворення повинна ретранслювати основні соціальні цінності. Основні національні цінності – державність, традиції, мова. Ефективність націєтворчої функції освіти буде формуватися саме за відповідності освіти кожному з цих складників. Розглянемо їх детальніше.

Державність. Першим найважливішим чинником оптимізації національно-державницької самосвідомості є формування власної еліти, яка б була у змозі вербалізувати все розмаїття якостей нації, репрезентувати їх та постійно корегувати зміст національної свідомості. Багатоаспектна самореалізація будь-якої нації, в тому числі й у сфері державотворення, можлива лише тоді, коли її еліта розглядає себе як іманентну, тобто як персоналіфікацію свідомої сили нації, як чинник національного самоутвердження, національної самосвідомості.

Другим важливим моментом ефективності державотворення є усвідомлення нацією консолідуючого парадигмального вектора перспективного цілепокладання. Закріплення його у самосвідомості дає можливість створювати єдині підходи до осмислення та оцінки стану справ нації, прогнозувати стратегічні напрями її розвитку. Йдеться про наявність національної ідеологічної концепції, певної практичної свідомості нації, спрямованої на її самореалізацію, в тому числі й у сфері державотворення. Оскільки таких цілеспрямованих і продуктивних устремлінь у галузі національної ідеології та ідеології державотворення у нас практично й досі не існує, то це негативно позначається і на внутрішній, і на зовнішній політиці країни.

Національні традиції. Через певні історичні обставини і, перш за все, через економічну кризу та кризу соціальних і політичних структур, Україна постала перед необхідністю формування такого типу національної культури, який би, з одного боку, органічно вписувався в систему цивілізованих політико-культурних відносин сучасного світу, а з іншого – максимально враховував би національні й релігійні традиції, які сформувалися упродовж століть. Цей шлях поєднує два взаємодоповнювальні процеси: десоціалізацію і ресоціалізацію, що й відбувається зараз в Україні. Десоціалізація – це процес відмови від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки. Ресоціалізація – процес навчання новим цінностям, нормам, ролям і правилам поведінки. Особливості початкової соціалізації полягають у тому, що людині доводиться адаптуватися до політичної системи й норм культури, ще не розуміючи їхньої сутності і значення.

Мова. Значна кількість дослідників наполягає на значущості мовного фактора для самого формування нації та національної самосвідомості. Безперечно, існують приклади кількомовних націй, і не можна говорити про мовну єдність як неодмінний атрибут нації.

Але у випадку, коли національна самосвідомість деформована тривалим зовнішнім впливом, що є характерним для України, створення мовної єдності (яка не заперечує розвиток етнічних мов у середині нації) має стати додатковим консолідуючим фактором і каталізатором зміцнення націона-

льної самосвідомості. Наразі в Україні не відтворюється почуття мовної єдності, солідарності, що, певним чином, деструктивно впливає на рівень національної самосвідомості.

Формування української нації стає процесом стихійним, хаотичним і, якщо враховувати наявність вельми потужних зовнішніх і внутрішніх сил, які свідомо цьому процесу протидіють, малорезультативним. По суті, створюється ентропійна, обтяжлива своєю невизначеністю ситуація. У зазначених умовах одним із небагатьох, досить організованих і дієвих націєтворчих чинників, які певною мірою вирізняються із суцільного ентропійного стану, є загальноосвітня школа, а в ній – українська словесність як навчальний предмет. Література як навчальний предмет має величезний потенціал у мовленнєвому розвитку особистості. Мовленнєвий розвиток активно поєднується з пізнанням образно відтвореного світу, з інтенсивним етико-естетичним формуванням особистості.

Націєтворчий чинник освіти буде проявлятися, зокрема, в наступному. Включення певного письменницького імені або твору в програму з метою не оглядового, а ширшого, тобто монографічного вивчення, надає тому імені й тому твору шансу набутися знаковості. Включені до програми твори набувають знаковості поступово, з часом. Цьому сприяє їх активна інтерпретація в літературознавчому та методичному аспектах. Якщо митці та їхні твори завдяки школі набудуть знаковості, що в сукупності створить певну систему знакових імен української літератури, це матиме виняткове націєоб'єднуюче, а отже, й націєтворче значення. Випускники шкіл із різних куточків України йтимуть у життя вже духовно об'єднаними цією системою знаків. Таким чином вони стануть дотичними до рідної культури, і ця дотичність об'єднуватиме їх. Створюватимуться умови, за яких окремі, певним чином обрані індивідууми почнуть глибше закорінюватися у рідну культуру, відчуватимуть глибинну причетність до своєї землі, свого народу. Власне, з таких людей постане нова національна еліта. Художня література була й залишається унікальною, незамінною навчальною дисципліною із широким спектром навчально-виховних функцій. Вона має чітко виражені пріоритети в таких засадничих для людини освітньо-виховних напрямках, як національна ідентифікація, патріотизм, мовленнєвий розвиток, зокрема й риторичний, естетико-культурне виховання, яке стимулює розвиток образної свідомості. Крім того, необхідно взяти до уваги ще й історіознавчу, народознавчу та людинознавчу функції, якими наділена добре організована літературна освіта.

Націєтворчий чинник освіти несе в собі також і історія як навчальний предмет. Історична наука створює образи минулого та надає орієнтири на майбутнє. Небезпека постає в тому, що історична наука залежить від ідеологічних та політичних чинників. Отже, наука наукою, а історичні міфи все ж відіграють винятково важливу роль у націєтворчому процесі. Більше того, громадяни демонструють, що для них буденні уявлення про історію важливіші, ніж будь-які наукові аргументи. Ось і сучасна Україна є

своєрідним полем протистояння між двома версіями української історії: радянської, що все ще популярна в південно-східних регіонах, а також етнонаціональної, що культивується в західних областях. Все це спонукає до аналізу рівня й змісту історичної освіти в цілому та до пошуку шляхів удосконалення викладання історії. В суспільстві назріла проблема досягнення консенсусу з низки загальнонаціональних пріоритетів щодо нашого минулого [3]. Важливу роль у розв'язанні цих завдань має відіграти історія як предмет викладання в навчальних закладах. У будь-якому суспільстві навчальний предмет історії об'єктивно виконує дві основні функції: освітню, ознайомлюючи молоде покоління з актуальними проблемами історії, і суспільну, виховуючи майбутніх громадян на прикладах минулого.

Висновки. Отже, узагальнюючи міркування, можна стверджувати, що основними чинниками забезпечення ефективності націєтворчої функції освіти є формування національної ідеї, створення умов для національної ідентичності та розвитку національно свідомої політичної і соціальної еліти.

Список використаної літератури

1. Про загальну середню освіту : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.
2. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – Київ, 1999. – 352 с.
3. Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти) : Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядкування та редакція Наталі Яковенко, Людмили Ведмідь. – Київ : Стило, 2009. – 126 с.
4. Нестеренко Г. О. Роль еліти в національній самоорганізації: узгодження з ідеями “Зеленої книги” / Г. О. Нестеренко // Нова парадигма : журнал наук. пр. / гол. ред. В. П. Бех. – Вип. 46. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – С. 99–107.
5. Нестеренко Г. О. Роль системи освіти в становленні української політичної нації / Г. О. Нестеренко // Філософія освіти. – 2006. – № 2 (4). – С. 177–186.
6. Нестеренко Г. О. Соціокультурні чинники національної самоідентифікації українців / Г. О. Нестеренко // Нова парадигма : журнал наук. пр. / гол. ред. В. П. Бех. – Вип. 68. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 55–68.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2014.

Серга Т. А. Образование как фактор формирования нации в Украине

Статья посвящена обоснованию связи процессов формирования нации в Украине с функционированием института образования и характеристике нациетворческой функции образования. Определены главные факторы обеспечения эффективности нациетворческой функции образования, среди которых – формирование национальной идеи, создание условий для национальной идентичности и развития национально сознательной политической и социальной элиты.

Ключевые слова: образование, язык, элита, нация, нацеобразование, общество, государство, политическая культура, национальные традиции, национальная идея, гражданское общество.

Serga T. Education as a Factor of Formation Nation in Ukraine

In today's globalized world, the expansion of communication and interaction between the peoples and cultures, is significantly enhanced nation's creation function of education. Therefore, it is the function of education requires the definition and development of technology implementation in modern society.

Domestic and foreign authors have devoted their attention to various aspects of this problem. Namely: general issues of ethno-national development; the nature and content of the Ukrainian political nation; Ethnic factors of development of the Ukrainian nation; the specifics of the Ukrainian national idea, national culture, national consciousness; national and ethnic identity; various aspects of civil society. There are works on historical memory and historical consciousness, the individual links are studies on the historical development of the Ukrainian nation. However, scientists warn against copying the experience of mature nations without due regard to their own capabilities.

Justification of the impact of the Institute of Education in the process of nation-building in Ukraine and to outline the main factors ensuring the effectiveness nation's creation function of education.

Education is a social institution that carries out the identification of individuals and social communities, provides cultural and national heterogeneity and also the integrity and stability of the society. At the present stage of development of the Ukrainian society before the formation of the task of consolidating the nation to implement political, economic and social reforms. And this process is impossible without the revival of spirituality and the formation of the nation, national consciousness and identity.

National idea as a factor in the formation of the nation, must retransmit the basic social values, such as government, traditions and language. Efficiency nation's creation function of education is determined by the appropriate education to each of these components.

Key factors in ensuring the effectiveness nation's creation function of education is the formation of the national idea, to create conditions for the development of national identity and national conscious political and social elite.

Key words: *education, language, the elite, the nation, the creation of the nation, society, the state, political culture, national traditions, national idea, civil society.*

УДК 378.13

Л. О. СУЩЕНКО

СОЦІАЛЬНА ТЕХНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Статтю присвячено дослідженню організаційної культури вищого навчального закладу як інтегрального феномена, що має системний і формувальний вплив на ефективну організацію науково-дослідної роботи майбутніх педагогів. Виокремлено та досліджено основні чинники цього впливу. Визначено й проаналізовано складові організаційної культури вищого навчального закладу як фактора системного впливу на ефективну пошуково-дослідницьку діяльність майбутніх педагогів.

Ключові слова: організаційна культура, науково-дослідна робота, майбутній педагог, вищий навчальний заклад.

Питання організаційної культури є актуальним напрямом досліджень у сучасній організаційній психології, професійній педагогіці та практичній діяльності освітніх закладів.

На нашу думку, найбільш відповідає вимогам системного підходу у формуванні особистості майбутнього педагога дослідження такого системного та інтегрального феномена, як організаційна культура вищого навчального закладу.

Професійна діяльність вищого навчального закладу, її керівників і професорсько-викладацького складу, її ефективність, якість і безпека значною мірою визначаються рівнем розвитку і спрямованістю (позитивною чи негативною) організаційної культури. Недостатньо розвинена культура призводить до зниження якості праці, частой зміни кадрів, посилення конфліктності в діловому спілкуванні. Проблема розвитку організаційної культури і впливу на неї з метою отримання позитивних результатів інноваційних змін є важливим завданням керівника навчальних закладів [5].

У сучасній літературі існує досить багато визначень поняття “організаційної культури”. Цікавими є дослідження зарубіжних учених, які розглядають соціологічні основи управління (А. Радугін, К. Радугін), типи організаційних структур та відповідну культуру організації (М. Альберт, М. Мескон, Ф. Хедоурі), організаційну поведінку персоналу (Е. Коротков).

Організаційну культуру розуміють як: “систему відносин, дій та артефактів, яка витримує випробування часом і формує в людини певного культурного співтовариства досить унікальну, спільну для його учасників психологію, ... спільність мислення та почуттів, сприйняття та оцінок”, а також як “систему особистих та колективних цінностей, які приймають та поділяють усі члени організації; набір прийомів та правил (вирішення про-

блеми зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працівників), що виправдали себе в минулому та підтвердили свою актуальність сьогодні”. Проте це не єдині найбільш поширені дефініції поняття “організаційна культура”, що розкривають його сутність [5].

Організаційна культура може бути визначена через такі базові виміри, як *зміст культури, прояви культури та інтерпретація культури*.

Зміст культури визначається такими характеристиками, як місія і стратегія організації, цілі, засоби, контроль та корекція процесів діяльності.

Проявами культури є спільна мова й концептуальні категорії (вибір методів комунікації, визначення значень, використовувана мова й концепції); межі груп і критерії входження та виходу з групи (спосіб встановлення членства в організації та групах); влада і статус (встановлення правил з набуття, підтримки і втрати влади, визначення та розподіл статусів в організації), особисті стосунки (встановлення правил щодо рівня та характеру соціальних стосунків відповідно до статі, віку, рівень відкритості, теплоти, провідні принципи експресії вимог, почуттів, досвіду).

Зміст культури та її прояви отримують своє відображення через *інтерпретацію* в ідеології в “системі віри” або так званої “релігії” організації. Модель функціонування цінностей у структурі організаційної культури розглядає цінності, настанови та пріоритети як визначальні в системі відносин, поведінкових норм та дій членів організації в конкретних ситуаціях.

Цінності, настанови та пріоритети становлять *ядро організаційної культури* та визначають особливості сприйняття членами організації своєї діяльності, як і сам процес їх діяльності [1].

Зважаючи на це, особливо актуальною постає проблема місії сучасної університетської освіти, яка полягає у підготовці висококваліфікованих, конкурентоспроможних, мобільно-інформованих спеціалістів з інноваційним мисленням, здатних швидко, ефективно та відповідально реагувати на виклики часу в умовах конкурентно зорієнтованого глобального світу, які прагнуть до самовдосконалення, індивідуального розвитку й саморозвитку та професійно-особистісної самореалізації.

Безперечним виявляється той факт, що перед вищими навчальними закладами постає проблема не лише підвищення рівня теоретичних знань з навчальних дисциплін, а й уміння ефективно використовувати їх для розв’язання професійних проблем пошуково-дослідницьким шляхом.

Мета статті – визначити та проаналізувати складові організаційної культури вищого навчального закладу як чинника системного впливу на ефективну науково-дослідну роботу майбутніх педагогів.

Виникає потреба у побудові такої внутрішньовузівської організаційної системи, яка сприятиме реалізації принципу “навчання через дослідництво” шляхом організації пошуково-дослідницького навчального процесу (як аудиторного, так і позааудиторного). Водночас продуктивна дослідницька діяльність все більше пронизує складові навчального процесу та стає

його визначальною ознакою, адже наслідком цього процесу буде підготовка **педагога-дослідника** – цілеспрямованого, творчого, динамічного вчителя, який вирізняється оригінальним і високоефективним підходом до вирішення навчально-виховних завдань, матиме високий рівень відповідальності за особистісну й професійну досконалість і досягатиме значних успіхів у професійній діяльності.

Оновлення вищого навчального закладу неминує потребує внесення позитивних змін в організаційну культуру. До того ж, необхідно зауважити, що будь-якій модернізації завжди притаманні такі ознаки: *по-перше*, зміни не відбуваються моментально, вони потребують тривалого часу; *по-друге*, процес змін має бути організованим з боку ініціаторів чи авторів інновацій; *по-третє*, зміни, насамперед, торкаються організованої спільноти людей і можуть бути радикальними (наприклад, перехід навчального закладу до нового статусу), комбінованими (запровадження нових технологій), модифікаційними (покращення й доповнення того, що вже є). Організаційний розвиток відбувається, насамперед, через покращення комунікації між різними частинами освітнього закладу і шляхом духовного професійного розвитку його співробітників [5, с. 83].

Зміни особливо необхідні в умовах, коли організаційна культура школи вичерпала себе (підвищується плинність кадрів) або коли об'єктивні чинники призвели до перетворень із метою виживання шкільної організації у зовнішньому середовищі (конкуренція з іншими закладами). В останньому випадку зміни торкаються або і в цілому всього навчального закладу, або потребують значних технологічних перетворень у його діяльності [2].

У своїх пошуках ми звернулися до аналізу психолого-педагогічних факторів оптимізації внутрішньовузівської підготовки викладачів вищих навчальних закладів, який спрямував нас до висновку, що ефективність функціонування наукового колективу значною мірою залежить від його *раціональної внутрішньої організації*, яка проявляється в органічному поєднанні дій окремих членів, тісного взаємозв'язку та узгодженості ролей організаторів НДРС, міцних професійних зв'язках, концентрації дій навколо визначених цілей.

Внутрішня спаяність колективу, яка заснована на міцних ділових, особистих, професійних та суспільно-емоційних зв'язках, у багатьох випадках забезпечує високий рівень організованості, створюючи широку платформу для педагогічних дій, що тісно переплітаються, та наукових інтересів, полегшує взаєморозуміння, сприяючи появі однострумків-професіоналів. Тому такі наукові колективи налаштовані на інтенсивну, ефективну та продуктивну роботу без значного контролю над ними.

Резонансною ланкою для ініціювання продуктивної пошуково-дослідницької діяльності як студентів, так і викладачів, ми вважаємо *організаційну діяльність* структурних підрозділів навчального закладу. У цьому контексті ми розглянемо організаційну структуру науково-дослідної роботи студентів та її можливості для ефективної підготовки майбутніх педагогів.

У вищому навчальному закладі для забезпечення ефективного функціонування системи НДРС мають бути залучені:

- вчена рада, ректорат, рада наукового студентського товариства;
- посадові особи, які відповідають за організацію науково-дослідної роботи майбутніх фахівців і керують системою НДРС: ректор, проректор з наукової роботи, директори інститутів, голови наукових комісій інститутів, коледжів, завідувачі кафедр, а також представники професорсько-викладацького складу;
- структурні підрозділи вищого навчального закладу, що беруть участь у реалізації різних форм НДРС: кафедри, наукові структурні підрозділи;
- структурні підрозділи вищого навчального закладу, що організують і забезпечують науковий і навчальний процес: науково-дослідний відділ з організації наукових досліджень, навчальний відділ, наукова бібліотека та ін. [3].

Враховуючи наведені вихідні положення, визначимо провідні функції, які, на нашу думку, зумовлять ефективне протікання процесу організації науково-дослідної роботи:

- методичне й організаційне керівництво НДРС;
- підготовка, проведення і координація різних заходів, що здійснюються на всіх рівнях у межах системи НДРС;
- вивчення, узагальнення та запровадження, як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду.

Виходячи з цих позицій, вважаємо, що в сучасних умовах головними напрямками роботи з підвищення ефективності діяльності педагогічного колективу є зміна ставлення працівників до праці, забезпечення її сучасної організації, творчої спрямованості. Саме реалізація цих напрямів створює передумови для розвитку *організаційної культури*.

Згідно з аналізом психолого-педагогічної, філософської літератури, організаційна культура була властива всім вітчизняним вищим навчальним закладам на різних етапах розвитку освіти. За радянської влади існувала досить ефективна для свого часу тоталітарна організаційна культура.

Підкреслимо, що організаційна культура – складний, багатоаспектний, слабо формалізований феномен, який забезпечує ефективність управління, довгостроковий успіх організації, перспективи її зростання. Проте частина керівників вузів лише поверхнево знайомі із самою суттю організаційної культури й ототожнюють її з поняттям “управління”. Організаційна культура, рівень її розвитку та відповідність запитам зовнішнього середовища виступає механізмом запровадження нової парадигми управління.

Більшість авторів, які вивчають цю проблему, схиляються до думки, що організаційна культура працівників навчальних закладів повинна сприяти формуванню чіткого уявлення про їх роль у діяльності вузу, створенню бази для планування усієї діяльності, вибору послідовності рішень, що

приймаються, створенню принципів аналізу й контролю діяльності підрозділів і ВНЗ в цілому.

Спроби внесення змін в організаційну культуру завжди зустрічають опір з боку носіїв – співробітників із великим стажем роботи. Вони розглядають ситуацію як тиск із метою змусити їх відмовитись від принципів, вірувань, цінностей. Загострюються також протистояння між управлінським впливом і виконавчою дисципліною співробітників. Сила спротиву зворотно пропорційна радикальності змін [2].

До основних параметрів *організаційної культури* вищого навчального закладу відносяться:

- акцентування на зовнішніх або внутрішніх завданнях організації. Орієнтація на потреби учасників громади підвищує конкурентоспроможність закладу;
- спрямованість активності на вирішення організаційних завдань або на соціальні аспекти її функціонування, зокрема – стійка увага ВНЗ до проблем споживачів освітніх послуг, громади;
- рівень готовності до ризику та впровадження нововведень. Рівень орієнтованості діяльності закладу на інноваційні процеси або стабілізацію;
- ступінь переваги групових або індивідуальних форм ухвалення рішень. Рівень централізованості й децентралізованості ухвалення рішень;
- ступінь підпорядкованості діяльності планам. Вираженість співпраці або суперництва між окремими працівниками і між групами в освітньому закладі [2].

Організаційна культура пропонує спільну для членів різних груп систему понять, яка слугує основою комунікації і взаєморозуміння. Якщо ці інтеграційні функції порушуються, руйнується життєдіяльність організації, вони втрачають своє значення.

Висновки. Насамкінець, зазначимо, що у ході подальшої реалізації цих підходів в авторському педагогічному процесі очікується:

- створення атмосфери прийняття наукового стилю спілкування у ВНЗ, відпрацьовуючи на цій основі закони наукової комунікації, з метою формування специфічного типу особистості – дослідника й науковця шляхом опанування ним структурою й цінностями науково-дослідницької культури;
- пробудження особливого потягу до науки, наукових пошуків, освітніх і пізнавальних потреб та різноманітних проявів наукової творчості, як у студентів, так і у викладачів;
- розробка нормативно-правової бази й методичної документації відповідальними особами з метою ефективного та дієвого організаційно-методичного керівництва науково-дослідною роботою;
- включення в навчальні плани роботи інститутів, наукового відділу, кафедр спеціальних курсів, пов'язаних з підвищенням якості підготовки майбутніх педагогів шляхом оволодіння дослідницькою компетентністю і культурою;

– залучення суб'єктів структурних підрозділів до створення у ВНЗ програм надання адресної теоретико-методичної допомоги викладачам в ефективній та продуктивній організації НДРС;

– сприяння посадовими особами і структурними підрозділами університету, що несуть відповідальність за організацію НДРС, реалізації результатів наукових пошуків як студентів, так і викладачів у освітній практиці вишу.

У перспективі подальших наукових розвідок вважаємо доцільним розробити організаційну структуру поетапної науково-дослідної роботи майбутніх педагогів у вищих навчальних закладах України.

Список використаної літератури

1. Гордієнко В. І. Організаційна культура професійно-освітнього середовища / В. І. Гордієнко // Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – Т. 33. – Академія, 2004. – С. 55–60.

2. Карамушка Л. М. Психологія організаційної культури (на матеріалі промислових підприємств) : навч. посіб. / Л. М. Карамушка, І. І. Сняданко. – Київ ; Львів : Край, 2010. – 212 с.

3. Прошкін В. В. Організаційна структура науково-дослідної роботи студентів [Електронний ресурс] / В. В. Прошкін. – Режим доступу : <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN20/12sloppp.pdf>.

4. Спіцина Л. В. Організаційна культура вищого навчального закладу як чинник духовного розвитку майбутнього професіонала / Л. В. Спіцина // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. академіка С. Д. Максименка. – Т. 12. – Ч. 3. – Київ, 2010. – 447 с.

5. Університет майбутнього вчителя : навч.-метод. посіб. / укл. Є. М. Бачинська, Г. М. Стадніченко ; за заг. ред. Н. І. Клокар. – Біла Церква : КОППОК, 2011. – Ч. 5. – 98 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2014.

Сущенко Л. А. Организационная культура вуза как фактор эффективной организации научно-исследовательской работы будущих педагогов

Статья посвящена исследованию организационной культуры вуза как интегрального феномена, имеющего системное и формирующее влияние на эффективную организацию научно-исследовательской работы будущих педагогов. Выделены и исследованы основные факторы данного влияния. Определены и проанализированы составляющие организационной культуры вуза как фактора системного воздействия на эффективную поисково-исследовательскую деятельность будущих педагогов.

Ключевые слова: организационная культура, научно-исследовательская работа, будущий педагог, высшее учебное заведение.

Sushchenko L. The Organizational Culture of the University as a Factor in the Efficient Organization of Research for Future Teachers

Article is devoted of organizational culture of the university as an integral phenomenon having a system and a formative influence on the effective organization of research work of future teachers. Identified and investigated the main factors of this influence. Identify and analyze the components of the organizational culture of the university as a factor in systemic exposure to effective search and research activities of future teachers.

It is proved that of organizational culture influences of a higher educational institution on the efficiency its employees' activity and on the process of human capital formation of students as future specialists. The underlying research was conducted in order to identify the

type and characteristic features of organizational culture of the university and its departments that allow to form the management mechanisms of organizational culture.

The article examines the organizational culture of higher educational institutions in the aspect of relations of representations about it among the main subjects of the educational process – teachers and students. The following main tendency was shown: the students' and teachers' representations coincide when assessing both the existing organizational culture and when describing the desired organizational culture of the university. Two particular tendencies were identified: 1) both students and teachers tend to attribute to each other typical for them image of the organizational culture; 2) teachers assess more accurately the image of the organizational culture of university formed in students, than the students evaluate the image of the organizational culture of the university that the teachers have formed.

Is determined that organizational culture – a complex, multidimensional weakly formalized phenomenon, to ensure effective management, the long-term success of the organization, its growth prospects. However, some university executives only superficially familiar with the essence of organizational culture and identify it with the notion of “control”. Organizational culture, level of development and compliance needs of the environment is a mechanism implementing a new management paradigm.

Revealed that the main parameters of the organizational culture of the university include: an emphasis on the external or internal purposes of the organization, focus on the needs of members of the organization, increasing the competitiveness of the institution; focus activity on solving organizational problems or social aspects of its functioning, in particular – sustained attention to the problems of universities consumers of educational services, community, readiness to take risks and innovate; measure orientation of the institution for innovative processes or stabilization degree of preference group or individual forms of decision-making centralization and decentralization measure of decision-making and so on. The plan of further research on the topic is outlined.

Key words: *organizational culture, scientific research, the future teacher, high school.*

УДК 316

О. А. ХОМЕРІКІ

ЯКІСТЬ ОСВІТИ У ФОКУСІ СОЦІОЛОГІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ: АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ

У статті розглянуто основні підходи до якості освіти у фокусі соціології. Розуміння соціального контексту феномену якості освіти вимагає концептуалізації цього явища саме з позиції соціологічного моделювання. Побудова ж моделі, що задовольняє параметрам системності й функціональності, потребує всебічного аналізу поліаспектності якості освіти, наукової багатовизначеності цього поняття з різних підходів. Тому завданням статті є подолання професійної обмеженості підходів до визначення якості освіти і наявних мотивів соціокультурного характеру (“здатність забезпечити гідне життя”, “реалізуватися в будь-якій справі”). Зазначено, що подібний підхід дає змогу акцентувати увагу на необхідності розрізнення понять “якість освіти”, орієнтованого на соціокультурний характер, і “якість підготовки фахівця”, в якому така орієнтація може міститися тільки в прихованій формі. Визначено, що якість української вищої освіти – питання національної безпеки, оскільки за роки незалежності не зникла тенденція знецінення освіти, якість вищої освіти постає, з одного боку, атрибутивною характеристикою вищої освіти, з іншого – інтегральним продуктом розвитку науки й культури, яка відповідає актуальним потребам розбудови суспільства.

Ключові слова: якість освіти, соціологічна модель, інституціональний підхід.

Практично всі реформи вищої школи на рубежі ХХ–ХХІ ст. більш-менш спрямовані на вирішення проблем підвищення якості освіти. Ідеологами концепції формування високої якості освіти як закономірної стадії розвитку цивілізації виступили зарубіжні вчені Д. Белл, І. Мартін, І. Масуда, Е. Тоффлер. Засадами концептуалізації стали положення про те, що науково-технічна революція, яка стрімко розвивається, забезпечила наростання глобального процесу підвищення якості не тільки в освіті, а й у всіх сферах життя суспільства. Рівень і темпи інформаційно-модернізаційного розвитку багато в чому визначаються станом економіки, якістю життя людей, національною безпекою, роллю країни у світовій спільноті.

У Програмному документі ЮНЕСКО “Реформування і розвиток вищої освіти” (89-а теза) зазначено: “Якість вищої освіти є поняттям, що характеризується численними аспектами і значною мірою залежить від контекстуальних меж цієї системи, інституційних завдань або умов і норм у цій дисципліні”. До цього слід додати й те, що, як стверджує Андріс Барблан, генеральний секретар Європейської асоціації університетів (EUA), “якість стала вельми відносним поняттям у значно диверсифікованому світі вищої освіти” [1, с. 3].

Щодо української системи вищої освіти, то до сьогодні в науковому середовищі й середовищі практичних працівників вищої школи накопичилися різні трактування поняття якості освіти, які вибудовуються на основі

різного структурного поєднання таких категорій, як “стандарт освіти”, “освітній результат”, “якість освітнього процесу” тощо. При цьому істотно змінюється смислове розуміння базового поняття.

Сучасні вітчизняні та зарубіжні автори переважно розглядають якість освіти одразу в кількох аспектах: соціально-філософському, освітянському, педагогічному (В. Андрущенко, В. Астахова, К. Астахова, Л. Горбунова, М. Згуровський, В. Кремень, М. Култаєва, М. Лукашевич, В. Лутай, І. Надольний, В. Ткаченко, М. Михальченко, С. Ніколаєнко, В. Огнев’юк, І. Предборська, М. Степко та ін.), соціально-філософському, філософсько-освітянському, управлінському (О. Величко, В. Вікторов, А. Гофрон, Т. Гусен, Д. Дзвінчук, Б. Жебровський, А. Тайджинман), суспільно-економічному, соціокультурному та освітянському (К. Корсак), соціальному та педагогічному (Г. Поберезська), освітянському, філософському, культури тринітаризму (О. Субетто), соціологічному (В. Кушерець, М. Романенко, О. Скідін, Н. Щипачова, С. Шудло, Д. Швець).

Так, деякі науковці розглядають цю категорію як суто управлінську, пов’язуючи її з механізмами та умовами нормального функціонування ВНЗ. В основі позиції лежить теорія управління освітніми установами, що активно розробляється останнім часом. Тут істотну увагу приділено співвідношенню мети й результату, визначенню міри досягнення цілей, утім цілі (результати) задані тільки операціонально і спрогнозовані в зоні потенційного розвитку випускника.

Інші науковці пропонують зосередитися на якості підготовки фахівців. Наприклад, характерним для них є таке визначення якості освіти – це сукупність властивостей і характеристик, що визначають готовність фахівців до ефективної професійної діяльності, що враховує здатність до швидкої адаптації в умовах науково-технічного прогресу, володіння професійними вміннями та навичками, вміння використовувати отримані знання при вирішенні професійних завдань.

Дехто зосереджений на якості освітніх стандартів, навчальних програм і підручників для ВНЗ. Наприклад, В. І. Байденко визначає якість як “збалансовану відповідність професійної освіти результату, процесу, освітньої системи – різноманітним потребам, цілям, вимогам, нормам, стандартам”. На наш погляд, це визначення не зовсім точно відображає його семантичну сутність, оскільки зводить можливість вирішення проблеми лише до її соціальної складової, яка дійсно може бути технологічно порівнювана зі стандартами й нормами [2].

Четверті – на проблемі організації освітнього процесу та якості його науково-методичного, інформаційного, кадрового, матеріально-технічного забезпечення.

Метою статті є соціологічне моделювання якості освіти, яке долає професійну обмеженість підходу до визначення якості освіти і присутніх мотивів соціокультурного характеру.

Зазначимо, що такий підхід дає змогу акцентувати увагу на необхідності розрізнення понять “якість освіти”, орієнтованого на соціокультурний характер, і “якість підготовки фахівця”, у якому така орієнтація може міститися тільки в прихованій формі.

Останнім часом у визначенні якості освіти все більше місця займає інституційно-системний підхід. Так, один з найбільш послідовних прихильників цього підходу А. І. Суббетто визначає саму якість освіти – як соціальну систему, описувану за допомогою супідрядних системно-соціальних якостей. Причому супідрядність, або відповідність вибудовується за логікою адекватності прийнятої доктрини вимогам і соціальним нормам (стандартам) [3].

Якість української вищої освіти – питання національної безпеки, адже за роки незалежності ми поки що не змогли не лише переламати тенденцію знецінення освіти, й утвердити на практиці давній постулат про силу знань. Сьогодні прагнення українського народу жити в гідних умовах може бути задоволене лише за умови дотримання принципу конкурентоспроможності, змагальності. Входження України до структур Європейського Союзу пов’язане з поняттям “стандарти якості”, що, безумовно, стосується і вищої освіти. Реформування усієї освітньої системи України ставить одним із актуальних завдань і проблему створення вітчизняної системи оцінки та забезпечення якості вищої освіти, що неможливе без попереднього комплексного філософського осмислення проблеми.

Якість вищої освіти постає, з одного боку, атрибутивною характеристикою вищої освіти, з іншого – інтегральним продуктом розвитку науки й культури, яка відповідає актуальним потребам розбудови суспільства. При цьому сутність якості вищої освіти може бути визначено і “як сумарний енергоінформаційний потенціал особистості, який вона накопичує в процесі навчання у вищому закладі освіти, а зміст проявляється інноваційним характером продуктивної діяльності фахівця і розкривається в об’єктивованій та суб’єктивованій формах” [4].

Щодо зовнішньої детермінації якості сучасної вищої освіти визначається процесами глобалізації, інтеграції та інтернаціоналізації. Оскільки глобалізаційні тенденції супроводжуються переходом від індустріальних до інноваційно-інформаційних технологій, то інформаційне суспільство постає концептуальним середовищем нового осмислення проблеми якості вищої освіти.

Через те, що головним критерієм якості вищої освіти виступає її відповідність державним стандартам, у яких зафіксовані суспільні потреби в конкретних компетенціях, то внутрішня підстава якості вищої освіти міститься в аксіологічному вимірі останньої. У цьому розумінні якість вищої освіти постає експлікуючим, формуючим і скріплюючим засобом організації системи цінностей освіти нового часу, при чому сьогодні відбувається поступове утвердження нової якості освіти, для якої характерні протилежні відносно науково-технократичної парадигми ідеї та принципи.

На думку сучасного дослідника якості освіти М. В. Кісіля, “необхідною передумовою забезпечення якості вищої освіти постає інтерактивний взаємозв’язок освітніх просторів суб’єктів навчально-виховного процесу – тому основним засобом формування ефективного освітнього простору є діалог, а визначальним принципом гарантування якості освітнього процесу – його діалогічність. У цьому контексті з новою силою актуалізується потреба в гуманізації і гуманітаризації вищої освіти, які можуть бути повноцінно реалізовані за посередництва таких ідей сучасної парадигми освіти, як фундаментальність, інтегрованість, екзистенційність, компетентність, елективність, індивідуалізація, спеціалізація, комплексність, поліпрофільність, циклічність” [4, с. 26].

Концептуалізація проблеми якісної вищої освіти в Україні відбувається під впливом процесів у європейському освітньому просторі, тому останні стають невід’ємною складовою соціологічного аналізу якості вищої освіти. Згідно з нормами, принципи й засоби забезпечення якості європейської вищої освіти зафіксовані в Болонських домовленостях, які визначають саму якість вищої освіти, з одного боку, як мету, з іншого – як основу для створення європейського освітнього простору. Тому через величезне розмаїття моделей вищої освіти в Європі проблема забезпечення її якості може бути вирішена тільки в розв’язанні суперечностей між двома протилежними тенденціями – збереження національної унікальності та ідентичності проти прагнення уніфікації. У зв’язку з цим концепція забезпечення якісної освіти в Європі ймовірно буде зазнавати ухилу до створення таких процедур оцінки якості освіти, яким притаманні ознаки відносності, адаптивності, універсальності.

Концептуальні основи створення і ефективного функціонування системи забезпечення якості української вищої школи передбачають формування і модернізацію таких ключових елементів цієї системи: концепцію освітніх стандартів для вищої школи, моніторинг освіти, якість суб’єктів навчально-виховного процесу, рейтингування у вищій освіті, модернізація традиційних засобів забезпечення якості.

Загалом, національні освітні стандарти відповідають міжнародним вимогам, але для їх детальнішого опрацювання необхідно врахувати низку висловлених у роботі пропозицій щодо створення в Україні системи забезпечення якості вищої освіти, розробки систем менеджменту якості, запровадження діяльності незалежних агентств з гарантування якості. Ці пропозиції ґрунтуються на ідеях покращення якості української вищої освіти через збереження кращих традицій фундаментальності, створення умов зацікавленості всіх учасників освітнього процесу у зростанні якості, через задоволення потреб трансформаційного періоду в інтеграції та інтернаціоналізації – і можуть бути успішно реалізовані на основі забезпечення рівного доступу до якісної освіти на засадах демократизації, гуманізації і гуманітаризації.

Створювані системи якості вищої професійної освіти в переважній своїй більшості спираються на розуміння якості освіти, продиктоване суто

прагматичною установкою з орієнтацією на “підготовку фахівця”. При цьому, як правило, ігнорується відмінність між поняттями “якість підготовки” і “якість освіти”, в результаті чого зі змісту втрачається соціокультурна складова освітнього процесу. Подолання професійної обмеженості підходу до визначення якості освіти пов’язані з розумінням його сутності як інтегративної характеристики ефективності системи вищої освіти, що відбиває цілісність людини в її взаємодії з навколишнім світом, яка втілює такий результат освітньої діяльності, який є інтелектуальним і соціокультурним потенціалом створення нової якості життя суспільства.

Соціокультурні орієнтири трансформації вищої освіти вже нині детермінують зміни в освітній практиці вищої школи, недостатньо враховуються при проектуванні й реалізації систем якості освіти. Подальше збільшення дистанції між орієнтирами трансформації освіти і створюваними системами якості освіти породжують імітаційний ефект. З одного боку, концепція якості освіти, будучи результатом інституційного перенесення західної моделі у вітчизняну систему освіти, часто не відповідають соціокультурним критеріям, з іншого – перехід вузів на систему забезпечення високої якості освіти дійсно змінює трансформаційні тенденції. Таким чином, зростає значущість соціокультурних орієнтирів становлення нових систем якості освіти.

Соціологічна модель якості освіти в її просторово-часовому вираженні багаторівнева (макро, мезо, мікро) й багатоаспектна (кого, де, як, чому вчити). Основним принципом її організації виступає принцип необхідного й достатнього, щоб, не втративши цілісності визначення, знаходити адекватні цій цілісності параметри її соціологічної інтерпретації. Основним способом визначення ступеня соціокультурної орієнтації моделі якості освіти виступає парадигмальний підхід до визначення типу освіти, заснований на ступені вираженості соціокультурної тріади “соціум – культура – людина”. Якість освіти як інтегральна міра її культурного змісту визначається якістю змісту освіти, якістю засобів освіти, якістю процесу утворення і якістю результату освітньої діяльності акторів освіти.

Найбільші розбіжності у свідомості викладача і студента пов’язані з факторами поліпшення якості освіти шляхом підвищення інтересу до навчання. Якщо студенти пов’язують надії на підвищення інтересу до навчання з упровадженням нових методів організації освітнього процесу (перше місце в рейтингу умов), то у викладачів цей фактор посідає останнє (з восьми) місце на рейтинговій шкалі.

Подолання сформованого стану можливе у формуванні колективного суб’єкта освітнього процесу, поетапного сходження від відчуженого стану акторів, через пошук точок дотику особистісного сенсу до чіткого усвідомлення сенсу освіти та професійної підготовки.

Необхідно знайти спосіб інтеграції зазначених понять, розглядаючи їх як певні рівні досягнення якості освіти. Слід погодитися з тим, що продуктивним підходом до вирішення цієї проблеми є концепція, запропоно-

вана відомим російським ученим М. С. Каганом. Вона побудована на виділенні в процесі професійного становлення особистості умовних типів культури, кожен з яких, маючи свою специфіку, припускає ієрархічно організовану взаємодію. В такому випадку кожному типу культури має відповідати певна інтегративна якість, що характеризує результат індивідуального просування в цьому типі культури.

1. Так, рівень грамотності цілком відповідає “культурі ерудита”, в якій домінує пізнавальна діяльність, що виявляється в гранично широкому накопиченні знань. Рівень компетентностей адекватний “культурі практики”, оскільки вона побудована на домінанті перетворювальної діяльності, що передбачає сходження до вищої своєї формотворчості. Отже, це така професійна майстерність, яка розкріпачує інтелектуальні можливості особистості і дає змогу привносити щось принципово нове в процес праці. Рівень освіченості є продуктом “культури мораліста”, де домінує ціннісно-орієнтаційна діяльність, яка організовує ядро ціннісних орієнтацій, що нормативують усю діяльність особистості.

2. Подальший рух сходінками типів індивідуальної культури пов'язаний з “культурою товариської людини”, систематизуючим фактором якої виступає прагнення до досконалих людських взаємин. Цей рівень генералізує всі попередні людські сутності й наповнює сенсом цілісний простір культури, є цілком порівнюваним з такою якістю, як ментальність, яку справедливо визначають як “квінтесенцію культури” [5].

Такий підхід дає змогу найбільш повно уявити не тільки “згорнутий соціокультурний генезис процесу професійного становлення особистості”, а й віднайти спосіб, за допомогою якого можна “усунути суперечність між його загальнокультурною та професійною складовою”, суперечність, яка являє собою найбільш вразливе місце в системі вищої освіти. Його не вирішеність в існуючій системі досить далеко розводить поняття “людина з вищою освітою” і “інтелігент”.

Ще однією важливою умовою проектування соціологічної моделі якості вищої освіти є необхідність розмежування компонентів цієї моделі “процес – умови (фактори)” і “стан – результат”. Ряд дослідників відзначають, що вони нерівноцінні за питомою вагою у забезпеченні високої якості освіти, при цьому вважають за необхідне їх диференціацію. Зокрема, В. В. Чепак пропонує особливо виділити групу факторів, що впливають на якість ресурсного потенціалу ВНЗ, яка, у свою чергу, розподіляється на якість суб'єктивної складової (наприклад, якість науково-педагогічних кадрів) і об'єктивної (речової – матеріально-технічна база тощо) складової. Такий підхід дещо в іншій інтерпретації, закладено і в чинні документи про атестацію вищих освітніх установ. Він став досить традиційним [6].

З іншого боку, досвід роботи освітніх установ свідчить про те, що основним чинником, що визначає якість освіти, виступає освітній процес як процес взаємодії викладача з його професійно-педагогічною культурою,

студента, з його вмотивованістю і готовністю до співучасті в процесі освіти і змісту освіти. Таким чином, для соціокультурного дискурсу проектування моделі якості освіти з урахуванням уже позначених позицій є сенс розвести поняття “ефективність” і “результативність” процесу освіти, при цьому дотримуватися такої позиції:

– ефективність процесу освіти (процесуальна характеристика), ступінь співвіднесеності мети – коштів – результату організації освітнього процесу, повинна оцінюватися в показниках діяльності колективного суб’єкта освітнього процесу (під колективним суб’єктом розуміється “співтовариство викладачів і студентів, об’єднаних єдиними ціннісно-смісловими орієнтирами професійної підготовки, реалізованими в цілісному освітньому процесі, – його цільовому, змістовному й технологічному компонентах”);

– результативність підготовки – це власне рівень готовності випускника до професійної діяльності як результат досягнення цілей, що фіксуються в образі моделі випускника. Здебільшого на сьогодні рівень результативності оцінюють за ступенем наближення показників до державного або суб’єктивно встановленого освітнього стандарту.

Об’єктивними ж факторами, здатними істотно змінити якість освіти, можуть виступати спосіб організації освітнього процесу в єдності зі станом професійно-педагогічної культури. Але вони не знаходять належного відображення у пропонованих стандартах освіти. Ця обставина визначає реальний стан справ в освітньому просторі вищої школи.

Істотний вплив на рівень якості освіти в соціокультурному дискурсі надає характер взаємин акторів освітнього процесу. Тенденції їх зміни пов’язані з новими соціальними умовами, що впливають на їх позиціонування у ставленні до освітнього процесу й один до одного. Виникають і множаться суперечності міжсуб’єктних відносин, які помітно знижують потенціал якості освіти й мінімізують його соціокультурну складову. Студенти все більше позиціонують себе споживачем освітньої послуги, не дуже орієнтованим на прояв власної активності у вигляді навчальної праці, без чітко оформленого соціального замовлення. Значна частина викладачів демонструє стереотип традиційного педагогічного мислення і класичної дидактики з їх предметоцентричною орієнтацією. Домінує уявлення про те, що якість освіти може бути досягнуто за рахунок добре забезпеченої процедури трансляції знання. Ці відмінності також мають знайти втілення у конструюванні соціологічної моделі якості освіти.

Висновки. Соціологічна модель якості освіти, по-перше, повинна охоплювати всі рівні системи освіти, виділяючи на кожному з них власний параметр; по-друге, повинна таким чином утримувати специфіку кожного з рівнів, щоб забезпечувати цілісність процесу отримання необхідної якості освіти; по-третє, повинна володіти інноваційним потенціалом, здатним забезпечити зміну освітніх парадигм. Єдність критеріїв, що забезпечують можливість інтерпретації якості освіти, незалежно від специфіки освітньої діяльності ВНЗ (від його

професійної орієнтованості до культурного контексту) задана системою принципів: принцип результативності; принцип соціокультурної детермінації якості та ефективності освіти; принцип багатовимірності (багатоаспектності) якості освіти. На основі цих принципів, які враховують специфіку освіти як соціокультурного феномену, створюється сукупність соціальних індикаторів, які будуть достатні для змістовного опису специфічних систем якості освіти, утримуючи при цьому цілісність самого явища. Модель же управління якістю освіти, насамперед, співмірна з гуманітарно-орієнтованою моделлю фахівця. Вона виходить з розуміння того, що для вирішення назрілих проблем у сучасних умовах найбільш адекватними на практиці є гуманістично-прагматична ідея і концепція освіти протягом усього життя людини.

Список використаної літератури

1. Труды II Международного конгресса ЮНЕСКО “Образование и информатика” 1–5 июля 1996 г., Москва – Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании / Международный центр системных исследований проблем высшего образования и науки (Ассоциированный центр ЮНЕСКО) // Декларация II Международного конгресса ЮНЕСКО “Образование и информатика” (Рекомендации II Международного конгресса ЮНЕСКО “Образование и информатика”, 1997. – Т. I. – Ч. XI.
2. Байденко В. И. Болонский процесс: структурная реформа высшего образования Европы / В. И. Байденко. – Москва : КОНТО, 2002. – 188 с.
3. Субетто А. И. Ноосферизм. – Т. 1. Введение в ноосферизм / А. И. Субетто. – 2-е изд. – Санкт-Петербург : Астерион, 2003. – 537 с.
4. Кісіль М. В. Якість вищої освіти як предмет філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 / Кісіль Микола Васильович; – Київ, 2008. – 16 с.
5. Каган М. С. Система и структура / М. С. Каган // Системные исследования: Методологические проблемы. Ежегодник. 1983. – Москва, 1983. – С. 86–106.
6. Чепак В. В. Теоретико-методологічні засади становлення і розвитку соціології освіти монографія / В. В. Чепак // Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка: – Київ : Геопринт, 2011. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 29.08.2014.

Хомерики О. А. Качество образования в фокусе социологического моделирования: анализ основных подходов

В статье рассматриваются основные подходы к качеству образования в фокусе социологии. Понимание социального контекста феномена качества образования требует концептуализации этого явления именно с позиции социологического моделирования. Построение же модели, удовлетворяющей параметрам системности и функциональности, требует всестороннего анализа полиаспектности качества образования, научной многомерности этого понятия с позиции различных подходов. Поэтому задачей статьи является преодоление профессиональной ограниченности подходов к определению качества образования и присутствующих мотивов социокультурного характера. Отмечено, что подобный подход позволяет акцентировать внимание на необходимости различения понятий “качество образования”, ориентированного на социокультурный характер, и “качество подготовки специалиста”, в котором такая ориентация может содержаться только в скрытой форме.

Ключевые слова: *качество образования, социологическая модель, институциональный подход.*

Homeryky O. The Quality of Education in the Focus of Sociological Modeling: Analysis of the Main Approaches

In the article the author reviews the main approaches to quality of education through sociology. Understanding the social context of the phenomenon of quality of education requires conceptualization of this phenomenon from a position of sociological modeling. Construction of this model, satisfying the characteristics of systematic and comprehensive elements, requires the analysis of multidimensionality the quality of education and scientific research of this concept from the various approaches. Therefore, the aim of the article is to overcome the limitations of professional approaches to determination the quality of education and socio-cultural character ("ability to provide a decent life", "realization in any sphere"). It is considered that this approach allows to emphasize the need for distinguishing between the concepts of "quality of education", based on socio-cultural character, and "quality of training," in which this orientation may be only in the latent form. It is confirmed that the quality of Ukrainian higher education is a national security issue, as the tendency of strengthening education haven't been changed during the independence and an ancient tenet of the power of knowledge haven't been established in practice. Today the desire of the Ukrainian people to live in dignity can be satisfied only in conditions of competitiveness and competition. Overall, the author defines the quality of higher education, which appears, on the one hand, by attribute characteristic of higher education, on the other, by the combined product of science and culture, corresponding to the actual needs of the development of society.

Key words: *quality of education, sociological model, institutional approach.*

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 316

Н. О. ПОЛОВА

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА НЕБЕЗПЕКИ

Істотною особливістю інформаційного суспільства з точки зору соціальних процесів є те, що нові інформаційні й комунікаційні технології дають змогу розширити можливості реалізації інформаційної культури шляхом надання громадянам доступу до різноманітної інформації; збільшити ступінь їх участі у прийнятті соціально-політичних рішень і контролі за діяльністю державної влади; надати можливість у відповідності з рівнем політико-інформаційної культури виробляти інформацію, а не лише її споживати; забезпечити захист приватного життя тощо. Завдяки цьому відбувається становлення культури інформаційно-комунікативного простору. Статтю присвячено саме аналізу цієї культури. Доведено, що критерієм оволодіння інформаційною культурою може бути не будь-яка реальна інформаційна діяльність, а діяльність усталена, змістовна й результативна. Тому в своїй сутності інформаційна культура відображає втілюваний на практиці внутрішній кодекс людської поведінки й завдяки цьому виступає як стиль діяльності індивіда у сфері інформаційних комунікацій.

Ключові слова: інформаційна культура, інформація, Інтернет, інформаційні технології.

Становлення інформаційного суспільства в Україні супроводжується активним застосуванням інформаційних технологій в усіх сферах життя суспільства. Висунуто нові вимоги до сучасної особистості, що слугують оцінкою інформаційної культури, яка відіграє посилену роль в умовах сьогодення. Виділяючи проблеми становлення інформаційного простору, які потягли за собою культурні зміни в суспільстві, зауважимо на думку С. Холла, що у XX ст. культура, як ніколи раніше, перейнялася і зрослася із суспільним виробництвом настільки, що на сьогодні важко провести ту чітку грань між базисом і надбудовою [1].

І базис, і надбудова стали інтегральною схемою економічного обміну, від якого залежить рух інформації, знання, капіталу, інвестицій, виробництво товарів, торгівля, маркетинг. Відносно абсолютних естетичних стандартів і смаку, продукти такої культурної революції не можуть порівнюватися у цінності з досягненнями інших епох. Нинішні культурні зміни, завдяки сучасним технологіям стиснуті в єдиний простір і час, можуть з небувалою потужністю впливати на суспільну свідомість у глобальному масштабі. Однак одним з негайних наслідків технологізації та глобалізації є гомогенізація культури. Створення індустрії культури призвело до однорідності поглядів.

Все більша поширеність інформаційних процесів у навколишньому середовищі забезпечила необхідність та значущість розвитку інформаційної культури кожної окремої особистості, яка покликана забезпечити: підвищення відповідальності кожного за прийняття важливих рішень, що є гарантією соціального захисту суспільства, спроможного до адекватного сприйняття інформації та її аналізу лише після глибинної перевірки; можливість безперервної освіти кожного, яка слугує чинником підвищення рівня знань в інформаційному середовищі і, як наслідок, вміння працювати з інформацією та розуміти її вагому роль у сучасному світі. Інформаційна культура слугує інтегральним показником рівня розвитку суспільства та індивіда. Вона є найважливішим рушійним чинником цього розвитку. Інформаційна культура – умова стійкого й безпечного розвитку в принципово новому культурно-освітньому просторі. Саме тому дослідження явища інформаційної культури потребує вже окремого вивчення.

До вивчення та аналізу інформаційної культури зверталася значна кількість науковців: Л. Василенко, Н. Гендіната, Ю. Зубов, Н. Костенко, Н. Макарова, В. Пилипенко, І. Рибаківа, Ю. Романенко, А. Ручка. Підґрунтям же розвитку теоретичного осмислення концепції інформаційного суспільства стали праці Ж. Бодрійяра, І. Валлерстайна, Ю. Габермаса, Е. Гідденса, П. Друкера, М. Кастельса, Н. Лумана, Й. Масуди, та інших, що посприяли становленню ґрунтовних розробок сучасного інформаційного існування. Аналізуючи теорії інформаційного суспільства слід зазначити, що велика роль у них відведена культурі й тим інтеграційним процесам, що підтверджують необхідність та об'єктивність формування історичних передумов розвитку світової спільноти для впровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій. Дослідження Д. Белла, Д. Іванова, М. Макклусона, Е. Тоффлера й інших висвітлюють ці положення.

Мета статті – проаналізувати внутрішню сутність та зміст інформаційної культури особистості, її структуру й основні підходи.

Внутрішню сутність та зміст інформаційної культури особистості варто розглядати в соціальній, психологічній, світоглядній та технологічній площинах.

Соціальна площина інформаційної культури полягає, насамперед, у необхідності інформування кожної окремої людини. З цього випливає таке: наскільки поінформованою є особистість стосовно, наприклад, сфери її діяльності, настільки успішно буде відбуватися її взаємодія з іншими і, як результат, швидке входження в нове інформаційне середовище та забезпеченість комунікаційними взаємозв'язками.

Психологічна площина передбачає необхідність формування у людини відповідного реагування на ту інформацію, яка до неї надходить: вміння належним чином оцінювати, аналізувати, поєднувати потоки інформації, обмежуватись найголовнішим з них та формувати адекватне сприйняття й критичне мислення. Головний аспект полягає у виробленні власної

системи захисту від інформаційної заангажованості. Світоглядна ж площина ґрунтується на усвідомленні кожним громадянином себе членом нового інформаційного суспільства, що поширює свої закони, правила, норми та закономірності й продукує необхідність володіння інформацією.

Інформаційна культура – це вміння володіти інформаційними технологіями, розвивати навички роботи з інформацією, оперувати інформаційними ресурсами, в чому й полягає сутність технологічної площини.

Доцільно зазначити, що конкретні вимоги, правила, норми моралі й права становлять сукупність елементів інформаційної культури. До них слід зарахувати такі:

- моральні норми інформаційної культури, які орієнтовані на те, аби контролювати й регулювати поведінку особистості, адже вони є найбільш глибокими та ґрунтовнішими по відношенню до інших норм та застосовуються до великої кількості суспільних відносин. Головна мета моральних норм – не допустити нехтування громадськими зобов'язаннями як кожної окремої людини, так і суспільства загалом;

- естетичні вимоги. Естетичне сприйняття інформації відбувається найбільш швидко і є таким, що нерозривно пов'язане з емоціями. Що стосується естетичного сприйняття в інформаційній культурі, то, насамперед, воно забезпечується зовнішнім виглядом та внутрішнім наповненням створених web-сторінок та інтернет-сайтів. Значну увагу тут приділено організації робочого комп'ютеризованого місця, забезпеченого освітленням та всім необхідним технічним оснащенням. Естетичні вимоги мають здатність переходити у вимоги технічної естетики, на основі яких здійснюється процес праці та управління стосовно того середовища, якого стосується той або інший вид діяльності;

- юридичні вимоги, що покликані забезпечувати дотримання державно-правових нормативних актів забезпечення інформаційної безпеки в інформаційному середовищі. Ці вимоги мають бути донесені до кожного окремого працівника в межах виконань його службових обов'язків;

- архітектурні вимоги мають забезпечувати створення найбільш придатних та раціональних приміщень для розміщення комп'ютерної техніки задля ефективної діяльності та надійного управління ситуацією у будь-якій установі чи організації;

- економічні вимоги у вигляді грошових внесків повинні забезпечувати нормальну та ефективну інформатизацію процесу управління, яка має спрощувати сам процес управління, забезпечувати високий рівень його інформаційної культури та полегшувати виконання робочих операцій;

- санітарно-гігієнічні вимоги покликані забезпечувати високий рівень інформаційної культури як наслідок створення таких умов праці, що будуть мати позитивний вплив на стан справ у компанії, організації чи установі: нормальне освітлення, температура повітря, підтримання порядку, правильна розстановка робочого місця кожного, його підручних матеріалів тощо;

– психологічні вимоги інформаційної культури орієнтовані на забезпечення ефективної комунікації через електронну пошту та мережу Інтернет з урахуванням усіх психологічних чинників: здатності кожного запалюватись новими ідеями; індивідуальний підхід до кожної окремої людини; єдина система поінформованості колективу. Така схема має на меті полегшити сам процес управління та забезпечити надійну структуру прийняття управлінських рішень.

У суспільстві також існують певні критерії інформаційної культури, які передбачають:

- чіткість та адекватність у формулюванні власних інформаційних запитів;
- вміння користуватись комп'ютерними (інформаційними) технологіями;
- забезпечення високого відсотка комп'ютерної грамотності;
- оперативність пошуку інформації;
- компетентність вибору та оцінювання інформації;
- ефективність переробки інформації, формування та подання якісно нової;
- здатність до оперативного забезпечення інформаційної взаємодії та спілкування.

Все вищезазначене має базуватися на усвідомленні ролі інформації в суспільстві, знанні законів інформаційного середовища, володінні новими інформаційними технологіями.

До основних принципів інформаційної культури слід також віднести:

- зосередження на інформаційних проблемах управління виробництвом та пошук шляхів їх вирішення на основі комплексного підходу у сфері якоїсь окремо взятої науки, наприклад, економічної статистики, суспільствознавства, кібернетики тощо. Соціально-економічний феномен – це надскладний механізм, де поєднуються різноманітні аспекти виробництва: економічні (матеріальне забезпечення праці та життя), технічні (обладнання, технічні засоби праці, машини й сама технологія), організаційні (організація балансу між працею та відпочинком, методи й форми управління колективом тощо), психологічні (конфліктні ситуації, особливості роботи в тому або іншому трудовому колективі тощо). Тому вирішувати проблеми цього механізму можливо лише на основі комплексного аналізу (підходу);
- спробувати віднайти часто повторювані особливості поведінки людей: спілкування, інтеграція, взаємодія, звичаї та ритуали;
- забезпечити постійні правила, що стануть орієнтиром у процесі налагодження успіху як будь-якої організації, так і на ринку праці й торгівлі;
- унаслідок активного впровадження інформаційних технологій у процес управління варто зосередитись на процесі впорядкування, способах та методах управління й обов'язках посадових осіб, адже процес інформатизації зачіпає технологічні процеси, виробництво, процеси забезпечення

належної праці й життя громадян певної країни та її державних структур (у тому числі державного апарату);

- можливість вільної комунікації в інформаційному середовищі та наявність інформаційних запитів людини мають бути забезпечені з урахуванням норм інформаційної безпеки;

- націленість на права кожної окремої особистості та заохочення вільного доступу до інформації;

- інформаційне середовище та комп'ютеризовані системи мають бути захищені від негативних впливів та не чинити антисоціальних наслідків на їх користувачів.

Таким чином, можна дійти висновку, що принципи інформаційної культури тісно пов'язані та взаємозалежні, але це не доводить, що покращення дії одного з них дає той позитивний ефект, який би повністю змінював ситуацію на краще. Необхідне комплексне удосконалення всієї системи цих вказівок. До того ж, вимоги до зміни кожного з вищенаведених принципів визначаються характером співвідношення одного з іншими.

На сьогодні, зважаючи на велику кількість теорій інформаційного суспільства та концепцій інформаційної культури, доцільно виділити також окремі рівні реалізації інформаційної культури:

- когнітивний рівень, який становлять знання по роботі з комп'ютерними технологіями й мережею Інтернет та вміння працювати з інформацією: пошук, аналіз, систематизація та узагальнення відібраних фактів; вміння користуватись перевагами комунікації з іншими людьми, використовуючи сучасні засоби інформатики;

- емоційно-ціннісний рівень, до якого відносяться інформаційні потреби та інтереси у пошуку якоїсь конкретної інформації та ступінь задоволеності останньою. Сюди також варто зарахувати самооцінку власної комп'ютерної грамотності та інформаційної компетентності в мережі Інтернет. Таким чином, можна сказати, що основними структурними елементами емоційно-ціннісного рівня реалізації інформаційної культури є установки, оцінки та відносини інформаційної компетентності, ставлення до девіантної поведінки в Інтернет;

- поведінковий рівень полягає в необхідності звернення людини до інформаційних технологій, комп'ютера та мережі Інтернет, вмінні застосовувати отримані дані у власній сфері діяльності та розповсюджувати необхідну інформацію через електронні засоби комунікації. Тобто, поведінковий рівень відображає реальну та потенційну поведінку споживачів інформаційних послуг та мережі Інтернет.

Отже, інформаційна культура, за визначенням, є тим показником розвитку особистості в сучасному суспільстві, що відображається в усвідомленні нею своєї сутності, свого призначення та своєї ролі в ньому.

Незважаючи на дещо незвичне поєднання слів “інформаційна культура”, цей термін закономірний і позначає відповідну організацію процесу

управління. Зв'язок термінів “інформація” і “культура” не суперечить сутності й того, й іншого.

Процеси глобалізації неоднозначно впливають на світову культуру. З одного боку, внаслідок інтенсивного інформаційного обміну між представниками різних культур відбувається взаємне збагачення. З іншого боку, відбувається розмивання традиційних національних культур суспільства під впливом експансії інших культур. У результаті, гостро підіймається питання про забезпечення безпеки інформаційних ресурсів держави, безпечного інформаційного обміну, що протікає у відкритих глобальних мережах. Розуміння високого ступеня важливості і невідкладне вирішення цих питань допоможе обійти виникнення економічної і політичної міждержавної конфронтації та криз. У політичній сфері нові технології глобальної комунікації підривають суверенітет націй і традиційні кордони [2, с. 2].

Саме ця, зростаюча останніми роками тенденція розвитку цивілізації, подана сьогодні найбільш небезпечною для майбутнього людства. Так, на думку К. Коліна, національна культура – це інформаційний геном цивілізації [3, с. 71]. З'являється “небезпека втрати цілими співтовариствами своєї культурної і національної самобутності, включаючи самобутність мовну” [4, с. 91]. Японський учений Цуда Юкіо розглядає електронне домінування англійської мови як третій серйозний вид дискримінації у світі після дискримінації за расовими й статевими ознаками [5, с. 192]. Нація остаточно гине тільки тоді, коли повністю руйнується її національна культура.

З інформаційно-синергетичної точки зору, вся сучасна світова культура являє собою дуже складну систему, що самоорганізується, компонентами якої є традиційні національні та етнічні культури різних народів, країн і регіонів світу. Зміст цих культур, їх традиції, історичний досвід і духовні цінності в сукупності й становлять той своєрідний феномен об'єктивної реальності, який К. К. Колін назвав культурологічним генофондом розвитку людства [3, с. 67]. Без його аналізу, переосмислення та використання неможливий успішний розвиток світової цивілізації в майбутньому. Тому й захист культурного фонду людства від уже існуючих і можливих руйнівних впливів сьогодні є першочерговим завданням. А для вирішення цього завдання необхідно, насамперед, зберегти традиційні національні культури суспільства. Таким чином, захист культурного генофонду людства та збереження національних культур необхідні для забезпечення інформаційної безпеки в глобальному масштабі.

Збереження різноманітності традиційних культур світового співтовариства є необхідною умовою для подальшого безпечного в усіх відношеннях і, тим самим, сталого розвитку цивілізації. Прогнози показують, що вже спочатку XXI ст. сучасна цивілізація буде вимушена вирішувати таку кількість глобальних і складних проблем, що для цього їй потрібно мобілізувати всю інтелектуальну міць світового співтовариства. При цьому історичний досвід і знання кожної нації будуть обов'язково затребувані й мо-

жуть виявитися вирішальними, оскільки кожному регіону доведеться шукати свій власний оптимальний шлях переходу до сталого розвитку. Забезпечення безпечного для людини, суспільства і біосфери розвитку інформаційного простору неможливе без забезпечення належної спрямованості самого процесу інформатизації. Адже інформатизація як соціотехнологічний процес може бути спрямована проти людини й гуманізму, тому що інформатизація виявляється основоположним чинником, здатним змінюватися за будь-яких процесів у суспільстві.

Вільний доступ до інформації тих чи інших людей, що переслідують свої егоїстичні цілі, далекі від гуманізму, може призвести до загрозливих для всієї цивілізації наслідків. Невблаганне нарощування потужності інформаційної техніки, впровадження комп'ютерів практично у всі процеси життєдіяльності суспільства, не враховуючи можливості, що надаються технологіями штучного інтелекту та дають змогу знаходити, аналізувати, структурувати й переробляти інформацію, а самі по собі не можуть вирішити проблеми людини. Тільки гуманістична спрямованість процесу інформатизації, послідовне подолання негативних ефектів інформатизації створює умови забезпечення безпечного розвитку інформаційного простору та глобальної інформаційної безпеки. Гуманістична орієнтація інформатизації повинна одночасно враховувати інтереси як суспільства в цілому, так і окремої людини. Контроль над процесами інформатизації з боку суспільства дає змогу направити можливості інформатизації для вирішення проблем людини, суспільства й цивілізації в цілому. Широке використання комп'ютерних інформаційних технологій не повинно підпорядковувати людину комп'ютеру, ні тим більше уподібнювати комп'ютер всьому людському роду. В обох випадках спотворюється та мета, заради якої і створюються сучасні інформаційні технології – звільнення людини від рутинної розумової праці й допомога в її творчості, розкриття її творчих здібностей. Тому цілком зрозуміло розчарування основоположника кібернетики Норберта Вінера: “Я серйозно розглянув можливість відмовитися від своїх плідних наукових зусиль, тому що я знаю – немає способу опублікувати мої винаходи без того, щоб вони не потрапили не в ті руки (to the wrong hands)” [5, с. 72]. Він розумів, наскільки небезпечне технократичне розуміння інформатизації суспільства, віра в детермінуючу роль інформаційної техніки й технології, яка автоматично створить гармонію у сфері соціальних відносин, політики й культури.

Висновки. Таким чином, ми робимо висновок, що сучасна інформаційна культура увібрала в себе всі свої попередні форми, по'єднала їх у єдиний засіб, і в інформаційному суспільстві виступає як соціокультурний конструкт. На думку С. М. Оленева, “інформаційна культура, висвітлюючи особливий аспект соціального життя, виступає як предмет, засіб і результат соціальної активності, відображає характер і рівень практичної діяльності людей” [4]. Все більша поширеність інформаційних процесів у навколишньому середо-

вищі забезпечила необхідність та значущість розвитку інформаційної культури кожної окремої особистості, яка покликана забезпечити: підвищення відповідальності кожного за прийняття важливих рішень, що є гарантією соціального захисту суспільства, здатного до адекватного сприйняття інформації та її аналізу лише після глибокої перевірки; можливість безперервної освіти кожного, що слугує чинником підвищення рівня знань в інформаційному середовищі і, як результат, уміння працювати з інформацією та розуміти її вагомий роль у сучасному світі. В цьому сенсі інформаційна культура слугує інтегральним показником рівня розвитку суспільства та індивіда. Вона є найважливішим рушійним чинником його розвитку, умовою стійкого й безпечного розвитку в принципово новому культурно-освітньому просторі.

Список використаної літератури

1. Ващекин Н. П. Информатизация общества и устойчивое развитие / Н. П. Ващекин, Е. Н. Пасхин, А. Д. Урсул. – Москва, 2000. – 267 с.
2. Дипломатический вестник. – 2000. – № 8. – С. 51–56.
3. Колин К. К. Информационная цивилизация / К. К. Колин. – Москва : Институт проблем информатики РАН, 2001. – 112 с.
4. Оленев С. М. Інформаційна культура на межі тисячоліть: спадкоємність і новації / С. М. Оленев // Інформаційна культура особистості: минуле, сьогодення, майбутнє : тези доп. Міжнар. наук. конфер. (Краснодар – Новоросійськ, 11–14 вересня 2012 р.) – Краснодар, 2012. – С. 50–51.
5. Quoted in Noble D. Forces of Production: A Social History of Industrial Automation. – N. Y. : Knopf, 1984. – P. 1–76.
6. Tehranian M. Global communication and international relations: changing paradigm and policies / M. Tehranian // International Journal of Peace Studies. – 1997. – № 2 (1). – P. 39–64.

Стаття надійшла до редакції 26.08.2014.

Половая Н. А. Информационная культура личности как социальное явление: перспективы и опасности

Существенной особенностью информационного общества с точки зрения социальных процессов является то, что новые информационные и коммуникационные технологии позволяют расширить возможности реализации информационной культуры путем предоставления гражданам доступа к разнообразной информации; увеличить степень их участия в принятии социально-политических решений и контроле за деятельностью государственной власти; предоставить возможность в соответствии с уровнем политико-информационной культуры производить информацию, а не только ее потреблять; обеспечить защиту частной жизни и тому подобное. Благодаря этому происходит становление культуры информационно-коммуникативного пространства. Статья посвящена именно анализу этой культуры. Сделан вывод, что критерием овладения информационной культурой может быть не любая реальная информационная деятельность, а деятельность устойчивая, содержательная и результативная. Поэтому в своей сущности информационная культура отражает воплощаемый на практике внутренний кодекс человеческого поведения и благодаря этому выступает как стиль деятельности индивида в сфере информационных коммуникаций.

Ключевые слова: *информационная культура, информация, Интернет, информационные технологии.*

Polovaya N. Informational Culture of Personality as a Social Phenomenon: Perspectives and Dangers

The essential feature of an information society in terms of social processes is that new information and communication technologies allow extending asibilities of information culture realization by providing citizens with access to information; increasing their participation in taking social and political decisions and control over the government activities; enabling in accordance with the level of political information culture production of information, not only it consuming; protection of the privacy etc. Owing to this happens formation of of information and communication space culture. The article is devoted to the analysis of this culture. The author concludes that the criterion of information culture mastery can be not any real information activity but the one that is established, meaningful and productive. Therefore, in its essence the information culture reflects an embodied in practice inner code of human behavior and thus serves as the individual style in information communications sphere.

Modern media culture has incorporated all its previous form, connecting them into a single agent and in the information society acts as a social and cultural construct. According to SM Olenyeva "information culture, representing a special aspect of social life, serving as an object, means and results of social activity, reflecting the nature and level of practical activity" [6]. The increasing prevalence of information processes in the environment provided the necessity and significance of information culture of each individual, which aims to provide: increased responsibility for all important decisions that guarantee the social protection of society capable of adequate perception of information and analysis only after verification of the deep; the possibility of continuing education every which serves as a factor increasing the level of knowledge in the information environment and, consequently, the ability to work with information and understand its important role in the modern world. In this sense, information culture can serve an integral factor of development of society and the individual. It is the most important factor driving its development by sustainable and sound development in a new cultural and educational space.

Key words: *informational culture, information, Internet, informational technologies.*

УДК 316.752.4

А. Д. ЩЕРБАНЬ

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

У статті розглянуто питання визначення ціннісних орієнтацій як соціологічної проблеми. Розкрито основні наукові позиції вітчизняних і зарубіжних філософів, соціологів, психологів з приводу ціннісних орієнтацій особистості. Зроблено аналіз наведеної в науковій літературі термінології з цієї проблематики. Досліджено типи класифікацій ціннісних орієнтацій, а також сфери життєдіяльності людини, яких вони стосуються. Подано визначення родинних, національних, особистих, моральних, релігійних, економічних, фізичних та інших цінностей. Систему ціннісних орієнтацій розглянуто як багаторівневу структуру, що складається з особистісних цінностей. У дослідженні здійснено опис чинників, які впливають на формування життєвих цінностей. Зауважено на функції ціннісних орієнтацій у житті особистості.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, поведінка, особистість.

Сьогодні наша країна потребує змін, які неможливі без відродження національної самосвідомості народу. У нинішній ситуації, яка склалася в державі, необхідно формувати нову інтелектуальну еліту, тому багато залежатиме від того, які ціннісні орієнтації переважатимуть у середовищі молоді. Актуальною є проблема визначення ціннісних орієнтацій, адже підростаюче покоління є носієм нових суспільних норм та цінностей. При формуванні поведінки в соціумі, виборі пріоритетів у житті саме особистісними ціннісними уявленнями керуються і школярі, тому освіта має впливати на цей процес. Отже, зважаючи на ці обставини, одним із важливих завдань є вивчення процесу трансформації ціннісних орієнтацій школярів.

Мета статті – висвітлити типи класифікацій ціннісних орієнтацій особистості, а також сфери життєдіяльності людини, яких вони стосуються.

На проблему ціннісних орієнтацій звертали увагу філософи, соціологи та психологи. Про це писали ще М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, Г. Спенсер, У. Томас. Вивчають цю проблему й сучасні науковці, зокрема О. Балакірєва, О. Здравомислов, І. Мигович, В. Осовський, О. Ручка, М. Тима та ін.

У соціологічній літературі існують різні визначення ціннісних орієнтацій. Найчастіше їх визначають як світоглядні й ідеологічні підстави оцінних суджень суб'єкта про навколишнє середовище, що формують змістову складову спрямованості особистості. В інших джерелах ціннісні орієнтації – це складові вищих рівнів спрямованості особистості; диспозиції, що регулюють загальну зорієнтованість діяльності людини на значущі соціальні об'єкти і явища, цінності різних соціальних спільнот [3; 4; 7].

Ціннісні орієнтації вищого рівня формують світоглядні судження. Найточніше предметно-визначеною світоглядною ціннісною орієнтацією є ставлення людини до власного життя як елементу її життєвої позиції. Практично всі люди, незалежно від віку, статі, походження, основою ціннісних орієнтацій визнають здоров'я.

Ціннісні орієнтації стосуються:

- основних сфер самореалізації людини (праця, сімейне життя, суспільна активність, освіта, спілкування, відпочинок, розваги);
- матеріальних умов життя людини (стан навколишнього середовища, житлові умови тощо);
- соціально-моральних характеристик особистості (почуття, обов'язки, совість, ввічливість, практичність тощо);
- відносин із різними категоріями оточуючих людей (друзями, товаришами, колегами, земляками та ін.).

Ціннісні орієнтації можуть змінюватися, що відображає трансформацію умов історичних тенденцій. Зміни в ціннісній структурі свідомості передбачають зміни світогляду, значеннєвої картини світу загалом і характеристики окремих його елементів. Ціннісні орієнтації реалізуються в поведінці або під впливом певних умов залишаються не реалізованими [5, 438].

Одним з перших проблематику ціннісних орієнтацій розглядав німецький соціолог, філософ історик Макс Вебер. Аналізуючи життєдіяльність особистості, Вебер посилався на неокантіанську теорію, згідно з якою, будь-яка діяльність людини залежить від її особистісних цінностей, які відображаються в нормах поведінки. Подальший розвиток аксіологічної проблематики в межах соціології зумовлено суперечністю між об'єктивною природою цінностей та їх залежністю від суб'єкта та його ціннісних уявлень [8, с. 85–86].

Особливості відносин особистості з навколишньою дійсністю, її тип поведінки залежать від ціннісних орієнтацій, сформованих у юнацькому віці, ця думка висвітлена в роботах Б. Круглова, В. Ядова та ін. Результатом духовної діяльності суспільства є ціннісні орієнтації які об'єднуються в систему цінностей. Ця система є діючою стороною суспільної свідомості, взятої в єдності всіх її форм [4].

І. Истошин у своїх працях також зазначав: “Ціннісні орієнтації – складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, що визначає загальний підхід людини до світу, до себе, додає зміст і напрям особистісним позиціям, поведінці, вчинкам. Система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру. Вершина її – цінності, пов'язані з ідеалізаціями і життєвими цілями особистості.”. А З. Файнбург підкреслював надзвичайну складність системи ціннісних орієнтацій особистості, складність її детермінації, багатопланову й багатопланову опосередкованість усіх залежностей у цій сфері. Він ототожнював ціннісні орієнтації з багатовимірним об'єктом, дуже складним за своєю структурою [3, с. 105].

Ціннісні орієнтації також трактують як те, що особистість найбільше цінує в житті, чому вона надає особливого, позитивного життєвого сенсу, такого визначення дотримувався Р. Немов. Е. Волков визначав їх як свідомий регулятор соціальної поведінки особистості. Він говорив, що ціннісні орієнтації відіграють мотиваційну роль і визначають вибір діяльності особистістю [6].

Б. Ананьєв, А. Здравомислов, В. М'ясішев у своїх роботах зазначали, що на процес формування ціннісних орієнтацій впливають певні соціально-психологічні умови, конкретні ситуації, які надалі задають їй "горизонт бачення".

Конкретизуючи позиції окремих дослідників, можна зазначити, що особистість, усвідомлюючи важливі для неї цінності, посідає своє місце у соціумі, розмірковує над сенсом і метою своєї життєдіяльності.

Молодь як соціальна група виконує певну функцію в соціальному розвитку свого покоління. Всі норми й цінності черпаються дитиною з культур дорослого суспільства, суспільство загалом навчає практиці моральних норм дорослих. Засвоєння ціннісних орієнтацій допомагає школяреві досягти певної внутрішньої незалежності від дорослих, ствердити своє "Я".

Ціннісні орієнтації у науковій літературі також розглядаються як вибір певних життєвих стратегій та прагнень вести себе відповідно з ними. Отже, вони спрямовують інтереси людини та її прагнення, формують цільову й мотиваційну програму поведінки, план дій для реалізації обраних цілей, складають ієрархію індивідуального вибору у будь-якій сфері.

У житті особистості ціннісні орієнтації відповідають за такі функції:

- регуляції поведінки та діяльності людини в суспільстві;
- гармонізації та інтеграції духовного світу людини, визначаючи його соціальну значущість;
- визначення цілісності, унікальності й неповторності особистості.

Ознакою зрілості особистості та показником міри її соціалізації є рівень розвиненості ціннісних орієнтацій. Стійкість і усталеність ціннісних орієнтацій забезпечують такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам і ідеалам, здатність до вольових зусиль заради цих ідеалів і цінностей, активність життєвої позиції. Нерозвиненість ціннісних орієнтацій – ознака інфантилізму, панування зовнішніх стимул-реакцій у внутрішній структурі особистості, ознака безпосередності дії об'єкта прагнення на потребу [4].

Особисті цінності людини відображаються через життєдіяльність. Що більша цінність, пов'язана із задоволенням якихось суттєвих особистих потреб, то більш вона значуща, а її сенс для людини більш стійкий. Таким чином, ціннісні орієнтації – це ті стани, явища і процеси в навикишньому житті, які стають орієнтирами для людини, спрямовують формування її цілей, а також способи їх досягнення. Наявність життєвих цінностей у свідомості особистості залежить від вікових особливостей, психологічних новоутворень, загального розвитку людини.

Тематика класифікації ціннісних орієнтацій є досить суперечливою серед науковців-соціологів. Існують різні класифікаційні характеристики, які простежуються в науковій літературі. Ціннісні орієнтації відносно суб'єкта поділяються на цінності індивіда, суспільства, народу, нації. Грунтуючись на потреби індивіда, орієнтації розмежовують на моральні, релігійні, економічні, фізичні та ін. [7].

Національні цінності залежать від специфіки національності, життєвого устрою кожного народу, який відображає світогляд кожної людини, ставлення до життя, науки, виховання.

Для дитини, як для ще не сформованої особистості, не менш важливими є родинні цінності, котрі є результатом життєвого досвіду сім'ї, її світогляду і ставлення до навколишнього світу.

Людину характеризують також особисті цінності, які визначають її індивідуальні риси, світоглядні позиції.

Під впливом ціннісних орієнтацій сім'ї на особистісному рівні дитини відбувається відбір духовних цінностей, які потім залишаються, але трансформуються у процесі освіти. Тому одним із завдань загальноосвітнього закладу має бути критеріальна діагностика ціннісних орієнтацій учнів та спрямування цих орієнтацій у соціально бажаному напрямі.

Висновки. Отже, ціннісними орієнтаціями особистості є складна система стратегічних життєвих орієнтирів, цілей визнаних нею. Це моральні, соціальні, політичні, життєві, родинні та інші цінності, які спрямовують особистість у процесі прийняття рішень та регуляції поведінки.

Ціннісні орієнтації виступають елементом структури особистості, від якого залежать поведінка та діяльність. Їх формування відбувається в процесі засвоєння соціального досвіду та проявляється в життєвих переконаннях, ідеалах, цілях. Перші ціннісні уявлення з'являються в сімейному оточенні, адже всі норми поведінки та цінності черпаються з сім'ї, а проблема їх трансформації залежить від зусиль освітніх закладів і спроможності їх трансформувати ціннісні орієнтації школярів.

Список використаної літератури

1. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства / В. О. Васютинський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2006. – Т. 8. – Вип. 6. – С. 40–45.
2. Дьяченко М. І. Короткий психологічний словник / М. І. Дьяченко, Л. А. Кандилович. – Минск : Хелтон, 1998. – 399 с.
3. Здравомислов А. Г. Потребы. Интересы. Цінності /А. Г. Здравомислов. – Москва : Политиздат, 1986. – 223 с.
4. Коган Л. Н. Мета і сенс життя людини / Л. Н. Коган. – Москва : Думка, 1984. – 252 с.
5. Соціологічна енциклопедія / укл. В. Г. Городяненко. – Київ : Академ. видав., 2008. – 456 с.
6. Сластенін В. А. Психологія і педагогіка : навч. посіб. для студ. вузів / В. А. Сластенін, В. П. Каширін. – Москва : Академія, 2001. – 480 с.

7. Хавило А. Место и роль системы ценностных ориентации в структуре личности и ее развитии / А. Хавило // Психология и бизнес. – 2009.
8. Weber M. Economy and Society / M. Weber. – 1978. – Vol. 1. – P. 85–86.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014.

Щербань А. Д. Ценностные ориентации личности и их классификация

В статье рассматривается вопрос определения ценностных ориентаций как социологической проблемы. Раскрываются основные научные позиции отечественных и зарубежных философов, социологов, психологов по поводу ценностных ориентаций личности. Сделан анализ приведенной в научной литературе терминологии по данной проблематике. Исследованы типы классификаций ценностных ориентаций, а также сферы жизнедеятельности человека, к которым они относятся. Дано определение родственных, национальных, личных, моральных, религиозных, экономических, физических и других ценностей. Систему ценностных ориентаций рассмотрено как многоуровневую структуру, состоящую из личностных ценностей. В исследовании сделано описание факторов, которые влияют на формирование жизненных ценностей. Обращается внимание на функции ценностных ориентаций в жизни личности.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, поведение, личность.

Shcherban A. Value Orientations and Their Grade-Fication

This article discusses how to determine the value orientations of sociological problems. The basic scientific positions of domestic and foreign philosophers, sociologists, psychologists about the value orientations of the individual. The analysis given in the literature on this subject terminology. Investigated types of classification values, and the extent of human life to which they relate. Definitions of the family, national, personal, moral, religious, economic, physical and other values. The system value orientations considered as layered structure consisting of personal values. In the description made investigated factors that influence the formation of values. The author also draws attention to the function value orientations in the life of the individual. Thus, values of the individual is a complex system of strategic life guidelines, objectives recognized her. This moral, social, political, life, family and other values that guide the person in decision-making and regulation of behavior.

Values are the element of personality structure that influences behavior and activities. Their formation is a process of learning and social experience manifested in everyday beliefs, ideals and purposes. The first idea of value appears in a family environment since all norms of behavior and values are drawn from the family, and the problem of transformation depends on the efforts of educational institutions and

Key words: values, values, behavior, and personality.

УДК 316

Д. М. ЯДРАНСЬКИЙ

ОСОБИСТІСТЬ У ГІПЕРРЕАЛЬНОСТІ

У статті на теоретичному рівні проаналізовано підходи до розгляду питання щодо самореалізації індивіда в сучасному суспільстві та теоретично розглянуто можливості відчуття задоволення як результату суспільних ітерацій таким індивідом. Висловлено авторську думку щодо трансформації суспільної гіперреальності та особистості в умовах зміни світоглядних концепцій. Зазначено, що сучасна особистість є складним соціальним утворенням, яке формується в ході ітерацій як система адаптаційних практик для досягнення індивідом успіху у цих ітераціях. Запропоновано розуміння індивідом успіху в ітераціях розглядати як результат певної ігрової взаємодії та не обмежуватися логікою цілераціонального вибору. Обґрунтовано характер вибудовування індивідуальних моделей успіху, які відбуваються, базуючись на іморальності з орієнтацією на максимальне задоволення особистих цінностей. Схарактеризовано систему соціальних цінностей, яка є штучним утворенням, що існує в межах конкретної реальності та, по суті, визначає саму реальність.

Ключові слова: цінність, гіперреальність, індивід, зміни, задоволення, ітерації, суспільство споживання.

Перманентні системні соціальні зміни і кризи, складні умови суспільного життя вимагають від людини вибору правильної життєвої лінії, яка б сприяла збереженню цілісності її внутрішнього світу й досягнення усвідомленої самореалізації в майбутньому. Навіть факт існування людини можна сьогодні розглядати з позицій реального світу та з позицій гіперреальності, у якій для індивіда пропонується безліч уявних альтернатив. При цьому в умовах гіперреальності сама категорія буття набуває виключно ідеалістичного змісту та втрачає зв'язок із реальністю. Однак процеси суспільного відтворення відбуваються в реальному світі та не можуть повністю перейти в симульовану гіперреальність, що припускає можливість відчуття індивідом фази переходу “реальність – гіперреальність”, а відтак і усвідомлення реалій свого соціального становища. Процес переходу від модерну до постмодерну пов'язаний, у тому числі, зі змінами рівня переходу від онтології до штучної гносеології. Щоправда, така “штучна гносеологія” існує на принципах дещо відмінних від класичних, однак враховуючи той факт, що кожен із принципів може бути відносно легко симульований, – така гносеологічна “підміна” і є основою розбудови суспільства постмодерну. Однак, у силу інтелектуальної неоднорідності суспільства, факт “підміни” може бути науково встановлений та заперечений, що призводить до повернення до реальності тих, хто таку рефлексію може сприйняти. Таким чином, маніпуляція може або інституційно заборонити таку рефлексію (як інакодумство), або все ж таки створювати потенційні можливості для існування особистості як такої (принаймні на індивідуальному рівні). Щоправда, існування особистості може ставити під сумнів набір використовуваних методів введення суспільства у гіперреальність, а також припускає можливість повернення сучасного постмодерного суспільства на онтологічну ос-

нову. Фактично йдеться про тотальне “усереднення”. Однак, у такому разі, існує ризик втрати суб’єкта маніпуляції, за допомогою якої створюється та змінюється гіперреальність, а втрати суб’єкта означатиме руйнацію гіперреальності. Більш того, сучасна суспільна криза свідчить про слабкість існуючого суб’єкта маніпуляції, адже сучасна гіперреальність для більшості населення світу стає нестійкою через брак (обмеженість) світових ресурсів. В умовах зростаючого дефіциту ресурсів, вочевидь, існує потреба у перегляді моделі гіперреальності, заснованої на тотальному споживанні, при тому, що реальної заміни існуючої суспільної моделі не створено. Сучасні маніпуляції, засновані на споживанні, фактично базуються на “постановці в чергу” на вступ до суспільства споживання нових об’єктів маніпулювання. Однак очікування є процесом, який неодмінно зазнає перевірки реальністю, що унеможливорює повноцінне існування цього процесу в гіперреальності.

У разі втрати, або неповноти існуючої маніпуляції постає необхідність реалізації суміжних із базовими для сучасного світу цінностями та моделями споживання. Зокрема, одним із ключових постає питання щодо самореалізації індивіда (яка в суспільстві споживання досягається через здійснення акту споживання). В умовах маніпуляції це питання матиме такий вигляд: “Що саме досягатиме людина в результаті соціальних практик, та чи можливим є досягнення індивідуального задоволення як результату суспільної постмодернізації?”.

На наш погляд, ці питання в сьогоднішньому науковому дискурсі висвітлюється поки що недостатньо, відповідно, мають стати об’єктом наукової рефлексії. При цьому, така рефлексія не може мати вузько спрямованого характеру та потребує міждисциплінарних досліджень. У першу чергу, це стосується таких наук, як соціологія, психологія та філософія (в контексті конструювання базової моделі світоустрою).

Мета статті – проаналізувати особливості існування (або в екзистенціалістському розумінні – буття) особистості як соціально диференційованого (соціального) індивіда в умовах світоглядної моделі постмодернізму.

Однак для здійснення аналізу та з метою надання йому необхідного психологізму доцільно навести межу, перехід якої означатиме зміну парадигми бачення соціальних проблем особистості. Така межа, на нашу думку, вдало проведена в праці американського психолога К. Джерджена: “якщо ви часом починаєте сумніватися в тому, що за фальшивістю сховане справжнє Я, і відчуваєте, що маска, можливо, і є справжнім обличчям, що “імідж – усе”, ви вступаєте в новий світ постмодерної свідомості” [3, с. 100].

Насамперед, визначимо поняття “особистість” у контексті постмодерністського дискурсу. Відправним визначенням доцільно взяти всеохоплююче трактування особистості, запропоноване російським психологом Д. Б. Ельконіним. Так, на думку дослідника, “особистість – це людина як продукт соціального впливу й суб’єкт міжособистісних відносин у рамках соціальних (у сфері політики, економіки, культури, педагогіки, родини й релігії) інституцій...” [2, с. 35]. Зауважимо, що в сучасному контексті мова може йти

не стільки про інституції як такі (адже ефективність їх дії є мінливою та часто взаємозамінною), скільки про відносини на соціальних полях (за П. Бурдьє). Характер відносин у площині полів передбачає амбівалентність впливу в процесі ітерацій, на відміну від односпрямованого впливу соціального інституту на особистість. Крім того, мова може йти про динамічність (мінливість) норми, яка у випадку функціонування соціального інституту є основою його функціонування.

Доцільним є продовження розгляду визначення особистості в трактуванні, запропонованому Д. Б. Ельконіним, який, продовжуючи розкривати особистість, відзначає: “особистість – це людина..., наділена свідомістю та самосвідомістю й комплексом детермінуючих (біо-, психо- і соціогенних потреб) і регуляторних (соціальних настанов) параметрів та інших характеристик (рис характеру, життєвих і професійних компетентностей, гендерних властивостей тощо)...” [2, с. 35]. Звернемося до тези К. Джерджена, який, відмічаючи зміни у психологічному ексцентризмі, зауважує на перевороті, що відбувся у ХХ ст. На його думку, про це свідчить “маса подій, наприклад, академічна інтрига з деконструкцією Я (Дерріда), зникненням автора (Фуко), індивідом як терміналом в мережі циркулюючих образів (Бодрійяр) і жінкою як кіборгом (Харауей). Культурні зміни проявляються у поступовому заміщенні реальних людей електронними імпульсами (наприклад, дружба за допомогою комп’ютерних мереж, захопленість або зачарованість телебаченням, отримання сексуального задоволення по телефону); у заміні кінцівок, органів, шкіри тощо технічними пристроями, в неубутнім захопленні віртуальними реальностями...”. Також дослідник відмічає, що спостерігає “досить амбівалентне ставлення до реальності й значущості внутрішнього світу” [3, с. 100]. Зазначений наратив досить чітко описує сучасні трансформації, а через це ставить запитання щодо особливостей потреб, які детермінують поведінку суб’єкта, а також щодо можливого впливу на неї соціальних настанов. Оскільки будь-яка соціальна настанова уявляє собою певну норму, невиконання якої передбачає зовнішні санкції, які, або мають виходити за межі гіперреальності (порушуючи її), або носити псевдореальний характер. Відповідно до сучасних суспільних (і світоглядних) трансформацій дієвість таких санкцій бачиться все більш малою. До того ж, у разі переходу від розгляду соціальних інститутів до розгляду полів ітерацій, виникає питання щодо можливості появи таких настанов взагалі. Це саме стосується свідомості та самосвідомості, які, втрачаючи критерії (та соціальні механізми) нормативної регуляції, неодмінно втрачають свої функціональні можливості в контексті соціального стримування. Фактично, самосвідомість як характеристика особистої відмінності від інших та світу в цілому стає чинником, який і призводить індивіда до рефлексії процесу самореалізації (у тому числі і через практики споживання).

Повертаючись до опису особистості Д. Б. Ельконіним, необхідно дати повне визначення особистості дослідником. Так “особистість – це людина ... здатна до суб’єктивного прогнозування та коротко- і довготермінового стратегічного програмування своєї діяльності щодо задоволення

матеріальних і духовних потреб, шляхом відтворення й творення цінностей соціального та штучно-природного середовища в глобальному процесі й узгодження своїх програм життєдіяльності з відповідними програмами інших суб'єктів у партнерській і конкурентній діяльності. Індивід стає особистістю в процесі соціалізації” [2, с. 35].

Для розмірковування над закінченням характеристики особистості, доцільно звернутися до праць одного з теоретиків постмодерну Ж. Бодрійяра, який зазначає “як би там не було, аналіз цінності повинен враховувати безсумнівну складність проблеми: у той час як ринкова цінність має достатню визначеність, цінність ознак (авт., під якою Бодрійяр розуміє моральну та естетичну форми цінності, що функціонують в межах жорсткої опозиції добра і зла [4, с. 9]) вкрай нестійка і майже невлотима – в нашому суспільстві вона розкидається і розтрачує себе, виконуючи численні ролі другого плану. Однак, якщо все поступається місцем фактичності, чи існує ще цінність або ми маємо справу з її симуляцією?... Мабуть, є сфера моральності, сфера ринку і є область імморальності, область ігрового процесу, де значимі лише подія гри як така і згода партнерів щодо її правил. Фактор, що зближує правила аж ніяк не те ж саме, що об'єднувальна сила загального еквівалента: включаючись у гру, партнери виявляються повністю поглиненими її стихією, в результаті чого між ними виникає зв'язок, який характеризується набагато більшим драматизмом, ніж у випадку ринкового обміну. Тепер індивіди вже не виступають абстрактними взаємозамінними істотами – перед обличчям перемоги або поразки, життя або смертю кожен з них цілком унікальний. І це особливе, відмінне від того, що нав'язується обміном, ставлення індивідів до дійсності гра припускає навіть у своїх найпростіших формах” [4, с. 10].

Усвідомлюючи “споживацьку” спрямованість праці Ж. Бодрійяра, ми все ж таки відзначимо, що в сучасній особистості відбувається не трансформація цінностей, а трансформація генези цінностей, яка є передтечею трансформації особистості як категорії сучасного пізнання (в контексті різних наук). Криза сучасної гіперреальності як симуляції споживання, на наш погляд, зумовлює переосмислення тез Ж. Бодрійяра в контексті зміни базової цінності. Тобто, якщо в суспільстві споживання, результатом гри розглядалась максимізація споживчих цінностей як результат самореалізації, то в умовах обмеженості суспільних ресурсів для створення ілюзії задоволення індивіда виникає потреба у визначенні інших напрямів діяльності – насамперед, встановлення інших напрямів самореалізації. Частково зазначене відбувається в сучасному суспільстві шляхом просування таких напрямів особистої активності, як гендерна самоідентифікація та громадська активність. Суспільно заохочуються такі напрями, як споглядацька активність (вболівання, фанати тощо), однак до цього часу існує питання щодо самооцінки ефективності самореалізації в кожному із запропонованих альтернативних напрямів. Це пов'язано із тим, що суспільство споживання в тій чи іншій мірі пропонує суб'єктам, якими маніпулює певний артефакт у вигляді предметів споживання. Щодо інших форм самореа-

лізації артефактної основи практично існувати не може, також не існують (фактично існувати не можуть) як такі суспільні норми та критерії ефективності. Відповідно відкритим лишається розуміння відчуття задоволення особистістю процесами самореалізації, адже цей процес характеризується складністю в описі базових цінностей. При цьому, відчуття задоволеності в процесі симуляції є принципово важливим, адже через зазначене відчуття відбувається перевірка суб'єктом повноти (цілісності) гіперреальності.

Ж. Бодрійяр, описуючи цінності, висвітлює імморальність (як складову цінності), як область ігрового процесу, де значущими є лише подія гри як така і згода партнерів щодо її правил. Однак імморальність виключає існування інших цінностей індивіда, окрім власного життя та добробуту. При цьому обмежені суспільні ресурси не можуть забезпечити сталий рівень загального добробуту та перебувають у ситуації скорочення, викликаючи індивідуальне невдоволення цим фактом. Європейська модель переорієнтації має із споживацьких практик на практики ресурсного заощадження, на практиці виявилась однією із паралельних реальностей суспільства споживання (адже за будь-яких умов вимагає придбання нових ресурсозберігаючих ресурсів). Обмеженість ресурсів в умовах імморальності фактично означає посилення правил гри на рівні міжособових інтеракцій. При цьому високий темп суспільної турбулентності часто викликає втрату інтересу до гри її учасників ще до її закінчення, що також ускладнює розуміння первісної мети гри. Зауважимо, що участь у грі може розглядатися як самостійна цінність у сучасних умовах досить складно, адже така участь вимагає значної кількості особистих ресурсів та повинна, відповідно, відтворюватися. Щоправда, встановлення цього факту безпосереднім учасником ітерацій (ігор) вимагає певного рівня інтелектуальної рефлексії. Відтак, по суті, єдиною моделлю сучасного підтримання гіперреальності, яка реалізується в сучасному суспільстві, є інтелектуальна деградація. Оскільки цей процес певною мірою кінцевий, то сталість сучасної суспільної моделі у певній перспективі ставиться нами під сумнів.

Аналізуючи результати людини у сучасних соціальних практиках також можна констатувати скорочення як індивідуальних, так і соціальних процесів, що зумовлено загальною ситуацією обмеженості ресурсів. Відчуття задоволення як результату соціальних ітерацій є, насамперед, результатом досягнення поставлених індивідом цілей та значною мірою залежить від рівня інтелектуальної саморефлексії. Враховуючи, що рівень загального задоволення, яке є однією із ключових умов підтримання гіперреальності в суспільстві, скорочується, вважаємо необхідним пошук і обґрунтування нових ціннісних моделей у сучасному суспільстві.

Висновки. Висловлюючи авторську думку, як підсумок стислого аналізу щодо трансформації суспільної гіперреальності та особистості в умовах зміни світоглядних концепцій, необхідно відмітити таке:

— сучасна особистість є складним соціальним утворенням, що формується в ході ітерацій як система адаптаційних практик для досягнення індивідом успіху в цих ітераціях;

- розуміння успіху в ітераціях розуміється (сприймається) індивідом як результат певної ігрової взаємодії та не обмежується логікою раціонального вибору;
- вибудовування індивідуальних моделей успіху відбувається, базуючись на іморальності з орієнтацією на максимальне задоволення особистих цінностей;
- система соціальних цінностей є штучним утворенням, яке існує в межах конкретної реальності та, по суті, визначає саму реальність. У випадку гіперреальності існує безліч індивідуальних цінностей;
- в умовах обмеженості суспільних ресурсів гіперреальність все гостріше зазнає зіткнень із реальністю через складність забезпечення будь-яких практик споживання;
- соціальна диференціація практик індивіда відбувається в межах певної сфери соціальної взаємодії, де індивід діє і у якій намагається структурувати (дивергенціювати) своє становище;
- рівень задоволення індивіда суспільними процесами та специфіка його включення у простір гіперреальності залежить від індивідуальних можливостей саморефлексії конкретного індивіда;
- суспільство, не володіючи достатньою ресурсною можливістю забезпечувати існування гіперреальності на стику біологічного та соціального життя, все більше деформується в реальність виключно інформаційну, що вимагає постійного збільшення відриву від біологічної реальності конкретних індивідів;
- перспективи існування гіперреальності в сучасному її розумінні за умов гострих ресурсних обмежень ставиться нами під сумнів. При цьому йдеться як про інтелектуальні ресурси об'єктів маніпулювання, так і біологічні, економічні та інші види суспільних ресурсів.

Напрямами подальших досліджень у запропонованому напрямі теоретизування можна розглядати дві складові – модифікацію соціальних механізмів закріплення (поширення) гіперреальності та філософське обґрунтування моральності існування таких реальностей у цілому. На наш погляд, гіперреальність є наслідком іморальності та ігроізації багатьох суспільних процесів та соціально зумовленим явищем управління масами. При цьому, однією із альтернатив такій реальності є збільшення важкості та зниження продуктивності праці, що зменшуватиме віртуальну складову в житті індивіда.

Список використаної літератури

1. Sermijn J. The Narrative Construction of the Self: Selfhood as a Rhizomatic Story / J. Sermijn, P. Devlieger, G. Loots // *Qualitative Inquiry*. – 2008 – Vol. 14 – № 4 – P. 632–650.
2. Коваленко Є. І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія : навч. посіб. / Є. І. Коваленко, Н. І. Белкіна ; за ред. Є. І. Коваленко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – 664 с.
3. Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика : Сб. статей / пер. с англ. А. М. Корбута ; под общ. ред. А. А. Полонникова. – Минск : БГУ, 2003. – 232 с.

4. Бодрийяр Ж. П. От фрагмента к фрагменту / Бодрийяр Жан Пароли ; пер. с фр. Н. Сулова. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 199 с. (Серия “Академический бестселлер”).

Стаття надійшла до редакції 12.08.2014.

Ядранский Д. М. Личность в гиперреальности

В статье на теоретическом уровне проанализированы подходы к изучению вопроса о самореализации индивидуума в современном обществе и теоретически раскрыты возможности получения удовольствия как результата общественных итераций данным индивидуумом.

Высказывается авторская мысль о трансформации общественной гиперреальности и личности в условиях изменения мировоззренческих концепций. Отмечается, что современная личность является сложным социальным образованием, которое формируется в ходе итераций как система адаптационных практик для достижения индивидом успеха в данных итерациях. Предлагается понимание индивидом успеха в итерациях рассматривать как результат определенного игрового взаимодействия и не ограничиваться логикой рационального выбора. Обоснован характер выстраивания индивидуальных моделей успеха, которые формируются, основываясь на нравственности с ориентацией на максимальное удовлетворение личных ценностей. Охарактеризована система социальных ценностей, являющаяся искусственным образованием, существующим в рамках конкретной реальности и, по сути, определяющим саму реальность.

Ключевые слова: *ценность, гиперреальность, индивид, изменения, удовлетворение итерации, общество потребления.*

Yadransky D. Personality in Hyperreality

In the article on interdisciplinary approaches discusses about the individual self. To do this on a scientific level we answer questions connected with the fulfillment of man in the modern social practices, as well as the possibility of individual achievement virtual meet individual goals.

It has been the author's opinion about social transformation hyperreality and identity in a changing philosophical concepts. In particular noted that the current identity is a complex social formation which is formed during the iterations as a system of adaptive practices to achieve individual success in these iterations. It is proposed to understanding individual success iterations to be the result of a game and not be limited interaction logic instrumentally rational choice. Building individual character grounded models of success that occur based on the orientation of immoral to fully meet personal values. Author determined system of social values which is an artificial entity that exists within a particular reality and, in fact, defines reality itself.

It is noted that in the context of limited public resources hyper becoming increasingly exposed to clashes with reality because of the complexity of providing any consumption practices. We describe that social differentiation individual practices to take place within a particular field of social interaction within which individual acts which tries to structure (dyverentsiyuvaty) his position. Author determined that the level of satisfaction of individual social processes and specific inclusion in hyperreality space depends on the individual capabilities of self-reflection of a particular individual.

As for future research, proposed to consider two components - changed social mechanisms of consolidation (spread) hyperreality and philosophical justification of morality existence of such realities as a whole.

Key words: *value, hyper, individual, change, pleasure, iteration, consumer society.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Амірова Р. І. – кандидат філософських наук, доцент, ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Бакуменко Р. І. – аспірант, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова.

Баршацька Г. Ю. – кандидат соціологічних наук, Запорізький національний технічний університет.

Занфірова Т. А. – доктор юридичних наук, професор, Класичний приватний університет.

Зарицька В. В. – доктор психологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Зоська Я. В. – доктор соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Ігрушко А. Ю. – аспірант, Класичний приватний університет.

Катаєв С. Л. – доктор соціологічних наук, професор, Класичний приватний університет.

Коваленко Ю. П. – аспірант, Класичний приватний університет.

Ковтун О. С. – аспірант, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Настояща К. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Національний авіаційний університет.

Нестеренко Л. М. – аспірант, Класичний приватний університет, викладач, Луганська державна академія культури і мистецтв.

Пархоменко С. Є. – аспірант, Класичний приватний університет.

Пелін О. В. – кандидат філософських наук, доцент, ДВНЗ “Ужгородський національний університет”.

Пенчук І. Л. – доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, Класичний приватний університет.

Пиронкова О. Ф. – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант, Класичний приватний університет.

Полова Н. О. – викладач, Гуманітарний інститут Національний авіаційний університет.

Проскура В. В. – кандидат соціологічних наук, Національний університет “Львівська політехніка”.

Серга Т. О. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Сурміна Г. Ю. – аспірант, Класичний приватний університет.

Сущенко Л. О. – доктор педагогічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Туленков М. В. – доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Хомерікі О. А. – доктор соціологічних наук, доцент, Національний авіаційний університет.

Шапошникова І. В. – доктор соціологічних наук, доцент, Херсонський державний університет.

Щербань А. Д. – асистент, Херсонський державний університет.

Щербина В. В. – доктор соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Щудло С. А. – доктор соціологічних наук, доцент, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка.

Ядранський Д. М. – доктор соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 64

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактори: І. Ю. Антоненко, А. О. Бессараб
Технічний редактор: Н. А. Ананьїна, Ю. В. Волошина, О. В. Дрига
Дизайнер обкладинки Я. В. Зоська

Підписано до друку 02.11.2014 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 14,35. Обл.-вид. арк. 14,29. Тираж 300 прим. Зам № 14-15Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б
тел. (0612) 220-58-42, 63-99-73; Jadransky@yandex.ru, kov-vlad@yandex.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.